

Jog

történeti szemle

2005
3. szám

BUDAPEST · GYŐR · MISKOLC

A TARTALOMBÓL

Közzéték

**Horvát Boldizsár az
Országbírói Értekezleten**

A tűz elleni védekezés

**Börtönügyi kérdések a
Pesti Hírlap első
évfolyamában – 1841**

**A furca és a patibulum
használata
a római büntetőjogban**

**Jog, vallás, retorika
Cicero Pro Murenájában**

**A Scharnsteini Bűnügyi
és Csendőrmúzeum**

Horvát Boldizsár

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Domokos Andrea: A bűntevő elmetehetségéről	1
Gyekiczky Tamás: Közjáték (Levéltári iratok a területi bíraskodás bevezetéséről 1951-1954)	7
Dr. Lőrincz József: A büntetés-végrehajtási szervezet vezetői elitjének szelekciója a kései Kádár-korszakban 1970 – 1989	15
Mezey Barna: Horvát Boldizsár az Országbírói Értekezleten	31
Zinner Tibor: A németek kitelepítése 1946–1949	39

MŰHELY

Albert Albert: A tűz elleni védekezés a büntetésektől a szabályozás kialakulásáig	54
Bakonyi Péter: Tisza István és az általános választójog	62
Bató Szilvia: Börtönügyi kérdések a Pesti Hírlap első évfolyamában	66
Pálvölgyi Balázs: „A kolera egyike az emberiség legnagyobb jótevőinek”	76
Sáry Pál: A furca és a patibulum használata a római büntetőjogban	83

SZEMLE

Jog, vallás, retorika Cicero Pro Murenájában (Nótári Tamás doktori értekezésének nyilvános vitája) – Davidovics Krisztina	85
Az 1647-es gályarabper jegyzőkönyve, Textus és értelmezése (S. Varga Katalin doktori értekezéséről) – Tóth Béla	86
Német-magyar jogtörténeti szeminárium Rothenburgban – Beke-Martos Judit	88
A Scharnsteini Bűnügyi és Csendőrmúzeum – Frey Dóra	90
A vertikális hatalommegosztás – Szabó István	91
Az életmű összegzése – Trócsányi Zsolt posztumusz könyve (Trócsányi Zsolt: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben) – Nánási László	92

HÍREK

E számunk szerzői	95
-------------------------	----

Magyar Tudományos Akadémia Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtörténeti Kutatócsoport

Címlapkép: *Horvát Boldizsár* igazságügy-miniszter, jogtudós

1822-ben, Szombathelyen született, ügyvéd, mezei rendőrkapitány, városi főjegyző, Szombathely város országgyűlési képviselője, a Földhitelintézet jogi igazgatója, a kiegyezés első igazságügy-minisztere, a polgári jogi reformok előkészítője, költő és publicista

Jog

történeti szemle

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Dr. Wilhelm Brauner (Wien), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztőbizottság elnöke), Dr. Peeter Järvelaid (Tallin), Dr. Günter Jerouschek (Jena),
Dr. Srdan Sarkić (Novi Sad), Dr. Kurt Seelmann (Basel), Dr. Erik Štenpien (Kosice)

Szerkesztőség: Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István

Szerkesztő: Dr. Tóth Béla

Szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3. II. em. 211. Tel./Fax: 411-6518

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke
és a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Nyomda: GB Kft. 2000 Szentendre, Pátriárka u. 7.

A beszámítás, a beszámítási képesség megítélése a különböző korokban eltérő volt. A *tálio elv* érvényesülésekor bárkit érhetett a megtorlás, akit a sérelem okozójának vélték. Ebben a korban a gyerekeket és az örülteket is büntették. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy az egyén nagyon szorosan kötődött a közösséghez és sérelmet is úgy okozott, mint az adott közösség tagja. Tovább lépés akkor következett be, amikor az egyén függése a közösségtől gyengülni kezdett, s az individuum kibontakozott.

„*Furiosus absentis loco est*” – olvashatjuk a Digesta regulái között. Már a klasszikus római jogászok felismerték hogy az elmebetegek nem képesek számot adni cselekedeteikről és irányítani sem tudják azokat. A római jogban az örjögők felmentést nyertek a büntetés alól.

A kánonjog szemlélete nagy visszaesést jelentett, hisz hosszú ideig tartó uralma alatt üldözte az elmebetegeket. Felfogásuk szerint az elmebetegség valamilyen elkövetett bűnnek a következménye volt. Azt tartották, hogy az elmebetegeket gonosz szellemek szállták meg és ezért büntették, sanyargatták őket.

A felvilágosodás eszméi e területen is pozitív hatást hoztak. *Montesquieu, Voltaire, Beccaria, Filangieri* és társaik munkásságának köszönhető a bekövetkezett szemléletváltozás. Az elmebetegség a beszámítást kizáró okok közé került. Filangieri beszámítási tanának kiinduló pontja annak az elhatárolása, hogy a cselekmény tudatos volt-e vagy sem. Szerinte, akik akaratelhatározásra képtelenek, nem lehetnek bűncselekmény alanyai, „mert a mechanizmusukban rejlő zavar miatt értelme használatára képtelenek, vagy e képességüket elvesztették.” (Idézi Hajdú, 1971) Gyerekeket, együgyűeket, örülteket, holdkórosokat tehát nem lehet büntetőjogi felelősségre vonni.

Egy francia pszichiáter, *Pinel* a XVIII. században fogalmazta meg a követelést, amely szerint az elmebetegekről le kell venni a láncokat és emberhez méltóan kell bánni velük. Nagy jelentőségű az a megállapítása, hogy az elmebetegség nemcsak az értelem, hanem az akarat zavarra is.

A napóleoni 1810. évi kódex, a *Code Penal* mondta ki, hogy az elmebetegek nem vonhatók felelősségre.

A HAZAI SZABÁLYOZÁS TÖRTÉNETE VÁZLATOKBAN

Ha a magyar büntetőjogi szabályozást tekintjük, *Werbőczy* Hármaskönyvében már különleges elbánást írt elő az örjögökre, esztelenekre.

Az 1795-ös *Büntető Kódex-tervezet* rendkívül nagy jelentőségű reformprogram a magyar büntetőjog történetében. Ez a tervezet fogalmazta meg először a beszámításra vonatkozó tételeket. A javaslattevő *Szirmay Antal* az eljárási részben foglalkozik ezzel a kérdéssel, a bírósági tárgyalás, a bírói mérlegelés szabályainál. A teljes akaratképesség-hiányt az elmebetegeknél, a pillanatnyi

Domokos Andrea:

A bűntevő elmetehetségéről

A KÓROS ELMEÁLLAPOT MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI AZ IDŐK SORÁN

elmezavarban szenvedőknél, az akarat képességet teljesen megbénító szellemi és testi betegségben szenvedő személyeknél, alvóknál és holdkórosoknál állapítja meg a tervezet. Fontos megjegyezni, hogy Szirmay nem mondja ki, hogy a fenti állapotok kizárják a beszámítást. Ezeket az enyhítő körülményeknél helyezi el. A másik lényeges momentum, hogy a tervezet fakultatív jelleget tulajdonít ezeknek a körülményeknek. A bíró döntésétől függ, hogy figyelembe veszi-e ezeket vagy sem.

Az 1843-as javaslat 73.§-a már így ír: „Minden beszámítástól és büntetéstől menten maradnak:

a./ az örültek azon tettekre nézve, miket örültségük ideje alatt elkövettek,

b./ azok, kik betegség miatt ideiglenesen olyan állapotban vannak, hogy tetteik büntethetőségének felfogására szükséges eszmélettel nem bírnak, de csak oly tettekre nézve, miket ezen állapotban követtek el.”

Az ún. biológiai módszer követi, ami azt jelenti, hogy a meghatározott tudatformák pusztá fennforgása büntethetőséget kizáró ok.

A *Csemegi-kódex* VII. fejezetében szabályozza a beszámítást kizáró vagy enyhítő okokat. Ezeket a következőkben jelölte meg:

- öntudatlan állapot,
- az elmetehetség zavartsága,
- az ellenállhatatlan erő és a fenyegetés,
- a jogos védelem és
- a végszükség.

A beszámíthatóságot széles értelemben használja, ami azt jelenti, hogy az elkövető mindazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek lehetővé teszik a büntetőjogi felelősségre vonását. 76. §-a értelmében: „nem számítható be a cselekmény annak... kinek *elmetehetése meg volt zavarva* és emiatt akaratának szabad elhatározási képességével nem bírt.” E fordulat esetében tehát két feltételnek kell teljesülnie, egyrészt elmebetegségnek kell fennállnia, másrészt pedig szükséges, hogy szabad akaratelhatározási képességével ne bírjon emiatt.

A beszámíthatóságot kizáró okokat oly módon választja ketté a törvény, hogy azok állandóak-e (az elmetehetség megzavarodottságánál) vagy pedig időlegesek

(öntudatlanság). *Irk Albert* (1933) az előbbi pathologikus jellegű, az utóbbit pedig pszichológiai jellegű okként jelöli. Az öntudatlanság fogalma alá tartozik egyrészt az eszméletlen állapot, másrészt a súlyos öntudatzavar. Ez utóbbit a bírói gyakorlat vette be az öntudatlanság fogalma alá. Az öntudatlanságot vagy az öntudat zavarát előidéző tények lehetnek: az álom, az alvajárás, hipnózis, lázas delírium, itasság, más mérgek okozta kábultság, és kivételesen a menstruáció, a terhesség és a szülés időszaka. (Ez a felfogás magyarázza a Csemegi-kódexbeli gyermekölés törvényi tényállását, amelynek „Az újszülött megölése” felelt meg a 2003. évi II. törvénnyel történő hatályon kívül helyezéséig.)

A másik okcsoport az elmebetegségek köre. Az elmebetegség megzavarodásának fogalma valamennyi lelkibetegséget magában foglalta. A törvény nem nevezte meg az elmebetegségek különböző neveit. Ez az állandó állapot, amely pathologikus okokra vezethető vissza. Lehetséges, hogy az agy megbetegedéséről van szó, amikor nem veszületett a betegség, más esetben pedig veszületett. Ez utóbbihoz soroltak két kórformát, az erkölcsi tébolyt (moral insanity) és a mániát. Az erkölcsi téboly fogalma hasonlatos a mai pszichopátia megjelöléséhez.

A korabeli jogtudósok különböző definíciókat határoztak meg a beszámítást és a beszámítási képességet illetően.

Finkey Ferenc (1909) a beszámítást a bíró kettős ítéletének tekinti, egy logikai és egy erkölcsi ítéletet foglal magában a bíró döntése. Az első kérdés, amiről a bírónak döntenie kell, hogy beszámítható-e a cselekmény, felelős-e érte a tettes vagy sem? Ebben az esetben a beszámíthatóságnak nincsenek fokozatai, hiszen a büntethetőség vagy megállapítható, vagy nem. A második kérdés az anyai bűnösséget érinti, itt már lehet beszélni a beszámítás fokairól. Meghatározása szerint az elmebetegség megzavarodottsága és az akarat szabad elhatározási képességének hiánya együtt eredményezi a beszámíthatatlanságot. Az elmebetegség alábbi fajtái idézhetik elő a beszámíthatatlan állapotot *Finkey* tanácsa szerint: a búskomorság, a dühösség, a kombinált elmebetegség, a heveny butaság, a nehézkes elmebetegség, illetve a cocainizmus, morphinizmus.

Angyal (1909) szerint a beszámítás három ítéletből tevődik össze: a fizikai az okozati összefüggésre, a pszichikai az akarat kapocsra, a teleologikus pedig a jogi viszonyra utal. Mindezek vagy pozitív, vagy negatív formában jelentkezhetnek. *Angyal* példája (1909, 376. oldal): „Péter halála vagy okozata Pál magatartásának, vagy nem: fizikai ítélet, Pál vagy meg akarta szűzni Pétert vagy nem: pszichikai ítélet, Pál irányában vagy megvannak a jogos védelem kellékei vagy hiányoznak: teleologikus ítélet.” Magának a beszámításnak nincsenek fokozatai.

A beszámítási képesség a beszámítás egyik pozitív előfeltétele. *Angyal* határozottan utasítja el *Liszt* és követői álláspontját, mely szerint beszámítási képességről akkor lehet beszélni, amikor a büntetendő cselekmény elkövetőjére a büntetés javítólag vagy eljlesztőleg hatni képes.

Angyal a beszámítási képesség ismérveit az alábbiakban jelöli meg: az öntudat, az akarat szabad elhatározási képessége, a büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettség és a megfelelő életkor. Ez utóbbi a hatályos jog szerint 12 év feletti kort jelentett. Az öntudatnak „nemcsak in abstracto, hanem a vonatkozó cselekményt illetően in concreto is meg kell lennie a cselekvőben...” (id. mű 383. p.). A szabad akaratképesség is kell a beszámítási képességhez, hisz akit például kényszerítenek, nem vonható felelősségre. Az értelmi, erkölcsi fejlettség alatt az erkölcsi szabadságot érti *Angyal*, s nemcsak a fiataloké vonatkozásában, akikkel kapcsolatban a jogszabály ezt megkívánta, hanem valamennyi elkövetőnél.

Irk Albert (1933. 92. p.) szerint: „A beszámítási képesség az embernek az a tulajdonsága, amelynél fogva cselekvéseit erkölcsileg és jogilag értékelni tudja és ennek megfelelően cselekedni képes.”

Schulteisz (1948) szerint a beszámítási képesség nem más, mint megfelelő ítélőképesség arra, hogy a jót a rossztól, a helyeset a helytelenről, a megengedettet a tiltottól megkülönböztesse és e helyes felismerésnek megfelelő helyes magatartást tanúsítsa az egyén. *Moravcsik* idézi *Schulteisz* (id. mű 49. p.) Az akarat szabad elhatározási képességével az rendelkezik, aki „a testi és külső körülmények normális befolyásolhatósága mellett magát bizonyos cselekedetek elkövetésére, vagy el nem követésére elhatározhatja, a cselekvésre készített, vagy az azt akadályozó motívumokat és ellenmotívumokat a célszerűséget és helyességet szempontjából mérlegelheti és az ösztönélet ingereit bizonyos mértékben elnyomhatja.”

Már a XIX. században elvként lezögezték, hogy a bíróság dönti el, hogy az elkövető elmebeteg volt-e az elkövetéskor és, hogy ez akarat-elhatározási képességét érintette-e? Természetesen szakértő orvosok véleményét igénybe kell venni, ők azonban kizárólag arról nyilatkozhatnak – *Angyal* idézve (id. mű 405. p.) –, hogy: „meg volt-e zavarva a bűntevőnek elmebetegsége az elkövetéskor vagy sem?”

Alapvető fontosságú, hogy az orvos sem a beszámítási képesség, sem az akarat-elhatározás fennállása kérdésében nem rendelkezik döntési jogkörrel. *Liszt* így ír erről: „a bírót az orvosszakértői vélemény sem nem köti, sem nem fedezi.” (idézi *Angyal*, id. mű 406. oldal) Azaz a felelősséget sem vállalhatja át a bírótól az orvos, hisz a bíróság mondja ki a végső döntést.

A XIX-XX. századi jogtudósok foglalkoztak még a siketnémásággal, az aggkor, a női nemhez tartozás és az öntudatlan állapot kérdéseivel is. A siketnémák a korabeli szabályozás szerint nem feleltek, ha ez az állapot kizárja a felismerési képességüket. *Heller* (1945) megítélése szerint a siketnémák éppúgy tekintendők, mint a fiataloké, azaz, vizsgálódó, hogy az értelmi és erkölcsi fejlettségük megvolt-e. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a siketnémáság nemcsak szellemi elmaradottságot eredményezhet, hanem szélsőséges kedélyállapotokra ragadtathatják magukat.

A XIX. század német tudósai szerint az aggok nem büntethetők, hisz olyanok, mint a gyermek.. *Angyal* is-

merteti Carrara igen szigorú álláspontját az idők büntetőjogi felelőssége kérdésében – szerinte őket még nagyobb büntetéssel kell sújtani, hiszen nagyobb tapasztalattal rendelkeznek, mint a náluk fiatalabbak. Angyal javaslata a következő: ha a cselekmény elkövetője az elkövetéskor 60-ik életévét meghaladta, elmebeli állapotát orvosszakértők vizsgálják meg. Megjegyezzük, hogy az 1873-ban született Angyal Pál idézett munkája 36 éves korában jelent meg. Ez már második kiadása volt művének, tehát még fiatalabb korában írta. A 76 évesen elhunyt tudósprofesszor vajon 60 éves kora felett is fenntartotta fiatalkori elképzelését? – ennek érdeemes lenne utánajárni.

Schultheisz 1953-ban megjelent könyvében ugyan már a dialektika módszerével felvértetve foglalkozik a büntetőjog tudományával, azonban még Angyal gondolatait láthatjuk viszont művében, amikor a következőket írja (30. p.): „Az öreg kornál sem határozható meg eleve, hogy az mely életévtől kezdve csökkenti a beszámítási képességet, mert bár a szenilis változások rendszerint a 60-as évek körül jelentkeznek is, egyeseknél előbb, másoknál később bontakoznak ki.”

A női nemet illetően arról ír Angyal, hogy a nők azért követnek el kevesebb bűncselekményt, mert vallásosabbak a férfiaknál, az anyaság pedig élet veszi az egoizmus hajlamoktól, és erősíti az altruisztikus érzelmeket. Amúgy a „gyengébb nemhez” tartozás a beszámítási képességet önmagában nem érinti.

Irk Albert a női nem beszámítási képességével foglalkozva felteszi a kérdést, hogy nem kellene-e a nőket – sajátos bio-pszichológiai felépítésük miatt – eltérő módon értékelni?

Az öntudatlan állapot Angyal meghatározása szerint az az állapot, amelyben az ember magát a külvilágtól megkülönböztetni nem tudja. (id. mű 413. p.)

LUCIDUM INTERVALLUM ÉS A KORLÁTOZOTT BESZÁMÍTÁSI KÉPESSÉG MEGJELENÉSE A JOGI GONDOLKODÁSBAN

A XX. század elején a jog foglalkozott a lucidum intervallum kérdéssel és elfogadta azt a nézetet, hogy vannak ún. világos időközök, és ennek megfelelően ítélezett. A bírónak két kérdésben kell döntenie, mégpedig abban, hogy az elkövetéskor is öntudatlan, illetve elmebeteg volt-e az egyén, s ha igen, ez érintette-e a beszámíthatóságát? Legfeljebb a korlátozott beszámíthatóságot javasolták megállapítani az elmebeteg világos pillanataiban elkövetett bűncselekmények esetében.

Ez utóbbi kérdéshez kapcsolódik a korlátolt beszámíthatóság. Az 1843-as javaslat így fogalmaz: „őrültség, betegség, tompaelméjűség, mely még azon fokon ugyan még nincsen, hogy minden beszámítást megszüntessen, de mégis olyan, hogy a törvényességnek józan belátását megzavarta... a beszámítást szintén enyhíti.”

A korlátolt beszámíthatóság fogalmát nem ismerte az 1878. évi V. tc., a perrendtartás azonban igen. A bíróságok enyhítő körülményként vehették figyelembe a korlátolt beszámíthatóságot.

Igen érdekes olvasnunk, amint Angyal (1909, 379. p.) arról számol be, hogy könyvének megírásakor „...még folyik a harc a régi és új eszme között...” A klasszikusok nem fogadják el a korlátolt beszámítási képesség fogalmát. Az új irányzat hívei pedig még csak ekkor próbálták definiálni a korlátolt beszámítási képesség fogalmát, illetve kimunkálni, hogy milyen jogkövetkezmény társuljon az így elkövetett cselekményhez.

Angyal így fogalmaz ezzel kapcsolatban (id. mű 380. p.). „Nézetünk szerint tagadhatatlan, hogy az erkölcsileg és szellemileg egészséges egyének s az elmebetegyek között átmeneti állapot létezik, az is kétségtelen továbbá, hogy ezekkel az átmeneti állapotban levő egyénekkel szemben a mai törvényszabályok szerint kiszabandó rövid tartalmú szabadságvesztés-büntetés *többnyire* hatástalan. ...a következmények sorában is átmeneteket kell létesíteni.”

Bakody Aurél (1936) királyi törvényszéki orvosként közelít a korlátolt beszámíthatóság kérdésköréhez, a határközi elmeállapotok alatt olyan pszichikus állapotokat ért, amelyek a normálistól elütnek, azonban a kifejezett elmebetegség fokát még nem érik el. Helyesli az enyhébb büntetés alkalmazását azoknál az elkövetőknél, akik erkölcsi szempontból „egyébként kifogástalanok,” azonban azoknál, akik állandó morális defectussal bírnak, a rendesnél hosszabb, határozatlan tartamú szabadságvesztés büntetést tart indokoltnak. Ez utóbbit – figyelemmel a beteg pszichére – azonban ún. gyógyleértőztetési intézetben javasolja letöltetni.

1948-ban Schultheisz így ír a korlátozott beszámítási képesség tárgyalásakor (60. oldal): „A beszámítási képességnek csak lefelé vannak fokozatai. Nagyobb mérvű, fokozott beszámítási képesség nincsen, csak csökkent, korlátolt.” Az 1900-as évek elején Csemegi tagadta a korlátozott beszámítási képesség létét. Babarczy Schwarzer (1906) szerint tapasztalati tény, hogy vannak olyan emberek, akik nem elmebeteg, de nem is teljesen normális, épelméjű emberek. A korlátolt beszámíthatóság okául szolgáló szellemi állapotok közé sorolja többek között: az alkoholizmust, egyéb mérgezéseket, az epilepsiát, a hisztériát, a neurastheniát, más idegbetegségeket, a gyengeelméjűséget. A büntetés reformjával kapcsolatban megjegyzi, hogy a súlypont nem a büntetés időtartamának a leszállításán, hanem a végrehajtás milyenségén kell, hogy legyen. Másfajta büntetést kell velük szemben alkalmazni, mint a normális bűnözőknél. Azokat sorolja a korlátolt beszámíthatóságú egyének közé, akik a bűncselekmény elkövetésekor a beszámíthatatlanságnak a törvényben meghatározott okait megközelítő állapotban voltak, azonban a büntetés eltérő módon való végrehajtását csak azokra nézve tartja szükségesnek, akiknek ez az állapota pathologikus és tartós.

Baumgarten (1916) egy 1911-es jogászgyűlésen arról szólt, hogy egyes elkövetői körök, így például a kor-

látolt beszámításuk külön elbánásban kell, hogy részesüljenek, velük szemben biztonsági intézkedéseket kell alkalmazni. Baumgarten a tökéletlenek, azaz a pszichiátriában akkoriban használatos „nem teljes értékűek” kifejezéssel illeti a korlátozott beszámítási képességgel rendelkezőket. Megállapítja, hogy ezekkel sűrűn lehet találkozni mind a tébolydákban, mind a fegyházakban és tanulságos példát szolgáltat arra nézve, hogy egyik helyre sem valók. Szerinte a tökéletlenek sorába tartoznak azok, akiknek erkölcsi fogatkozásuk van, azok, akiknél az ösztönök elfajultak (perverzió), akik mérgező anyagok hatására pszichopátikus állapotba kerültek és a neurotikusok. Szerinte gyakoriak azok az esetek, amikor a szakértők a törvény szempontjából beszámítóképességnek mondták azt a vádlottat, akit orvosi szempontból nem tartottak teljesen annak. Szerinte a törvény azzal, hogy leszállítja a büntetés mértékét ilyen esetben, nagyobb veszélynek teszi ki a társadalmat, hisz „a félig felelős kétszeresen veszélyes.”

A kúriai döntésekben is szerepel a korlátozott beszámítási képesség megállapítása (idézi *Edvi Illés*, 1905.): „Habár vádlottat, ki ölést, gyújtogatást és lopást követett el, az orvosszakértők gyengeelméjűnek találtak, a bíróság mégis elítélte őt, mert gyengeelméjűsége nem zárta ki, csak korlátozta szabad elhatározási képességét.” (Bj.T. XXX. 320.)

PARCIÁLIS BESZÁMÍTHATÓSÁG

A részleges beszámítási képesség alatt az értendő, amikor a rendellenes elmeállapot csak bizonyos fajtájú bűncselekmények esetében zárja ki a beszámíthatóságot. A beszámíthatatlanság osztható vagy oszthatatlan volta nagy vitákat váltott ki mind az orvosok, mind a jogászok körében. A *Kádár-Kálmán* tankönyv (1966) idézi 1899-ből az orvos *Zichen* állásfoglalását a kérdésben, szerinte az elmebetegség, így például a paranoia csak abban az esetben zárja ki a beteg beszámítási képességét, ha a terhére rótt cselekmény létrejövételében szerepet játszott. Vagy például az epilepsziáról azt vallja az orvostudomány, hogy brutalitásra hajlamosít. Ha egy epilepsziás a testi sértés és közokirathamisítás miatt kerül bíróság elé és megállapítják, hogy a testi sértést dührohamában követte el, ez alól a vád alól a beszámítási képesség hiánya miatt felmentik, az okirathamisítás miatt pedig el fogják ítélni. *Földvári* (2003) a részleges, vagy parciális beszámítási képességgel kapcsolatban azt vallja, hogy a beteg agy rányomja a bélyegét valamennyi cselekményre.

A CSEMEGI-KÓDEX UTÁNI TÖRVÉNYEK SZABÁLYOZÁSA

Az 1950. évi II. törvény, a Btá. a Csemegei-kódex nyomdokain haladva az elmeállapottal összefüggésben az elmebetegséget és az öntudatzavart határozza meg beszámítási képességet kizáró okként. „Nem büntethető,

aki a büntetett olyan elmebeteg állapotban vagy öntudatzavarban követte el, amely őt képtelenné tette a cselekmény társadalmi veszélyességének felismerésére vagy az akaratának megfelelő magatartásra. Ha az elkövető elmebetegsége, öntudatának zavara csupán korlátozta a cselekmény társadalmi veszélyességének felismerésében vagy az akaratának megfelelő magatartásában, büntetését korlátlanul enyhíteni lehet.” *Szabó András* (1956) hívja fel a figyelmet arra, hogy az öntudatzavar kifejezés helyett a tudatzavart kellett volna használni. Az öntudatzavar valójában az elmebetegséget jelenti és ezen a helyen a törvényalkotó mást kívánt jelölni vele.

A Btá szerint a siketnémák esetében semmilyen akadálya nincs a büntetőjogi felelősségre vonásnak, esetükben a büntetés kiszabásakor vehető figyelembe testi fogyatékosságuk.

Az 1961. évi V. törvény kiküszöböli a Btá. hiányosságát, ahol a beszámítási képesség hiányát abban jelölték meg, hogy az elkövető nem képes az akaratának megfelelő magatartás tanúsítására. Az 196-es Btk már azt a kiegészítést is tartalmazza, hogy akkor is beszámíthatatlan az egyén, ha felismeri ugyan, hogy a tette veszélyes a társadalomra, de nem képes ennek a felismerésnek megfelelően cselekedni.

A törvény az ún. „vegyes módszert” alkalmazza, amikor a pszichiátriai rendellenességet és az azt előidéző elmeállapotbeli, szervi állapot egyaránt leírja.

Losonczy István kiemeli, hogy ennek a jogi rendezésnek két fontos sajátossága van. Az egyik az, hogy az elmebetegség, gyengeelméjűség és tudatzavar önmagukban nem értékelhetők a beszámítási képességet kizáró körülményként sem a bíró, sem az igazságügyi elmeszakértő által. A másik pedig az, hogy a cselekmény társadalomra veszélyességének felismerésére vagy e felismerésnek megfelelő magatartás tanúsítására való képtelenség csak akkor értékelhető beszámítási képességet kizáró okként, ha annak alapja a fenti betegségek, állapotok valamelyike. A beszámítási képesség teljes hiányának megállapításához bizonyítani kell, hogy a felismerési és az akaratot kizáró elmebetegség, gyengeelméjűség, vagy tudatzavar az adott cselekmény vonatkozásában zárta ki.

A törvény a pszichopatológiai okokat szűken határozta meg, az ítélezési gyakorlat szükségesnek látta kibővíteni ezeket a következőkkel: ideggyengeség, érelmeszesedés, szívbaj, pathológiás atipusos részegség, túlfeszített idegállapot. (Például: BJD 3612, 28. sz. Elvi Döntés, a BK. 472. számú állásfoglalás).

Az 1979. július hó 1. napján hatályba lépett, a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény az 1961. évi V. törvény rendelkezéseire képest a beszámítási képesség tekintetében jelentős, az alapelveket azonban nem érintő változást hozott. A beszámítási képességet hatályos jogunk is negatív formában határozza meg, így tehát nem annak fennforgásáról, hanem hiányáról szól. *Szabó András* (1985) két okkal magyarázza ezt – figyelemmel a miniszteri indoklásra is. Elsőként azzal, hogy sokkal egyszerűbb törvényszerkesztési szempontból a kizáró körülményeket szabályozni, mint

jogszabályban pozitíven meghatározni az előfeltételeket. A másik ok pedig az, hogy az emberek túlnyomó többsége rendelkezik beszámítási képességgel.

Szabó András – többek között – az alábbiakban összegzi az 1978. évi IV-es törvény rendelkezéseit: Az elmeműködés elvileg bármilyen kóros formája kizárja az elkövető büntethetőségét, amennyiben a rendelkezésben foglalt változásokkal jár. A törvény példászerűen sorolja fel a kóros elmeállapot formáit. A korábbi Btk. hiányságát pótolja a hatályos törvény azzal, hogy a személyiségzavart is idesorolta. A hatályos szabályozás szerint a rendellenes tudati állapot csak akkor zárja ki a beszámíthatóságot, ha annak pszichés hatása folytán az egyén nem ismeri fel a cselekmény társadalomra veszélyes következményeit, vagy nem képes e felismerésnek megfelelően cselekedni. A beszámítási képesség akkor kizárt, ha valamilyen kóros elmeállapot megállapítható: hiányzik az értelmi vagy akarati képesség, és ennek a hiánynak valamilyen kóros elmeállapot az oka. A kizártság, illetve korlátoztság esetében is a bírónak orvosszakértői véleményre kell támaszkodnia. A bíróság azonban nincs kötve a véleményhez. A korlátozott beszámítási képesség esetén a Btk enyhébb büntetés kiszabását teszi lehetővé.

A beszámítási képesség rendszerbeli helyéről is szót kell ejtenünk. Losonczy szerint (1967) a beszámítási képesség hiánya az ember bűncselekmény-alanyiságát kizáró körülmény. „A beszámítási képesség hiánya tehát elsősorban nem a bűncselekmény fogalom valamelyik elemét, a büntethetőség valamelyik szükségszerű feltételét, hanem azt zárja ki, hogy a beszámíthatatlan emberrel szemben a büntetőjog céljait büntetés kiszabásával kíséreljék meg elérni.” (id. mű 239. p.). Szabó András a következőképpen fogalmaz: „Bűncselekmény alanya ... csak beszámítható egyén lehet.” (1985.) Azaz, ha az elkövető elmebeteg, nincs bűncselekmény, mert a bűncselekménynek nincs alanya.

Tokaji és Nagy (2001) a bűnösség elemei között helyezi el. Földvári (2003) megfogalmazásában a beszámítási képesség az alannyá válás feltétele. A gyermekoránál tárgyalt logikai sor a kóros elmeállapotra is vonatkoztatható (id. mű 145. p.): „...beszámítási képesség nélkül nincs alany, alany nélkül nincs törvényi tényállásszerűség, tényállásszerűség nélkül nincs bűncselekmény, bűncselekmény hiányában viszont nem kerülhet sor büntetésre.”

Jómagam is az alanyiságot kizáró tényezők között látom a kóros elmeállapot, mint beszámítási képességet kizáró ok helyét.

MI AZ ELKÖVETŐ SORSA, HA KÓROS ELMEÁLLAPOTA KIZÁRJA A BESZÁMÍTÁSI KÉPESSÉGÉT?

A Csemegi -kódex a klasszikus büntetőjogi iskola felfogásának megfelelően a beszámítási képesség hiánya esetén semmilyen büntetőjogi következményt nem alkalmazott.

Az 1948. évi XLVIII. Tc. bevezette az elmebeteg bűnözők biztonsági őrizetét. Mindazoknak a biztonsági őrizetbe helyezését rendelte el, akik 18. életévüket betöltötték és akiknek az elmebetegsége kizárta a büntett vagy vétség beszámítását. Míg korábban az volt a kifogás, hogy a beszámíthatatlannak nyilvánított bűnelkövetők kiesnek a további jogi intézkedés alól, most pedig túlságosan is kiterjesztette hatáskörét a büntetőjog. Ezen intézkedés célja ugyanis „a biztonsági őrizetbe helyezett személy ártalmatlanná tétele, gyógyítása, illetőleg újabb büntett vagy vétség elkövetésének veszélyével járó elmeállapotának (közveszélyes állapot) megsemmisítése.”

A Btá is átvette a biztonsági őrizet intézményét, a biztonsági őrizetbe helyezés előfeltételéül szintén a közveszélyes állapotot jelölte meg.

Az 1961. évi V. törvény gyógyító jellegű intézkedésként vezeti be a kényszergyógykezelést. Ezt azzal szemben rendelik el, aki bűncselekményt valósított meg, de beszámítási képesség hiányában nem büntethető, és tartani kell attól, hogy a jövőben bármely büntett tárgyi tényállási elemeit megvalósítja.

Az 1978. évi IV. törvény kodifikációjakor felmerült a kérdés, hogy a kényszergyógykezelés elrendelése bírói hatáskörben maradjon-e? Akik ezt elleneztek, azt vallották, hogy a bíróság hatásköre csak formális, miután a gyógykezelésre vannak kötelező egészségügyi előírások. Az intézkedés megtartása mellett érvelők szerint – a törvényalkotó az ő álláspontjukat fogadta el, mivel a kényszergyógykezelést a büntetés-végrehajtás keretében működő intézet végzi, így mind elvi, mind gyakorlati szempontból ellentmondásos lenne, ha ebbe az intézetbe a bíróság határozata nélkül kerülnének betegeik. (Berkes, 1977)

Hatályos Btk-ánk az előző törvényi rendelkezéshez képest lényegesen szűkebb körben alkalmazza a kényszergyógykezelést. A személy elleni erőszakos vagy közveszélyt okozó büntetendő cselekmény elkövetőjének kényszergyógykezelését kell elrendelni, ha elmeműködésének kóros állapota miatt nem büntethető és tartani kell attól, hogy hasonló cselekményt követ el, feltéve, hogy büntethetősége esetén egy évi szabadságvesztésnél súlyosabb büntetést kellene kiszabni.

A miniszteri indokolás értelmében a kényszergyógykezelés célja a gyógyítás és a társadalom védelme. Ugy tűnik azonban, hogy ez az intézkedés elsősorban a társadalom védelmét szolgálja. Azonban beteg emberekkel szemben rendelik el, akiknek gyógyítása már csak humanitárius okokból is elengedhetetlen. Álláspontom szerint az ilyen bűnelkövetők esetében az egyedül hatásos speciális preventív eszköz a gyógyítás, amely nem feltétlenül büntetésvégrehajtási intézetben fogantatható. Az *open door* rendszerű elmeosztályok mellett máig léteznek ún. zárt osztályok az ön- és közveszélyes elmebetegek részére. Nem látom akadályát annak, hogy a bűncselekményt megvalósítókat is ezek között gyógyítsák. A bűnismétlés veszélye így sem lenne nagyobb. Hiszen a beszámítási képességgel ren-

delkező elkövetők közül is szöknek meg a bv intézetekből, illetve a bv keretében működő zárt intézetben levő elmebeteg is elkövethet betegtársa sérelmére bűncselekményt.

Erich Fromm szerint „A pszichiátia azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy egyes emberek miért örülnek meg, pedig a lényeges kérdés az, hogy az emberek többsége miért nem örül meg. Ha szemügyre vesszük az ember helyzetét a világban, különállását, magányosságát,

tehetetlenségét és azt a tényt, hogy mindezeknek tudatában van, azt gondolhatnánk, hogy nagyobb terhet hordoz, mint amekkorát elbírhát”. (Jankowski, 1979. *Buda Béla* előszava nyomán) E felfogást is követve, az tűnik helyesnek, ha a törvényalkotók és jogalkalmazók elsődleges célja nem az elmebeteg bűnözők bezárása, hanem azok gyógyítása. A környezet humanizálása, hatékony terápiák alkalmazása szolgálná elsődlegesen a prevenció célokat.

Felhasznált irodalom

- Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve, Bp., 1909.
 Antal Péter: A beszámítást kizáró okok egyes kategóriái Debrecen város reformkori büntetőjogában. Alkotó Ifjúság, Bp., 1981.
 Babarczy Schwartz Ottó: A korlátozott beszámíthatóság. 1906.
 Bakody Aurél: A határközi elmeállapotok és a fejlődő félben levő psychosisok szerepe a bűnözésnél és kriminológiai elbírálásuk. In: Büntetőjogi Dolgozatok Finkey Ferenc irodalmi munkássága négyévtizedes évfordulójának emlékére, Pécs, 1936.
 Baumgarten Izidor: Büntetőjogi tanulmányok. Harmadik kötet. 1907-1914. Bp., 1916.
 Berkes György: A beszámíthatóság és az ittasság büntetőjogi értékelésére vonatkozó kodifikációs elgondolások. Magyar Jog 1977/12.
 Edvi Illés Károly: Az anyagi büntető törvénykezés és a sajtótörvény. 1905. Bp.
 Fehér Lenke: Elmebetegség – büntetőjog – beszámíthatóság. MTA-ÁJI – KJK. Bp., 1993.
 Finkey Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp., 1909.
 Földvári József: Magyar büntetőjog Általános rész. Osiris, Bp., 2003.
 Hajdu Lajos: Az első /1765-ös/ magyar büntetőkódex-tervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

- Heller Erik: A magyar büntetőjog általános tanai, Bp., 1945.
 Irk Albert: A magyar anyagi büntetőjog. 1933.
 Kazimierz Jankowski: Pszichiátia és humánnum. Dr. Buda Béla előszava nyomán Gondolat, 1979.
 Kádár Miklós-Kálmán György: A büntetőjog általános tanai. KJK. Bp., 1966.
 Losonczy István: A korlátozott beszámítási képesség néhány kérdése a törvény és a gyakorlat szempontjából In: Jubileumi Tanulmányok, Pécs, 1967. 233-268. pp.
 Losonczy István: A biológia és az orvostudomány fejlődésének hatása a büntetőjogra. Gazdaság-és Jogtudomány Az MTA IX. osztályának közleményei VII. 1973. 1-2. 159-183. pp.
 Nagy Ferenc-Tokaji Géza: A magyar büntetőjog általános rész. Korona, Bp., 2001.
 Nyíró Gyula: Pszichiátia, 1962.
 Schulteisz Emil: A bűncselekmény tana. Debrecen, 1948.
 Schulteisz Emil: A büntetés kiszabása. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Bp., 1953.
 Szabó András: A beszámíthatóság és a korlátozott beszámíthatóság kodifikációs kérdései. Jogtudományi Közöny 1956. XI.
 Szabó András: Az elmebeteg helyzet a magyar büntetőjogban. Jogtudományi Közöny, 1985/9. 521-526. pp.
 Szilárd János: Igazságügyi pszichiátia az Állam- és Jogtudományi Kar hallgatói számára, Szeged, 1993.

HÍREK

- 2005. május 9–10-én a Politikatörténeti Intézetben konferenciát rendeztek „1945. Milyen jövőt képzelt magának a világ?” címmel.
- A Magyar Történelmi Társulat hetedik műhelybeszélgetését 2005 május 18-án tartották a Magyar Tudományos Akadémia székházának II. emeleti előadótermében *Trianon okai* címmel. A tanácskozáson *Kosáry Domokos* elnökölt. Előadók voltak: *Ormos Mária, Jeszenszky Géza és Zeidler Miklós*.
- 2005. június 10-én a Magyar Jogász Egylet szervezésében a Budapesti Ügyvédi Kamara székházában rendeztek kerekasztal-beszélgetést a *jogi szakvizsga jövőjéről*. Az előadók többek között (*Hankó Faragó Miklós* [Igazságügyi Minisztérium], *Bánáti János* [Budapesti Ügyvédi Kamara], *Somogyvári István* [Magyar Jogász Egylet], *Mezey Barna* [Jogi kari Dékáni Kollégium])...nem tudtak eltekinteni a szakvizsga történetének áttekintésétől sem. Különös tekintettel arra, hogy a vita egyik legfontosabb kérdése az volt: a múlt században kialakult és jogszabályi formát öltött alapelvet őrzik-e továbbra is a rendszer-

ben (hogy ti. a „hivatásrendek” átjárhatósága érdekében egységes a szakvizsga) vagy engedve a szakmai igények, s a specializáció irányába forduljon-e a képzés és a vizsgáztatás. Az egyetemek jogi karai a pontos funkció-meghatározást sürgették, hogy tisztázódjék a képzési képletben az egyetemek szerepe. Ha ugyanis a szakvizsgára felkészítés önálló gyakorlati jelleggel igazodik a rendszerben, megszilárdulhat az universitasok (ma a praxis oldaláról rendszeresen támadott) elméleti-alapozó karaktere, mely őrizni tudja a történeti oktatást is.

- 2005 július 8–9-én Rothenburgban, a Kriminalmuseum ob der Tauber Johanniterscheune-jében került sor az ötödik német-magyar büntetőjog-történeti szeminárium megrendezésére. Három egyetem (Jéna, Hannover, Budapest/ELTE) professzorai, phd hallgatói és alapképzéses hallgatói vettek részt a tudományos rendezvényen, amelynek ebben az esztendőben a vendéglátó jénai egyetem ajánlata alapján „*Strafrecht als Instrument gegen Randgruppen, gesellschaftliche Außenseiter und politische Abweichler*” volt. A magyar előadók a pogányüldözések, a boszorkány hitvilág, a huszitizmus, a kunok, a betyárok, etnikumok, a prostitúció, a csavargók jogi megítéléséről és üldöztetéséről, valamint a nyilas és szovjet diktatúrák politikai üldözötteiről szóltak.

1953 – A SZOVJET MINTAKÖVETÉS ÚJ HULLÁMA

Az 1953-as évre, – nem utolsósorban a „Júniusi Kormányprogram” meghirdetése és Nagy Imre reformokat ígérő fellépése miatt, – ma úgy gondolunk, mint az újrakezdés, a megújult lehetőségek évére.¹ Nehéz elképzelnünk, hogy ez az esztendő néhány területen a visszalépések éve volt, többek között az igazságszolgáltatási szervezet történetének egyik mélypontja.² Álláspontunk magyarázata egyszerű: 1953-ban vezették be azt, a Szovjetunióból importált, és máig egyedülálló bírói szervezeti rendszert, amit – egy fordítási hibának köszönhetően – magyarul területi bíraskodásnak³ neveztek el, és ami végkép megsemmisítette – volna – a bíróságok 1953-ra még nyomokban megmaradt professzionalizmusát.

Pedig a szervezeti átalakulás első pillanatra szorosan kapcsolódott a Nagy Imre kormányzat reformtörekvéseihez. 1953. szeptember 23-án az MDP Központi Vezetősége (MDP KV) – hűen a reformista irányvonalhoz – határozatot hozott „A bírói szervezet fejlesztése és az igazságügyi jogalkotás feladatairól.”⁴ Az előterjesztést az új igazságügy miniszter, *Erdei Ferenc* és a KV Adminisztratív Osztályának vezetője, *Keleti Ferenc* jegyezték. A határozattervezet – amit a KV változtatás nélkül fogadott el – többek között megállapította, hogy a szocialista törvényesség nem kielégítő, az Alkotmány rendelkezései nem érvényesülnek, illetve a jogszabályalkotás korszerűtlen, elavult.⁵ Másfelől a feladatok rögzítése során, a kiutak keresésénél egyértelműen leszögezte: a szovjet bírósági rendszert teljes egészében át kell venni. E feladat az új bírói törvényre várt. Az új bírósági rendszer megteremtése során – írta elő a határozat – „... a bírói eljárásban meg kell valósítani a területi bíraskodás rendszerét oly módon, hogy minden bíró meghatározott terület ügyében bíraskodjék, és területe összes büntető és polgári ügyében járjon el. Ezért az ítélő bírák területi beosztását, mind Budapesten, mind vidéken 1953 év végéig teljes mértékben végre kell hajtani.”⁶

A KV határozatát követte az igazságügy miniszter 10/ 1953. sz. utasítása, amely az átalakulás konkrét programját tartalmazta. A Minisztérium kibocsátott egy tájékoztató jellegű broszurát is, ebben a bírósági vezetők megtalálhatták az átalakítás technikai, szervezeti részleteit. A technikai – szervezeti szintre leszállított átalakítási program elfeledkezett egy lényeges kérdésről: mennyiben, és miképpen egyeztethető össze a szovjet és a magyar bírósági szervezeti rendszer, illetve milyen eljárásjogi konzekvenciái vannak a szovjetesítés új hullámának.

A korabeli politika számára a Szovjetunió társadalmi, gazdasági és politikai intézményeinek átvétele szinte „természetes” volt, hiszen az országot a szovjet minta követésére ösztönözte a sztálinizmus ideológiája mellett a birodalomhoz tartozás kényszere. Az igazságszolgáltatás, a jog rendszerének intézményei sem voltak

Gyekiczky Tamás:

Közzjáték

LEVÉLTÁRI IRATOK A TERÜLETI BÍRÁSKODÁS BEVEZETÉSÉRŐL

1951–1954

kivételek ez alól a szabály alól, igaz az intézmények átszabott működésébe számos, a magyar jogi hagyományokat továbbbővítő elem épült be.⁷ A bírói szervezetben a szovjet minta totális átvételére korábban nem került sor, az ötvenes évek elejének változásai inkább az ország tradicionális igazságszolgáltatási rendszerének romjaira épültek rá – hatékony ideológiai iránymutatással –, semmint egy új, ismeretlen, a hagyományoktól gyökeresen eltérő szervezet meghonosítására. *Feri Sándor* – a kommunista igazságügyi politika egyik korifeusa (A Legfelsőbb Bíróság párttitkára) – 1951-ben leszögezte: „A bírósági szervezeteket egybe kell tehát hangolni az államigazgatási szerveknek, a tanácsoknak működési területeivel. Minden járásnak és minden megyének megvan, illetőleg meglesz a maga megyei bírósága.”⁸ Felhívjuk a figyelmet, hogy a „szocialista” eljárásjogok, a bíróságok határhörének és illetékességének szabályozásánál ezt az elvet tekintették követendőnek, és a magyar bíróságok soha sem szakítottak a polgári és a büntető ügyek bírósági szervezeten belüli elkülönítésének (ügyszak) rendszerével.

A területi bíraskodás bevezetésével azonban a jogpolitika végleg szakítani akart e hagyományokkal, a szovjet mintára kiépülő bíraskodási rendszernek ugyanis még intézményi előképe sem található a magyar jogtörténetben. Azok a tudósítások, amelyek a szovjet bírósági szervezeti rendszerről korábban születtek, egyfelől említést sem tettek a népbírósági rendszer egységes ítélezési gyakorlatáról,⁹ vagy olyan elveket emeltek ki, amelyek alapján az olvasóban egy demokratikus igazságszolgáltatás képe tárult fel.¹⁰ Ma már tudjuk, a mintátvételt befolyásoló társadalmi körülmények tisztázatlansága még az adaptációt elhatározó korlátlan politikai akarat töretlen érvényesülése mellett is zavart okozott. Látni fogjuk, hogy 1955-ben a területi bíraskodás szovjet intézményének magyarországi előzményei hiányára, a két rendszer eltérő sajátosságaira panaszkodik majd hivatalos szovjetunióbeli látogatásán a magyar igazságügy miniszter – *Erdei Ferenc* – akkor, amikor a szovjet elvtársaknak meg akarja magyarázni a kísérlet kudarcát.¹¹

A kudarc bevallásához hosszú út vezetett, így például – némi képzavarral élve – több hivatalos tanulmányút a Szovjetunióba. A területi bíraskodás átvételével összefüggő első említésre méltó, és jól dokumentált látogatásra 1951. július 11. és 1951. augusztus 5. között került sor, amikor egy magas szintű igazságügyi delegáció tanulmányozta a szovjet igazságszolgáltatás rendszerét. A delegáció tagjai voltak *Décsi Gyula*, az igazságügy miniszter első helyettese, *Szabó Imre* az IM El-

vi Főosztályának, és *Bozóki István* a szolnoki államügyészség vezetői. A látogatás 109 oldalas jelentése fennmaradt,¹² ebből egyértelműen kiderül: a hivatalos út célja a szovjet igazságügyi szervezet minél teljesebb adaptációjának előkészítése (1. sz. dokumentum). Meglátogattak bíróságokat, ügyészséget, az Orosz Köztársaság és a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságát, és eljutottak egy javító-nevelő bűntetőkolóniához is. Magas szintű politikai találkozásokra került sor, de a vizitált szervezetek irányítói mellett találkoztak a Szovjet Tudományos Akadémia jogtudományi intézetének vezetőivel. A delegáció jelentése részletesen leírja a szovjet bírósági szervezetet, ezen belül azt a szintet, amelynek átvételére 1953-ban került sor.¹³

A Szovjetunióban az alapfokú bíróság a népbíróság, amelyet a polgárok (sic!) közvetlenül választanak – írta a jelentés. A területi bíróság ennek a másodfokú szerve, azonban a területi bíróság és a népbíróság szervezési elvei gyökeresen eltérnek egymástól, így nehéz másodfokú (felettes) szervezetről beszélni.

A népbírósági szervezeti rendszer nem követi a területi államigazgatási rendszert, egy-egy államigazgatási kerületet több népbírósági körzetre osztottak fel. A területi bíróság viszont az államigazgatási beosztáshoz igazodott, és ettől a szinttől felfelé már a bírósági szervezeti rendszer és az államigazgatási tagolódás egymásra épült.

Az államigazgatási kerületek tehát több népbírósági körzetről álltak, minden egyes népbírósági körzet megválasztotta a maga népbíráját – egyet-egyet – valamint 50–75 népi ülnököt. A kerület által rendelkezésre bocsátott népbírósági központi épületben több népbíró működött, sőt az őket kiszolgáló apparátus szintén a közös épületben volt megtalálható.¹⁴ A népbírói körzetek határait az igazságügyi miniszter határozta meg úgy, hogy a körzet „igazságügyi tennivalóit” egy-egy népbíró el tudja látni. A lakosság száma, az ügyfélforgalom, a terület ipari, mezőgazdasági jellege döntötte el a népbírói kerület határait.

A Népbíróságnak nincs elnöke, csak a területnek van népbírója, akit választottak. „*Mindenki a maga népbíróját választja*” – írta a jelentés. A választókerületek függetlenek a szovjet-választások választási körzeteitől, így a népbírósági beosztás azonos a népbíróságok választási területeivel. A népbírák száma Moszkvában pl. úgy alakult, hogy 25 kerületben 227 népbíró ítélkezett, 17.000 népi ülnök asszisztenciája mellett.

A népbíró nem szakosodott ügyszakokra, polgári és büntető ügyekben egyaránt ítél.¹⁵ Tipikus büntető ügyei voltak pl. a tartásdíj nem fizetésének a büntetése, huligánkodás, a testi sértés, áruházi lopás. Polgári ügyekben a lakáshasználati viták, a tartásdíj, munkaügyi viták, vagyoni viták vállalatok és magánfelek között tartozott a népbíró elé. A tárgyalásokat az eljárás kezdetétől számított 10–15 napon belül lezárták, az ügyet 3 nap alatt felterjesztették fellebbezésre.

A bírósági ülnökök 10 napig folyamatosan dolgoztak a népbíró mellett. Előre meghatározott, három hónapos terv alapján kerültek beosztásra, s munkájuk az ítélke-

zés mellett kiterjedt a gyakorlat értékelésére, az ügyek elemzésére. Az igazságügyi minisztérium külön könyvet is kiadott az ülnökök tájékoztatására, a velük való kapcsolattartásnak azonban voltak – látni fogjuk – más módjai, formái is.

A népbírák fogadóórákon álltak a lakosok szolgálatára, a népbíró maga fogadta a választókerületének ügyfeleit. Mivel a tárgyalási norma ismeretlen fogalom volt, a büntető és a polgári ügyek elintézésének sorrendjét, ütemét a népbíró maga döntötte el, belátása szerint. A félfogadás – fogalmaz a jelentés – nem hasonlítható a magyarországi panasznapokra. „*Közvetlen, bizalmon alapuló beszélgetés, tanácsadás.*”¹⁶ A félfogadás az ügyek előkészítését jelentette, de lehetőség nyílt arra, hogy a népbíró „kiszűrjön” (visszautasítsa elintézését) bizonyos ügyeket. A bíró meghallgatta a felet, behívta esetleg a másik felet, egyezséget kísérelt meg, tájékoztatta a feleket arról, hogy milyen iratok kellenek az ügy elintézéséhez, átvette a keresetet, és közölte a tárgyalás időpontját. Igazságügyi ügyintéző tehát – aki az ítéletet „kézzel írja, s az nem túl terjedelmes.”¹⁷

A szovjet alkotmány szerint jogi képzettség nélküli személy is lehetett népbíró. Ezért legtöbbször „menet közben” történt kiképzésük. (ez a jelentés szóhasználatát – Gy.T.) Pontos adatok hiányában csak becsülhető a végzettségük, így pl. a moszkvai népbíróság 13 bírójából 8 végzett főiskolát, 5 jogi iskolát.¹⁸

A népbíró havonta kétszer – háromszor beszámolt választóinak. E beszámolóra vagy egy-egy vállalatnál, üzemnél került sor, vagy egy-egy házban, lakógyűlésen. A népbíró meghívták a kerületi szovjet üléseire, itt jogában állt valamely napirendi pont kapcsán értékelni a területének vállalati, szervezeti vagy személyi ügyfeleit.¹⁹ Ő maga is a végrehajtó bizottsághoz fordulhatott, ellenőrzést és intézkedést kezdeményezhetett. Számos népbíró tagja volt a szovjetnek, és ha megfelelő párttag volt a közös bírósági épületben, a helyi párt alapszervezetnek. A bírák a közalkalmazotti szakszervezet tagjai voltak.

A kép idilli, bár a szervezeti integrációra utaló mondatok jelzik, a népbíró a hatalmi szervezet része, szó sincsen az európai igazságszolgáltatást vezérlő hatalommegosztás, és bírói függetlenség érvényesüléséről. A hatalmi rendszerbe történő integrálódásuk markánsan kirajzolódik a területi bíráskodás (tehát az államigazgatási egysége [rajon] épülő) és az ügyészség munkájának leírásából.

A területi bíróság a népbíróhoz tartozó ügyeket – a felek kérelmére, vagy a fellebbezés folytán hatályon kívül helyezett népbírósági ítéletet követő új eljárásban – magához vonhatta. A népbíró ítélete elleni fellebbezés mindig ugyanahhoz a tanácshoz került, azaz minden népbírónak megvolt a maga másodfokú tanácsa. Ugyancsak ez a bírósági szint intézte a népbírók elleni fegyelmi ügyeket.

A döntő fórum azonban az igazságügyi igazgatás. Minden területen (több rajonra kiterjedő illetékességgel) működött az Igazságügyi Minisztérium igazgatósága, amelyek az alsóbb bíróságok tekintetében „tulaj-

donképpen kis igazságügy minisztériumok". Feladataik közé tartozott: a bírósági hálózat megszervezése, a káderek kiválasztása és elhelyezése, a népbíróságok munkájának ellenőrzése, és a népbíróságok pénzügyi és gazdasági ellátása. Egy-egy igazgatóságához (pl. a moszkvai) tartozott az összes népbíró, bírósági végrehajtó, népi ülnök, ügyvédi konzultáció.²⁰ Külön Népbírósági Osztály intézte a népbírók ügyeit, azonban az „igazi” ellenőrzést a revizorok végezték. Még a kodifikációs „szektor” sem áll messze a népbíróktól, hiszen a jogszabályok tartalmáról ez az osztály adott „felvilágosítást” számukra.

A revizorok beosztása állandó volt, ami azt jelentette, hogy mindig ugyanazokkal a népbírókkal „foglalkoztak” ugyanazok a revizorok. A népbírók tudták, ki a „felső segítségük,” személyesen ismerték őket. Egy revizornak 5 népbíró ellenőrzését kellett három hónap alatt elvégeznie, és az ellenőrzésnek legalább 10 napig kellett tartania. A revizor a területi ellenőrzés előkészítéseként a revízióra kijelölt népbíró ítélezési statisztikáinak vizsgálata mellett „a II. fokú bíróságnál a megfellebbezett ítéleteken keresztül megnézi a megvizsgálandó népbíróság bírósági gyakorlatát,”²¹ valamint megvizsgálta a bíró ellen beérkezett panaszokat. Amennyiben sok a polgári perben a II. fokú hatályon kívül helyezett ítélet, a revizornak meg kellett néznie, mi az oka ennek, esetleg rossz bíró-e az adott népbíró. Az ítéleteket a revizor nem bírálhatta közvetlenül, de ha hibás ítéletet talált, azt az igazgatóságnak közvetlenül jelentenie kellett.

A revízió jegyzőkönyvét operatív értekezleten megtárgyalták, és ezen a népbíró is részt vehetett. Utána az igazgatóság konkrét feladatokat írt elő a népbírónak, majd az igazgatóság ellenőrizte a hibák kijavítását. A népbírót az operatív értekezlet dicséretben részesíthette éppúgy, mint ahogy fegyelmi eljárás megindítását is javasolhatta.

A revizorok mellett a népbírósági osztály rendszeresen, ügykategóriák szerint is tanulmányozta a népbíróság gyakorlatát. Általában a népbíró 100-100 ügyét vizsgálták meg, majd a vizsgálat alapján külön jelentés készült. A statisztikai osztály feladatai a népbíróságok ellenőrzésének területén a hátralékok nyilvántartására, a lezárt ügyek statisztikájának elkészítésére, a tárgyalások számának regisztrációjára terjedt ki.

A káderosztály a népbírói választásokat készítette elő. „A választásoknál valójában arra a kérdésre adódik válasz, hogy melyik népbíró érdemelte ki a nép bizalmát, tehát melyiket választják meg ismét. Ezért az igazgatóság megvizsgálja az egyes népbírók munkáját abból a szempontból, hogy ajánlhatóak-e a társadalmi szervezeteknél jelölteként.”²² A káderosztály ebben a szelekcióban felhasználta a revizorok jelentését.

A népbírákat a minisztérium továbbképzésre osztotta be. Azoknak a népbíráknak, akiknek egyáltalán nem volt jogi képzettségük, 9 hónapos tanfolyamokat szerveztek, a jogi képzettséggel rendelkezőknek pedig hosszabb-rövidebb időtartamú kurzusokat. Az igazi képzés azonban a népbírók gyakorlata volt a területi bíróságnál.

A gyakorlatot alapos terv alapján bonyolították le. A gyakorlat két részből, polgári és büntető gyakorlatból állt. A népbíró ezt követően a területi bíróságon, saját kerületének fellebbezési tanácsánál dolgozott, így megismerhette a saját fellebbezési tanácsának álláspontját. Részt vehetett – hallgatóként – a tárgyaláson, tanulmányozta az iratokat, határozattervezeteket készített, és a valóságos határozatok nem egyszer a népbíró által készített tervezetre épültek.

A gyakorlat általában 14 napig tartott, ezt követően a területi bíróság Elnökének bevonásával megbeszélték a gyakorlat tapasztalatait. Szükség esetén a gyakorlatot meghosszabbították. Egy-egy népbírót évente kétszer is be lehetett osztani gyakorlatra.

A Káderosztály tartotta nyilván a népbírók vizsgáit, továbbképzési eredményeit, gyakorlatának jegyzőkönyveit. A rosszul vizsgázott népbírókat behívták, és megbeszélték velük a jobb eredmények elérésének lehetőségét.

Nem pusztán az igazságügy minisztérium helyi igazgatóságának, hanem magának az igazságügy minisztériumnak is lehetősége és jogköre volt a bíróságok és bírák, illetve a népbíróságok munkájának ellenőrzésére. Az IM ellenőrzése kiterjedt az ún. „helytelen ítéletek” kiszűrésére, s ennek kapcsán „rendkívüli felülvizsgálat” kezdeményezésére. Az IM közvetlenül vizsgálhatott népbírót, de ellenőrizhette a területi ellenőrző szervet is.

A Köztársaságok minisztériumai szervezték a két éves jogi iskolákat, ahol népbírákat, ügyészeket és nyomozókat neveltek. A felvétel feltétele nemcsak a (betöltendő) munkakör betöltése volt, hanem a 23. életkor elérése és középiskolai végzettség. A népbírák részére a Szovjetunió Igazságügy minisztériuma szervezett 9 hónapos és 1 éves továbbképző tanfolyamokat, ám ide csak az egyes Köztársaságok minisztériuma által kiválasztott hallgatók juthattak el.

A népbírák másik ellenőrzési csatornája az ügyészi hálózat volt. Az ügyészségnél minden szinten megszervezték a bírósági felügyeletet ellátó osztályokat, amely külön-külön ellenőrizte a polgári és a büntető bíráskodást. Az ügyész ugyanakkor a felettese utasítására eljár azokban a polgári ügyekben is, amelyek a népbíró előtt folytak, s ahol esetleg a peres fél pozícióját a felettes ügyész átváltotta ellenőrzési pozícióvá.

A népbíróságok feletti ellenőrzést a kerületi (rajon) ügyészségek végezték. A Jelentés szerzői meglátogatták a moszkvai Scserbakovszkij kerületi kerületi ügyészségét, ahol 11 népbíróság felett gyakoroltak felügyeletet. Az ügyész a tárgyalás mellett a periratok megtekintése útján, illetve a felek panaszai alapján szűri ki a „helytelen ítéleteket,” és teszi meg a szükséges (jogi és szervezeti) intézkedéseket a népbíróságokkal (népbíróval) szemben.

Úgy gondoljuk, az összefoglaló pontos képet nyújtott a népbírósági szervezet működéséről, jóllehet az ideológiai máz, avagy idealizált rajongás a szovjet rendszerért néha eltéríti az olvasót (főleg a Jelentés szerzőit) a valóságtól. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a magyar igazságszolgáltatás – még az ötvenes években sem –

nem a beszámoló alapját képező szervezeti logikában működött, és ezt számos – azóta született – tudományos elemzés alátámasztja.²³ Egy más társadalomban fogant, egy másik hatalmi – szervezeti környezetben felépített intézmény átvétele annak ellenére nagy kockázatot – társadalmi feszültséget – jelentett tehát, hogy az átvételt a kortársak az ideológiai azonosság, a hatalmi berendezkedés hasonlósága, a birodalmi dependencia alapján egyszerűen kivitelezhető technikai műveletnek gondolták el. A később közlendő levéltári iratok rámutatnak arra, hogy az egyszerű adaptáció végül illúziónak bizonyult, hiszen a rendszer meghonosítását elhatározó döntést követően semmi másról nem esett annyi szó a dokumentumokban, mint éppen az adaptáció nehézségéről, mondjuk ki: lehetetlenségéről.

A területi bíráskodásnak elkeresztelt népbírósági rendszer bevezetése azonban nemcsak az apparátuson belül készült majd három évig, hanem évekig tartott a jogi közvélemény felkészítése is. A rendszer alapja ugyanis a Visinszkij nevével fémjelzett igazságszolgáltatási rendszer volt, amelynek teoretikus propagandáját a névadó magyarországi cikkei és tanulmányai mellett számos szovjetorientált hazai szerző és szerkesztő végezte. Nem világosak e tekintetben az álláspontok, minthogy a tanulmányok szerzői is visszarettennek számos – a polgári eljárásjog jövőjét érintő – kérdés feltételétől. E vitában a korabeli jogtudomány kimagasló személyiségei és a korabeli hatalmi gépezet kulcspozíciót betöltő hivatalnokai egyaránt részt vettek.²⁴

TÖRVÉNYKEZÉSI JOG, VERSUS POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

A területi bíráskodásra kényszerített bírák nehéz helyzetbe kerültek. Polgári ügyszakosként a büntetőeljárás szabályait, büntető ügyszakosként pedig a polgári eljárásjogot kellett alkalmazniuk. Helyzetüket több tényező „megkönnyítette.” Egyfelől – lásd a közlendő dokumentumokban – három hét alatt átképezték őket, a kor jó szokásának megfelelően. Másfelől az eljárásjogok dogmatikai közelítése, a polgári eljárásjog – mindekelőtt a perrendtartás – „büntetőjogosítása,” különösen a bírói eljárások közös elvei (pl. az officialitás dominanciája, a bizonyítási eljárás közös – az igazság kiderítését előíró – normái, a felek rendelkezési jogának megnyirbálása²⁵) nem igazán engedtek következtetni a kétfajta bírói eljárás sajátosságaira, elkülönült, össze nem cserélhető jellegére. Ráadásul a polgári és a büntető területek különbíróságainak megszüntetése, az egységes bírósági szervezeti rendszer létrehozása valóban ahhoz a meggyőződéshez vezethetett el, miszerint itt egy egységes bírósági ítélkezés folyik, amelynek meghatározó jellegét a bíróság mint egységes szervezet adja. A kommunista hatalomelmélet ezt a látszatot támasztotta alá akkor, amikor a bíróságokat, mint szervezeti egységeket a proletárdiktatúra hatalmi szervei köze rendelte. Visinszkij – Sztálin díjas könyvében – így írt

erről: „... a bírói tevékenység az állam igazgatásának egyik hatalmas eszköze.”²⁶ A területi bíráskodást működtető bírói szervezet erre az alapelvre épült.

Amennyiben a területi bíráskodás egységes bírói eljárásokat követel, nincs sok értelme a polgári és a büntető eljárásokat egymástól megkülönböztetni. A polgári eljárásjog szemüvegén keresztül szemlélve az eseményeket, könnyen eljuthatunk a polgári eljárásjog tagadásáig. E ponton azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy még a legvérmesebb szovjet jogtudósok, illetve magyar elvbárátaik sem jutottak el a polgári eljárásjog megszüntetésének, és a büntető eljárásjogba való teljes beolvasztásnak követelményéhez. A megoldás inkább egy közös-többszörös keresésében, a polgári és a büntető eljárásjogot magába foglaló jogág megeremtésében, a törvénykezési jog (később törvénykezési szervezeti jog) létrehozásában állt. Az ötletgazda nem volt más, mint az egységes szocialista bírói szervezet megeremtője és működtetője, A. J. Visinszkij – a koncepciók perек főügyésze, a szovjet igazságügy miniszter.

Visinszkij 1938. július 16-án, a szovjet állam és jogtudomány kérdéseiről rendezett első szövetségi értekezleten²⁷ a következőket mondta: „*En úgy látom, hogy helyesen és jobban biztosítja az eredményességet, ha a tudományos munkát úgy szervezzük meg, hogy a polgári és a büntető eljárások kérdését egyetlen tudomány, a bírósági jog (kiemelés tőlem, Gy.T.) tudományának keretei között egyesítjük.*”²⁸ Természetellenes az – fejtegeti –, ha a tudomány a bünygyi eljárás kérdéseit a polgári eljárástól elszakítva tárgyalja. „... a civiljogászok egyáltalán nem foglalkoznak a bizonyítékok elméletének kidolgozásával. Számukra különösnek tűnik fel az, ha a polgári eljárás területén tárgyi bizonyítékokról beszélnek, vagy pedig ha kriminalisztikáról beszélnek polgári eljárásban. Pedig a közvetett tárgyi bizonyítékokról szóló tanításnak elég sok köze van a kriminalisztikához is (apasági pereknél a vércsoport megállapítása, kötelmi vitáknál az okiratok megvizsgálása...)”²⁹

Ennek ellenére Visinszkij maga – és szovjet követői³⁰ sem –, nem akarja felszámolni a polgári eljárásjogot. Mai szemmel nézve – és utalva a magyar szakirodalomban Kengyel Miklós, Fleck Zoltán munkáira – némi cinizmussal azt mondhatjuk, erre nem is volt szükség. A büntetőeljárás joghoz közelített polgári eljárásjog önmagában, jogágazati önállóságát megtartva képes volt a sztálini uralmi rend céljait szolgálni, kiiktatása talán több kárral járt volna, mint előnnyel. Mindenesetre Visinszkij a bírósági jog egyik alkotóelemének tartotta a polgári eljárásjogot. A bírósági jog többi alkotórésze a szovjet bünygyi eljárásjog, a bírósági rendszer megszervezésének alapelvei, a kontradiktórius bírósági tárgyalás szabályai, a bizonyítékok elmélete és a kasszáció szabályai lettek (volna).

Visinszkij és szovjet követőinek munkáiban nem lehet megkülönböztetni, hogy milyen eljárásról, milyen eljárási helyzetről, esetleg melyik (polgári vagy büntető eljárás) peres eljárás problémáiról írnak. A bizonyítási problémáról szóló könyvében³¹ Visinszkij nem tesz különbséget a bírósági eljárások között, hanem egységes

bírósági eljárást eleméz. Ugyanakkor Durmanov és Kleinman vegytisztán különválasztja a büntető és a polgári eljárásjog szabályait³², és egyetlen megjegyzést sem tesznek a két eljárásjog kapcsolatára. A magyar recensens – Pálosi Béla – szigorúan követve a magyar jogtudományi tradíciót, nem is említi meg a polgári és a büntető eljárások szabályainak lehetséges (törvénykezési jogban megtestesülő) összefüggését.³³

A törvénykezési jog bevezetésének követelése és a jogág koncepciójának kidolgozása Magyarországon Névai László nevéhez fűződik. Gyakorlatilag az ötvenes évek elejétől – az 1949-es könyvében még nem – a hatvanas évek közepéig, végéig kiáll írásaiban és tanulmányaiban a törvénykezési jog, majd a törvénykezési szervezeti jog hazai alkalmazása és bevezetése mellett. Írásait időrendileg követve, az nem mondható el, hogy álláspontja 1952 és 1961 között sokat változott volna, sőt még 1961-ben is Visinszkij 1938-ban meghirdetett koncepciója mellett tört lándzsát, így Visinszkij korabeli előadásából vezeti le a törvénykezési szervezeti jog szükségességét.

Névai 1952-ben megjelent egyetemi jegyzetében egyértelműen fogalmaz: „A szovjet polgári eljárásjog, mint a szovjet törvénykezési jog egyik ága, természetesen szoros kapcsolatban áll a bírósági szervezeti joggal és a büntető eljárásjoggal. A bírósági szervezeti jog a szovjet bíróságok feladatait, felépítését, működési elveit, stb. a büntető eljárásjog pedig a büntető ügyek kivizsgálása és elbírálása kapcsán a bíróságok és a felek tevékenységét tanulmányozza. Ilyenformán a három jogterület sok helyen érintkezik egymással.... A bírósági szervezeti jog főként a bíróságok felépítésének kérdéseivel foglalkozik, és a bíróságok működését is csak szervezeti szempontból nézi... Ezzel szemben a polgári eljárásjog (és a büntető eljárásjog is), a bírósági szervezet kérdéseit csak a bíróságok működésével kapcsolatban vizsgálja. Ezek a körülmények egyben meg is szabják a három, magába véve önálló jogterület külön ágazatban való egyesítésének szükségességét”³⁴

A lassan magára találó polgári eljárásjog tudománya 1953-ban publikálja „A magyar polgári perjog főbb kérdései” című kötetét. A kötet mai szemmel nézve is kitűnik szakszerűségével és – a kor lehetőségei között értékelendő – dogmatikai precizitásával. Többek között Névai sem hozakodik elő – a magyar polgári perjog alapelveiről írt munkájában – a törvénykezési jog általa képviselt koncepciójával. Ezzel szemben Vass Tibor – az Állam és Jogtudományi Intézet igazgatója, a kötet szerkesztője – bevezetőjében megjegyzi, hogy „az eljárási jognak egyik igen érdekes kérdése a törvénykezési jog problémája. Visinszkij elvtárs az egységes törvénykezési jog mellett foglalt állást a szovjet jogtudományban”³⁵ A kötet aztán a lábjegyzetben utal Karcev (szovjet jogtudós) hármas jogterületi felosztására, amely – úgy tűnik – a törvénykezési jog művelői körében általános elfogadottságnak örvendett. A polgári eljárásjog művelői vagy nem akartak, vagy nem igen mertek bele-menni a vitába, esetleg nem volt elegendő információjuk a szovjet irányzatokról. Mindez azonban csak lát-

zólag volt így, 1954-ben ugyanis – a területi bírászkodás kiépítése ekkor gőzerővel folyt – külön ankétot rendeztek a törvénykezési jog problémájáról, és az ankét résztvevői közül többen éles kritikával illették Névai koncepcióját.³⁶ Lehetséges, a szabadabb kritikák mögött a Nagy Imre nevével jelzett szabadabb alkotói légkör állt, lehetséges azonban, hogy a törvénykezési joggal kapcsolatos averziók kifejezésére csak ekkor nyílt a szakmának lehetősége. Mindenesetre Névai 1961-ben keserűen jegyezte meg: „az 1954-es vita a többségi álláspont ellenére sem tudta nyugvópontra juttatni a törvénykezési jog problémáját.”³⁷ – magyarul sem hivatalos elismerésére, sem „bevett jogági legitimációjára” nem került sor.

Névai az ankétot tartott előadását külön publikálta.³⁸ A tanulmányban kitért a törvénykezési jog magyarországi adaptációjára, valamint a törvénykezési jog bevezetése mögött álló egységes szellemi támogatásra. (Ami a valóságban nem létezett.) A dolog pikantériája, hogy Móra Mihályt – aki az ankétot (a tudósítás szerint) majdnem egy órással ellenelőadást tartott – éppúgy a törvénykezési jog hívei közé sorolta, mint Vas Tibort illetőleg Nizsalovszki Endrét. Névai azt vizsgálja, kialakultak-e a magyar törvénykezési jog létrejöttének felté-

telei, és a válasza igenlő volt. Magyarozatként felsorolt számos, a jogi életet valóban befolyásoló változást. Felszámolódott a közjog–magánjog magyarországi kettőssége, új bírósági szervezeti rendszert hozott az 1949-es Alkotmány és a Bírósági törvény, létrejött az új, szocialista ügyészség és bíróság, megalkotásra került a szocialista büntető és polgári eljárási törvénykönyv. Döntő azonban, hogy „a büntető és a polgári bírászkodás szervezeti különállása, sőt az ítélkező bíróság személyi ösztöb bíróság személyi összetételének néhány évig fennállott különbsége (népi ülnökök hiánya a polgári ügyekben) megszűnt.”³⁹ Hozzátehetjük, a területi bírászkodás pedig eltörölte a bírói szakosodást is, így semmi akadály a törvénykezési jog megszületésének.

E döntő lépést azonban sem a korabeli jogpolitika, sem a jogtudomány nem tette meg. Említettük korábban Durmanov és Kleinman 1949-es álláspontját, de a szovjet szakirodalomból kiemlíthetnénk Abramov nevét is (akinek főiskolai tankönyve a magyar perrendtartás készítőinek elméleti szakirodalma volt) azok között, akik a polgári eljárásjog önállósága mellett léptek fel. Maga Visinszkij sem megszüntetni akarta a polgári eljárásjogot, hanem integrálni és Névai sem merészkedett el a polgári eljárásjog negligálásáig. A magyar szakirodalom álláspontját talán Farkas József nézetei tükrözték a legjobban, aki ezt mondta az ankétot: „Hangsúlyozom, hogy nincs szó a két eljárásjog összeolvadásának, vagy akár együttes művelésének szükségességéről. Ez is ... teljes félreértés volna a törvénykezési jog lényegének. Egyébként a differenciálódás a fejlődés iránya. A Szovjetunióban egyenesen károsnak és ellenségesnek minősítettek minden ilyen kísérletet, sőt helytelenítik azt a felfogást is, mintha a rendelkezés elve a polgári perben elhalóban lenne.”⁴⁰

Mindez nem zavarta Névait, aki a törvénykezési jo-

got mint befejezett ténny kezelte amikor a Bírósági Törvényt üdvözölte a Jogtudományi Közlöny hasábjain. „Az új törvény révén teljessé vált törvénykezési szervezetünk jogszabályanyaga és tulajdonképpen megszületett a magyar törvénykezési szervezet, mint az egységes szocialista magyar jogrendszer egyik önálló jogágazata, és azon belül egy szűkebb összefoglaló terület, a magyar törvénykezési jog része.”⁴¹

A törvénykezési jog – bár a gyakorlati folyamatokra maga Névai sem reflektált – a területi bíraskodás kialakításával párhuzamosan született meg. A törvénykezési jog igazi terepe a területi bíraskodás gyakorlata (lett volna), mivel a területi bíraskodás nem más, mint elkülönült eljárásokban de azonos szervezeti, személyi feltételek és keretek között folyó ítélkezés. Azaz maga a gyakorlattá váló törvénykezési jog. Mégsem találunk a korban sem direkt szellemi kapcsolatot, sem a joggyakorlatból kiinduló utalást a területi bíraskodás és a törvénykezési jog összekapcsolhatóságára. Talán túl gyorsan történtek a szervezeti változások, talán mire az elmélet be tudta volna fogni a területi bíraskodást, az már véget is ért. A területi bíraskodás és a törvénykezési jog között azonban megtalálható a közös nevező, nevezetesen az a történelmileg tagadhatatlan tény, hogy mind a szervezet, mind koncepció a Szovjetunióban meghonosított és Visinszkij nevéhez kapcsolható igazságszolgáltatási (ami e korban csak tudományos fogalom) rendszer alkotórésze volt. A területi bíraskodás a szervezeti rendszert, a törvénykezési jog az ideológiát, a szellemi szubsztanciát képviselte. Külön társadalomtörténeti tanulmány tárgya lehet az a kérdés, Magyarországon miért nem találtak egymásra, miért nem nőtt össze az ami – a Szovjetunióban – összetartozott. Társadalomtörténeti folyamatok elemzése helyett meg kell elégednünk azzal a felismeréssel, hogy a területi bíraskodás szervezeti rendszerének átvétele még a szovjet minta redukált (legyengített) változatában sem sikerült. Ettől függetlenül – természetesen – egymásra találhattak volna, ám a területi bíraskodás technikai, szervezeti lépésekre korlátozott bevezetése eleve kizárta az elméleti jogászokat a változások hétköznapijaiból. Elég volt megemésztetniük a törvénykezési jog koncepcióját.

A DOKUMENTUMOK VALLOMÁSA

Egy dokumentumok megjelentetésére vállalkozó írásmű esetében hasznos, ha távol tartja magát a dokumentumok tartalmának előzetes ismertetésétől. Ennek ellenére néhány gondolatot az iratok bemutatása előtt meg kell előlegeznünk, mivel a dokumentumok háttérnek ismerete éppúgy elengedhetetlen, mint az iratoknak kapcsolódási pontjainak leírása. Mindez reményeink szerint elősegíti a dokumentumok tartalmának jobb megértését.

Az első négy dokumentum a bírák és az igazságügy apparátusának állandónak mondható (permanens) tisztogatásáról szól. 1950 októberében az MDP PB. elhatározoz-

ta az igazságügyi apparátus teljes lecserélését. A személyi állomány létszámának csökkentése egybeesett a bírósági szervezet átalakításával, és harmonizált az új eljárási törvények következtében megváltozott bírói fórumrendszer létszámgényével. Ennek ellenére az elbocsátások maradandó létszámhiányhoz vezettek,⁴² amit az ún. Bírói és Államügyész Akadémiák felállításával gondoltak leküzdhetőnek. Az 1952.-ben induló első évfolyamot 1953-ban követte a második évfolyam, és a leendő káderek 13,5 hónap alatt szerezhettek bírói és államügyész munkahelyek betöltéséhez szükséges képesítést. A tananyag főleg ideológiai oktatást tartalmazott, azonban az előkészítő évfolyamon a számtan és a magyar (olvasás, írás) szintén az anyag gerincét képezte.⁴³ Később aztán az akadémiát végzett bírók és ügyészek előtt is megnyílt a jogi egyetem elvégzésének lehetősége.

Mindez azonban kevés volt a létszámhiány pótlására. Fokozta a munkaerőgondokat, hogy 1952-ben az elbocsátásokat úgy felgyorsították, hogy maga az apparátus is (2. sz. dokumentum) csak 1955-re tartotta kitölthetőnek – változatlan szervezeti struktúra mellett – a hiányzó káderek okozta ürt. Mégis, újabb tisztogatást indítottak el 1953-ban – főleg az Igazságügy Minisztériumban. A májusi keltezésű határozat megvalósítása azonban megbukott a júniusi kormányprogramot követő politikai kurzusváltáson, ám a dolog pikantériája, hogy a tisztogatás *Földvári Rudolf–Rákosi Mátyás* duo tevékeny közreműködésével kezdődött és végződött, mintegy előrevetítve a következő évek politikai kötélhúzásának történetét (3-4. dokumentum).

A területi bíraskodás 1953-ban történő bevezetésekor hiányzott tehát a szakképzett bírói állomány, és e hiány nagyrészt a politikai tisztogatásokra, illetve a káderutánpótlást biztosító akadémiák elégtelen működésére vezethető vissza. Mindez nem zavarta a korabeli jogpolitikát, gőzerővel kezdte meg a polgári ügyszakos bírák büntetőjogi és a büntetősök polgári jogi kiképzését. (5. sz. dokumentum). Most derült ki, hogy az Akadémiák főleg a büntető területre koncentráltak, hiszen „ezek az elvtársak az Akadémián vagy egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben kaptak polgári jogi kiképzést.”⁴⁴ De kiderült az is, hogy a továbbképzést a bírók számára 3-3 hét alatt akarták lebonyolítani. Véltetően a másik ügyszakban történő ítélkezést elősegítette a két eljárásjog egymás közelében elhelyezkedő intézményszerkezete, azonban e téren erős kétségeink vannak.

Az Igazságügy Minisztérium Kollégiumának már 1953 novemberében foglalkoznia kellett a területi bíraskodás kérdéseivel. Ennek oka az volt, hogy „a területi bíraskodásra való áttérés általában vontatottan halad”⁴⁵ (6. sz. dokumentum). Az előterjesztés nyíltan utal az elbocsátások okozta létszámhiányra, de megemlíti a büntetőbírók amnesztia miatt fellépő túlterheltségét. A magyar modell a területi bíraskodást a hivatásos bírói szervezeten belül képzelte el, és már ebben eltért a szovjet mintától, ahol a bírókat „választották.” A szovjet megoldástól eltérően alakultak a népi ülnökök részvételének szabályai éppúgy, mint a bírót kiszolgáló apparátus szervezeti felépítése, nem beszélve arról, hogy

a magyar rendszer nem ismerte az IM helyi igazgatóságait, és ezzel együtt mentes volt a belső revizorok ítéletértékelő tevékenységétől.

Problémák ennek ellenére azért jócskán akadtak. A jelentés nagy részét ezek teszik ki, az eredmények csak megdöbbenő számsoraikkal jelennek meg. 1953. november 15. napjáig az ország 138 járásbírósa közül 112 járásbírószágon nyert bevezetést a területi bíraskodás. Nyomait találjuk annak is – erre a Szovjetunióban nem volt példa, – hogy a 20 megyei bíróság közül 16 tért át a területi bíraskodásra. Nem túlzunk, ha azt állítjuk, ez a bírósági szervezet teljes felforgatását jelentette, még akkor is, ha a területi bíraskodás nagyrészt az ítélkezési szakok megszüntetésével volt azonos.

A jelentés szociológiai pontossággal szól a bevezetés akadályairól. A bírói létszámhiány és a szakképzettség hiánya mellett technikai nehézségeket említ, nevezetesen a területek feloszthatóságának nehézségét. Az akadályt a jelentés – és később a Kollégiumi határozat – azal hárítja el, hogy szakít a szovjet szervezési elv alapjával, mert a közigazgatás területi beosztására rendeli ráépíteni a bírói körzeteket. A szovjet mintából igazából megmaradt az ügyszakok felszámolása. A Jelentés összes többi eredménye semmitmondó és nem intézmény specifikus, tehát bármelyik korabeli bíróságokról szóló beszámolóban része lehetne.

A Kollégium 1954. április 20-án ismét előveszi a területi bíraskodás problémáit (7. és 8. sz. dokumentum) Itt már praktikus, technikai kérdések is felmerülnek – pl. hogyan utazzon ki a bíró a területre, amikor nincs gépkocsi? –, ám úgy tűnik, hogy a területi bíraskodás szervezési szakasza lezárult. A dokumentum Vas megye helyzetével foglalkozik, sajnos más megyék bírósági átszervezéséről nem találtunk iratokat, főleg nem Kollégium szintű előterjesztést. Az előnyök és az eredmények azoknál a szervezeti mutatóknál jelentek meg, amelyek minden bírói szervezet hatékonyságának mérőszámai, pl. az ügyek befejezésének gyorsasága, az eljárás hossza, a fellebbezések gyakorisága és eredményessége. A jelentés valahol azt sugallja, hogy a bírósági szervezet teljesítménye javult fel a területi bíraskodás bevezetésével.

Az igazságügyi apparátus kötelező optimizmusának ellentmond Erdi Ferenc már idézett beszámolója (9.

sz. dokumentum). Erdi eltúlozza a magyarországi szovjet hatásokat, a mintakövetési hajlandóságot, de egy birodalom fővárosában a vazallus általában nem az önállóságát szokta hangsúlyozni. Ezért meglepő, hogy a területi bíraskodásról szólva voltaképpen a rendszer redukált változatának csődjéről beszél, arról, hogy sem a magyarországi közigazgatás hagyományai, sem a bírói szervezetek történeti kialakulása nem teszik lehetővé a területi bíraskodás teljes körű bevezetését, még legyőgített formájában sem. Hiszen megmaradtak számos esetben a büntető és a polgári ügyszakok, megmaradt néhány egész közigazgatási területre illetékes bíróság, egyszóval a 100%-os mintakövetés kizárt. Megjegyezzük, hogy a beszámolóból páratlanul éles képet kapunk a mintakövetésre épülő jogintézmény átvételének lehetetlenségéről, azaz a szovjetítés kudarcáról.

Nehéz lenne megválaszolni azt a kérdést, mi lett a vége a területi bíraskodásnak? Erre vonatkozóan ugyanis nem találtunk anyagot a levéltárban. Feltételezhető, hogy az ugyancsak 1954-ben hatályba lépett bírósági szervezeti törvény reteszelte el a kísérletező kedvű politika további útját. Közvetett bizonyíték áll rendelkezésünkre, a törvény a megyei bírósági szinten ugyanis kifejezetten törvényerőre emelte a bírák ügyszakonkénti ítélkezését, a büntető és a polgári kollégiumok megszervezését, tehát megyei (II. fokú) szinten nem volt törvényes lehetőség a területi bíraskodás fenntartására.

Lehet azonban, hogy mindennek politikai oka volt. A területi bíraskodás bevezetése összekapcsolódott Nagy Imre reformjaival, ezért osztozott a névadó bukásában is. Nem tudjuk. Egyelőre csak annyi bizonyos, hogy sem a közvetlen emlékezés, sem a későbbi utókor nem említi a területi bíraskodás – meglepően nagy apparátust mozgató – megszervezését. Névai László pl. 1961-es könyvének történeti fejezetében egyszerűen kihagyja az 1953-1954-ben történeteket. Az alkotmányjog, a polgári eljárásjog, vagy a büntető eljárásjog művelői sem szóltak soha egyetlen szót sem a területi bíraskodás bevezetésének kísérletéről. Pedig – reményeink szerint – a történet a mai napig ívelő tanúságokkal jár, és megfellebbezni róla még akkor sem szabad, ha a társadalomtörténeti következtetések levonása egy másik írásra tartozik.

Felhasznált szakirodalom

A magyar polgári perjog főbb kérdései. – Állam és Jogtudományi Intézet Tudományos Könyvtára 3. sz. (Jogi és Államigazgatási Könyv és Folyóiratkiadó Váll., Bp., 1953.)

Durmanov, N. D. – Kleinman, A. F. : A szovjet bünvádi és polgári eljárásjog alapelvei, Jogtudományi Közlöny Könyvtára (Hírlap – Szaklap és Könyvkiadó RT. Bp., 1949.)

Feri Sándor: Az igazságügyi szervezet a Magyar Népköztársaságban. (Jogtudományi Közlöny, Bp., 1951. Január. 24.-27. pp.)

Fleck Zoltán: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban [Totalitarizmus elméletek és a magyarországi szocializmus] (Napvilág Kiadó, Bp., 2001).

Gáspárdy László: Modern magyar perjogtörténet Novotny Alapítvány a Magánjog Fejlesztésért, (Miskolc, 2000).

Gyecziczky Tamás: Törvény születik. Adalékok az 1952. évi polgári perrendtartás keletkezésének történetéhez. In.: Ötvenéves a Polgári Perrendtartás [A Miskolci Egyetem és a Debreceni

Egyetem Polgári Eljárásjogi tanszékei közös konferenciájának kiadványa.] Szerk.: Wopera Zsuzsa (Miskolc, Novotny Kiadó, 2003. 17–34. pp.)

Kengyel Miklós: A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben (Osiris Kiadó, Bp., 2003).

Kovács István: A szovjet bíróságokról Jogtudományi Közlöny, (Bp., 1946. 195-198. pp.)

Léderer Pál (szerk): A Jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja (Kutatási beszámoló) Szociológiai Füzetek 13. sz. Oktatási Minisztérium, (Bp., 1977.)

Névai László: Bírói szervezet és bíraskodás a Szovjetunióban. Pázmány Péter Tudományegyetem Összehasonlító jogi intézete – Külföldi Jogszabályok sorozata (Egyetemi Nyomda, Bp., 1949).

Névai László: Szovjet polgári jog és eljárás Közoktatási Jegyzetellátó Váll., (Bp., 1952. Kézirat. II. félév.)

Névai László: A törvénykezési jog problémája Jogtudományi Közlöny, 1954. Szeptember, 372.–377. pp.

Névai László: A Magyar Népköztársaság Bírósági szervezeti törvénye Jogtudományi Közlöny, 1954. január–február 4–11. pp.

Névai László: Magyar Törvénykezési szervezeti jog (Tanácskönyvtár, Bp., 1961).

Skorka György: Ankét a „törvénykezési jogról” Jogtudományi Közlöny, 1954. szeptember, 409–412. pp.

Jegyzetek

Levéltári jelzetek:

MOL = Magyar Országos Levéltár

M = M szekcióba sorolt iratok, a pártiratok

KS = központi pártszervek iratai

276.f. = fond szám, az MDP központi szerveinek iratai

¹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a történelmi elemzések mára már felismerték az 1953. év ellentmondásos jellegét. Az olvasó figyelmébe ajánljuk a Historia folyóirat 2004. évi 1. számában megjelent írásokat, illetve a 2003. június 27.-én Budapesten tartott „Nagy Imre első kormánya” c. konferencia előadásait. Mozgó Világ 2003/8. sz.

² Kengyel Miklós figyelt fel arra, hogy a Polgári Perrendtartás 1954. évi „novellája „az etatista törekvésen túlmenően azt a szándékot is kifejezte, hogy a magyar polgári perrendtartás még jobban hasonlítson (kiemelés az eredetiben – Gy.T.) a mintaadó szovjet törvénykönyvre. (Kengyel, 2003. 285. p.) Gáspárdy László erről a jogszabályról írva azt emeli ki, hogy az államhatalom központosítása és az etatista szemlélet munkált a háttérben. (Gáspárdy, 2000. 15. p.)

³ Az orosz eredetiben a népbíróság az „ucsaaszt”-nak nevezett körzetek bírósága volt, a területi bíróság a „rajon” – az államigazgatási egységekkel azonos – bíróság. A magyarországi átvétel során az ucsasztok bíróságát a rajonnak megfelelő bíróságot jelölő kifejezéssel fordította le, azonban ilyen rendszer a Szovjetunióban nem működött. Fel kell ugyanakkor figyelni arra, hogy a szó szerinti fordítás – népbíróság – a magyar (jogi) nyelvben eleve mást jelentett, és ebben az értelemben „foglalt” volt.

⁴ Az irat jelzete MOL M- KS – 276.f.53. 139. öc. 63.–74. old. Külön jelzete: K / 11/D/639/1953.

⁵ A tanulmányhoz tartozó levéltári iratokat, terjedelmi okok miatt a 2005/4-es számban közöljük!

⁶ Ezen túlmenően kiállt a bírák függetlensége mellett, és a bírói ítéletekre vonatkozó adminisztratív utasítások befejezését sürgeti. Az Igazságügyi Minisztérium feladatát egy – mai szóval – szolgáltató állami szervként képzelel el, kizárva a bíróságok életébe történő államigazgatási beavatkozást.

⁷ Uo. 65. p.

⁸ A témára vonatkozóan lásd Gáspárdy László, Kengyel Miklós, Fleck Zoltán munkáit, valamint a szerző korábbi elemzéseit.

⁹ Feri, 1951.

¹⁰ Névai László könyvében „elhallgatja” a népbíróságok számos – később átvethetetlennek bizonyult – sajátosságát. Vö. Névai, 1949.

¹¹ Kovács, 1946.

¹² Az útról készült beszámoló jelzete: MOL M-KS-276.f.96. cs. 34. öc. (96. old.)

¹³ Országos Levéltári jelzete: MOL M-KS-276.f.96 cs. 3. öc. Továbbiakban: Jelentés.

¹⁴ A delegáció korrekt ismertetést végzett, információit a mai tudományos szakirodalom megerősíti. A bíróságokról szóló korabeli jogszabályt Névai László jelentett meg 1949-es könyvében, amelyben publikálta a Szovjetunió Bírói Szervezeti Törvény-ét. E törvény II. része rendelkezett a Népbíróságokról.

¹⁵ A beszámoló szerint egy-egy népbíróhoz tartozik az 50–75 ülnök, 1 jegyzőkönyvvezető, 1 ügyintéző titkár, 1 bírósági végrehajtó, 1 futár, és a segéd személyzet. Megengedett, hogy több népbírónak legyen közös gépfője, vagy irattárosa, azonban az ülnökök és a kiszolgáló személyzet többi tagja nem osztható be a közös csoportba.

¹⁶ A népbíróságok hatáskörét a Névai László könyvében publikált törvény 21.§.-a sorolja fel.

¹⁷ Jelentés 6. p.

Solt Pál (szerk): Iratok az Igazságszolgáltatás történetéhez. (1.–5) (Közgazdasági és Jogi Könyvtár, Bp., 1992–1996).

Visinszkij, A. J.: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban (Akadémiai Kiadó, Bp., 1952).

Visinszkij, A. J.: A szovjet állam és jogtudomány kérdései (Jogi és államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Bp., 1950).

96. cs. = a központi pártszervek egységeinek / csoportjainak (itt Adminisztratív Osztály) iratai

34. öc. = őrzési egység (dosszié) száma

d = doboz szám (ha van)

67. = oldalszám.

¹⁸ uo. 11. p.

¹⁹ A szovjet jogi képzés ebben az időszakban egyedülálló képzési szervezetre épült. Az ismertetett tanfolyam jellegű képzések és bentlakásos továbbképzések rendszere mellett a „rendes” jogi oktatás három szintre összpontosult. Az első szint a középfokú jogi oktatás volt, a köztársaságok igazságügyi minisztériuma által fenntartott jogi iskolák rendszere. Itt képezték ki – 7 év általános iskola után – 4 év alatt a népbírákat, az ügyészeket és ügyészi segítőket, nyomozókat, közjegyzőket. A felsőfokú képzés első szintje a jogi főiskola volt, amely középiskola után 4 éves időtartamot jelentett. A másik felsőfokú képzőhely az egyetem jogi karai voltak, ahol 5 év után kaptak diplomát a beiskolázottak. Amíg a főiskolák végzős hallgatói bírák és ügyészek lettek, addig a jogi karok az állami apparátus számára is képezték nagy létszámban kádereket. Az igazságügyi „parancsnoki kara” – ahogy a Jelentés fogalmaz, azonban mégsem a „rendes” egyetemi oktatásból végzetek közül került ki, részükre 6–9 hónapos tanfolyamokat szerveztek.

²⁰ „A népbíró elmondja, hogy a bírósági ügyeken keresztül hogyan látja ő az üzemet.” Jelentés 8. p.

²¹ Az ügyvédi szervezetet nevezték így.

²² Jelentés 35. p.

²³ Jelentés 38. p.

²⁴ Az olvasó figyelmébe ajánljuk különösen Fleck Zoltán könyvét. (Fleck, 2001.)

²⁵ Pl. a Jelentés egyik szerkesztője – és később a magyar jogtudományok cézára –, aki dolgozatunk időpontjában éppen az IM Elméleti Főosztályának vezetőjeként a törvényelőkészítő osztály munkáját felügyeli. Szabó Imréről van szó.

²⁶ Kitérő bemutatását adja a problémának Kengyel Miklós 2003-ban megjelent könyvében. A kortársaknak is feltűnt a büntető és a polgári per szabályainak közeledése. Hábermann Gusztáv pl. a törvénykezési jogról tartott ankéton (1954) így fogalmazott: „...a polgári és a büntető eljárás viszonylatában a rendelkezési elv új felfogása ... a kereseti és a vádelv közötti távolságot jelentősen csökkentette.” (Skorka, 1954.) Az ankét jegyzőkönyvírója ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Ez az érvelés elvileg kifogásolható, mert arra mutat, mintha a szocialista jogfejlődés a polgári eljárásra annyira jellemző rendelkezési elv elsorvasztása irányába tartana.” (uo.) Megjegyezzük: Hábermannak volt igaza.

²⁷ Visinszkij, 1952., 12. p.

²⁸ Az előadás Budapesten 1950-ben jelent meg magyarul. Vö. Visinszkij, 1950.

²⁹ Uo. 83. p.

³⁰ uo.

³¹ Pl. Sztrogovics, Poljanszkij, Kleinman. Sztrogovics írta 1957-ben: „A szovjet törvénykezési szervezetet és a bírósági eljárást (büntető és polgári) két fajtáját rendező jogszabályok egységét, egységes komplexumot alkotnak, a szovjet jog egységes és ugyanakkor összetett ágát, amelyet eljárási jognak, vagy törvénykezési jognak lehet nevezni.” idézi Névai László 1961-es könyvében. (21. p.)

³² Lásd Visinszkij 1952.-es könyvét.

³³ Vö. Durmanov – Kleinman, 1949.

³⁴ Lásd Jogtudományi Közlöny, 1949. augusztus 20-i száma. Az igazsághoz tartozik, hogy 1949-ben még nincs új Polgári Perrendtartás, illetve Büntető Perrendtartás. Csak a két törvény dogmatikai kidolgozása és elfogadása után van ugyanis lehetőség össze-

hasonlításokat keresni, és találni.

³⁴ Névai, 1952. 44. p.

³⁵ A magyar polgári perjog főbb kérdései. Bp., 1953. Bevezető.

³⁶ Skorka György (Jogtudományi Közlöny, 1954.) pontos jegyzőkönyvet publikált. A következőket írta: „Önálló tanulmánynak is megfelelő, több mint egyórás hozzászólásában fejtette ki Móra Mihály egyetemi tanár Névai téziseivel ellentétes állásfoglalását.” (uo.) Móra elemzi Visinszkij gondolatainak szöveggörnyezetét, és arra a megállapításra jut, hogy Visinszkij csak a bizonyítás elmélet hibáinak leküzdése kapcsán, illetve tudomány módszertani szempontból említi a bírósági jogot. Nagy Lajos, Barát Lajos, Szabó András, Berényi Zoltán Névai ellenében szóltak, szerintük a törvénykezési jognak nincs önálló tudományos vizsgálati tárgya. Farkas József kiállt az önálló polgári eljárásjog mellett. Beck Salamon azt vetette az előadó szemére, hogy logikailag onnan indul el, ahová el kellene érnie, ti. a törvénykezési jog önállóságához. Látjuk tehát, hogy Névai 1961-es könyvében nem mondott igazat, a résztvevők többsége egyáltalán nem támogatta őt. Csak a hatalomhoz közeliek, pl. Szabó Imre – aki zárszámban kifejtette: a törvénykezési jog elvetése a burzsuá jogtudomány felé közelítené a jogtudományt – helyeselte Névai álláspontját.

³⁷ Névai, 1961. 23. p.

³⁸ Névai 1954. Jogtudományi Közlöny, 372.–377. pp.

³⁹ uo. 375. p.

⁴⁰ Skorka, 1954. 410. p.

⁴¹ Névai az 1954-es Jogtudományi Közlöny január-februári számában közölte a törvényt. (Névai, 1954. 4–11. pp.) Igazságtalanok lennének, ha nem említenénk, hogy Névai – igaz lábjegyzetben – a következőket is megjegyzi: „Ez ti. a törvénykezési jog megjelenése – természetesen nem jelenti a büntető és a polgári eljárásjog egy jogágazatba való egyesítésének követelményét. ... A szocialista igazságszolgáltatás feladatainak és alapelveinek éppen a Bírósági szervezeti törvényben manifesztálódó egysége mellett – az anyagi jogok különbsége folytán – a büntető és a polgári per egyes eljárási elvei és eszközei egymástól lényegesen eltérnek.” (uo.)

⁴² Ajánjuk az olvasó figyelmébe Léderer Pál és munkatársainak kutatását (Léderer, 1977.) illetve Solt Pál által szerkesztett dokumentumválogatást.

⁴³ Javaslat a Bírői és az Államügyész Akadémia új évfolyamának megszervezésére. MOL M-KS-276.f.96 cs. 26. öe.

⁴⁴ Az irat levéltári jelzete: MOL M-KS-276.f. 96.cs.15 öe. 150. old.

⁴⁵ Az irat levéltári jelzete: MOL M-KS-276.f.96cs. 18/2 öe. 156. old.

Vizsgálatunk a címben jelzett időszak büntetés-végrehajtása államányszervezési táblázatában szereplő, négy szinten elhelyezhető vezetőire terjed ki. A vizsgált időszak büntetés-végrehajtási szervezetének struktúrája az 1940-es évek végén jött létre, ekkor alakították ki az intézetek kétféle típusát, az országos végrehajtó intézeteket (a továbbiakban: végrehajtó intézet) és a megyei intézeteket, ez utóbbiakat főként az előzetes letartóztatás végrehajtása céljára. 1952-ben hozták létre az intézetek központi irányítására a büntetés-végrehajtás országos parancsnokságát. Az országos parancsnokság a tárgyalat időszakban 12 igazgatási-szervezeti egységgel rendelkezett, az országos intézetek száma szintén 12 (kiegészülve 3 egészségügyi intézménnyel), a megyei intézeteké pedig 17 volt. Elemzésünk alapján a tárgyalat időszakban a négy vezetői szinten tevékenykedő 113 vezető személyi anyagaiban tárolt információk képezik.

Felmérésünk a büntetés-végrehajtás korabeli felsővezetőire, az országos parancsnokokra (5 fő) és helyetteseikre (7 fő) (a továbbiakban: országos vezetők), továbbá az országos parancsnokság szervezeti egységeinek (főosztály, osztály, önálló osztály) vezetőire (34 fő) (a továbbiakban országos parancsnoksági vezetők), a végrehajtó intézetek parancsnokaira (29 fő), valamint a megyei intézetek parancsnokaira (38 fő) terjedt ki. Az adatfelvétel során megállapítottuk, hogy a jelzett időszakban 17 fő a vezetői beosztások közül többet töltött be. Így 10 fő a megyei intézeti parancsnoki beosztásból végrehajtó intézeti parancsnokká, 7 fő pedig intézetparancsnokból országos parancsnoksági vezetővé (2 fő országos vezetővé) lépett elő. Felmérésünk e vezetőket szakmai karrierjük utolsó beosztásában vizsgálta.

Az adatok felvételét a Bv. Országos Parancsnokság Személyügyi és Szociális Főosztályának munkatársai

Lőrincz József:

A büntetés-végrehajtási szervezet vezetői elitjének szelekciója a kései Kádár-korszakban 1970 – 1989

végezték, a személyi adatokat számszerűsítve továbbították feldolgozásra, amely így anonim természetű, nem igényelte az érintettek hozzájárulását. A számadatokat a vezetők előéletéhez, végzettségükhöz, valamint szakmai karrierjükhöz, szolgálati viszonyuk jellemzőihez fűződően csoportosítottuk (lásd I., 2., és 3. táblák).

A honi börtönügy utolsó fél évszázadának részletes, elemző feltárása még nem történt meg. Az e tárgyban megjelent – már jelentős számú – szakirodalmi munka szintetizálása, a szakmatörténeti következtetések levonása még várat magára. Munkánk ezért, a büntetés-végrehajtási elit kiválasztásának, tevékenységének követése 1970-től a rendszerváltozásig számos kérdésben hipotetikus. Elemzésünk első részében megkíséreljük a II. világháború utáni hazai börtönügy rövid történeti vázlatával bemutatni azt a társadalmi, politikai, gazdasági feltételrendszert, amely elvi és gyakorlati keretét kínálta a büntetés-végrehajtás működésének, és amely kirajzolta a vezetők tevékenységének lehetséges területét.

ELŐZMÉNYEK

Miközben a nyugati társadalmakban az 1950-es években megindult a hagyományos börtönügyi intézményrendszer megújulása, hazánk 1949-től gyökeres büntetőpolitikai fordulatra kényszerült. A Szovjetunió diktálta sztálini büntetőpolitika ideológiai háttérében az osztályharc fokozódó éleződésének, illetve a proletárdiktatúra hatalomgyakorlásának a többséggel szembe helyezkedő kisebbség elnyomásával járó hamis tantételei álltak. Az átpolitizált büntetés-tan új tartalma a represszív prevenció lett. Honi börtönügyünk az 50-es évek elejétől az egypártrendszerű, monolitikussá merevedő állami politika direkt irányítású eszközévé torzult, amely ugyan korszerű és hangzatos elveket képviselt, de gyakorlatában az osztályharc egyik előretolt bástyájaként a „szocializmus építésével szembefordulók” megleckéztetését végezte el. *A sztálini büntetőpolitika a magyar börtönügy személyi- és szervezeti feltételrendszerét is drasztikus alapossággal igazította saját követelményeihez. 1949-1950-ben a börtönök személyi állományának teljes cseréjét végezték el. Az új személyzet nem előképzettség és szakmai rátermettség, hanem főképpen a politikai megbízhatóság kritériumai alapján verbuválódott. A szakmai képlet végtelenül leegyszerűsödött: a személyzet és az elítéltek, mint politikai ellenfelek álltak egymással szemben. Az őrszobákban kihelyezett parancsoló jelmondat, a „ne csak őrizd, gyűlöld is” gyakorlatában elterjedt a durva, embertelen bánásmód, az elítéltek mély, megalázó alávetése az „osztályharcra edzett,” átmilitarizált személyzetnek. Az erőszakos centralizálásnak, átgondolatlan gazdaságossági szempontoknak estek áldozatul a járásbírószági fogházak, amelyeket 1948. július 1-jével szüntettek meg. 1952 márciusában a börtönügy szervezete az igazságügyi kormányzattól a Belügyminisztérium felügyelete alá került. A büntetőintézetek központi irányítására létrehozták a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát, az elítélt-munkáltatás irányítását a Közérdekű Munkák Igazgatósága (KÖMI) vette át. Kialakították a büntetés-végrehajtási intézetek azóta is fenntartott struktúráját, az országos és a megyei letartóztató intézetek hálózatát. További intézkedéssel összevonták az intézetparancsnoki és a vállalatigazgatói munkaköröket.*

A politikai hatalomnak 1953 tavaszától – Sztálin halálától – kezdődő átmeneti megingása lehetővé tette a büntetés-végrehajtási tevékenység jogi szabályozásának, a törvényesség, vagy annak látszata megerősítésének napirendre tűzését. 1955 nyarától azonban a kül- és belpolitikai fejlemények újból a szélsőbaloldali büntetőpolitika pozícióinak erősödéséhez vezettek, míg újabb fordulattal a politikai terror esztelenségét elutasító tömegek egyre nyíltabb ellenszegülését érzékelő politikai vezetés 1955 novemberében a bűnüldöző szervek tevékenységét korlátozó büntetőpolitikai elveket fogalmazott meg. A sztálini büntetőpolitikával és börtönüggyel való teljes szakításra azonban az 1956 októberében kirobbant népi elégedetlenség kényszerítette a politikai hatalom új képviselőit.

Az ötvenes évek első felének súlyos politikai és büntetőpolitikai torzulásai hazai börtönügyünket legtragikusabb korszakába taszították, amelyek *még hosszú ideig érzékelhető nyomokat hagytak a büntetés-végrehajtás működésében. Ezek sorában említendő a szervezet erőteljes centralizálása, militáris vonásainak erősödése, a durva, az elítélteket politikai ellenfélként kezelő bánásmód, az egyoldalúan biztonság- és termelés-centrikus szemlélet.*

A forradalom leverését követően az 50-es évek második felétől a *lenini büntetőpolitika téziseit felidéző kétarcú igazságszolgáltatás* egyfelől a politikai ellenfelekkel szembeni könyörtelenséget, másfelől azonban a „dolgozó osztályhelyzetű” bűnelkövetőkkel szembeni segítő-nevelő szándékot kívánta kifejezésre juttatni. Előbbi funkciójában az 1956-os forradalom résztvevőivel és az „osztályidegenekkel” szemben történelmünk egyik legvéresebb leszámolását végezte el. A tudatosan és indokolatlanul alkalmazott terror mellett az 1957. júniusi országos pártértekezlet ugyanilyen tudatosan élt a megbocsátás lehetőségével azokkal szemben, „akik bűncselekményeik népellenes voltát felismerve és megbánva, készek és képesek segíteni az imperialisták és a hazai ellenforradalmárok népellenes törekvései elleni harcban.” Ez utóbbiakkal, mint megtévedt, vagy megtévesztett dolgozókkal szemben a büntetőpolitika olyan megelőző, javító, nevelő tevékenységet tűzött ki célként, amely egyfelől eljuttatja a bűnelkövetőt cselekménye történelmi-társadalmi anakronizmusának felismeréséig, másrészt segíti a beilleszkedését a társadalmi munkamegosztásba.

A hatvanas évek elejétől végbemenő pozitív gazdasági, kül- és belpolitikai folyamatok mellett a büntetőpolitika kiegyensúlyozottabbá, a korábbi évtized szélsőségeitől jórészt mentesülve, konszolidáltabbá vált. Az 1961-ben kibocsátott büntető törvénykönyv a büntetőpolitika korábbi torzulásainak ellensúlyozásaként első sorban a büntetőjog garanciális szabályainak, a klasszikus felelősségi elvek erősítésére törekedett, erőfeszítések történtek a korábbi évtizedben történt súlyos visszaélések, rosszemlékű törvénytelenések feléledése ellen. A büntetés-végrehajtásban pedig a megelőzés eszközei kerültek előtérbe, kísérletek történtek a fogva tartás human normáinak javítására. Egy 1960 elején életbe lépett rendelkezés (8/1959. BM sz. utasítás) politikai küldetésként ugyan még diszkriminálta az „osztályidegeneket,” de emellett megteremtette az elítéltek nevelésének elvi-szervezeti feltételeit. A letartóztató intézetekben létrehozták a nevelési szolgálatot és előírták, hogy minden 100 letartóztatott nevelésével 1 nevelő foglalkozzon. Az elítéltek munkáltatását a nevelésük fő eszközeként deklarálták, ezért megszüntették és az országos parancsnokság szervezetébe olvasztották a KÖMI-t, amelynek mint különálló szervezetnek működése veszélyeztette az egységes, nevelési szempontok érvényesülését.

A magyar börtönügynek az állami szervek rendszerében elfoglalt helyét illetően jelentős döntés született 1963-ban: a Belügyminisztérium szervezetéből az igaz-

ságügy-miniszter irányítása és felügyelete alá került. E döntésnek elvi jelentőséget az adott, hogy a büntetés-végrehajtás így az igazságszolgáltatás folyamatába illeszkedett be.

A 60-as évek elején fellendülő tudományos – főleg kriminológiai, valamint szociológiai, pszichológiai – kutatások széles körű empirikus tapasztalatokat halmoztak fel a bűnözésről és csökkentésének lehetséges formáiról. E kutatások keretében hazánkban először került sor a büntetés-végrehajtási folyamat valóságos viszonyainak elemzésére is. A kriminológiai szemléletnek a büntetőpolitikára gyakorolt jótékony hatása érzékelhető az 1963-as jogpolitikai irányelvekben, amely megszüntette az igazságszolgáltatásban az elkövető osztályhelyzet szerinti megkülönböztetését, egyúttal felhívott a jogkövetkezmények nevelő jellegére és a bűnelkövető személyiségét nagyobb mértékben figyelembe vevő differenciált alkalmazására. A büntetőpolitikai gondolkodásban ilyenképpen előtérbe kerülő speciális prevenció eszközeinek és módszereinek elégtelenségével, különösen a büntetés-végrehajtásban érvényesülő szerény hatásfokával a 60-as évek közepén szembesült a politikai és állami vezetés. *A magyar börtönügy korszakos elmaradása akkor ütött ki, amikor világossá vált, hogy a bűnözés elleni küzdelemben már nem elegendő a szocializmus megszilárdulásában reménykedő rövidtávú tervezés, hanem az illetékes állami szervek hosszú távú, szakszerű fellépésére van szükség.*

1965 novemberében az MSZMP Politikai Bizottsága vizsgálta meg a büntetés-végrehajtás tevékenységét. A vizsgálat megállapította, hogy *a rendszer nem szolgálja megfelelően a bűnmegelőzést, személyi állományának létszáma és felkészültsége elégtelen, kidolgozatlanok az elítéltekkel való differenciált bánásmód, nevelés elvei és módszerei, a börtönök tárgyi feltételei sem alkalmasak a végrehajtás céljának megvalósításához.* A hazai börtönügynek ekkor felismert kritikus állapotát javítandó, elismerésre méltó, hogy a bűnügyi tudományok képviselőinek bevonásával felélénkült a börtönügy elméleti művelése és 1966-ban olyan törvényi szabályozás jelent meg – az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet –, amely céljában, elveiben, tartalmában megközelítette az akkori európai normákat. E szabályozás az elítéltek átnevelését, morális átalakításukat tűzte ki célként. E lényegét tekintve irreális célkitűzés a „létező” szocialista társadalom egy olyan rövid, derűs szakaszában született, amikor a naiv pedagógiai optimizmus párosult az akkor büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam omnipotens törekvéseivel. De mint már annyiszor a börtönügy történetében, az elvek gyakorlatba átültetése most is súlyos akadályokba ütközött. A politikai és állami vezetés vizsgálata és kritikus megállapításai, valamint az ország akkori relatíve kedvező gazdasági helyzete lehetőséget kínáltak volna a megáporodott börtönviszonyok fokozatos javítására. Ehhez azonban a bűnözés távlati csökkenésében még mindig dogmatikusan reménykedő politikai vezetés nem adta áldását, *a börtönügy felismert szakmai fejlesztéséhez a szükséges gazdasági erőforrásokat nem nyitotta meg, így a tárgyi fel-*

tételek immár elengedhetetlen korszerűsítése nem kezdődhetett el.

A VEZETÉS FELTÉTELRENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA ÉS VÁLTOZÁSAI A 70-ES ÉVEK BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁSÁBAN

Vizsgálatunk a büntetés-végrehajtás szakmatörténetének egy olyan időszakára esik, amikor a II. világháború utáni évek drasztikus politikai fordulatai már nem jellemzőek, nem hatnak közvetlenül a szakma arculatának alakítására, az előzmények azonban súlyos tehertellel járnak. A 60-as évek második felének konszolidált, a kriminológiai szemléletet respektáló büntetőpolitikája a megelőzésre – a büntetés-végrehajtás területén a speciális prevencióra – fektette a hangsúlyt, a nélkül azonban, hogy ennek megvalósítási esélyét felmérte, illetve bonyolult tárgyi és személyi feltételeinek megteremtését megkísérelte volna. *Az irreális elvárások teljesíthetetlensége, a valóság és az elvi (jogsabályi) követelmények ellentmondása a vezetők kétarcúságának kialakulását eredményezte.* Miközben formálisan alkalmazkodtak a politikai és az állami vezetés elvárásaihoz, az elsődleges célként deklarált (át)neveléshez, valójában, egzisztenciálisan a másodlagos követelmények teljesítésében, a rendkívüli események (szökés, zendülés, csoportos ellenállás, erőszak, öngyilkosság, stb.) elleni sikeres fellépésben, illetve az elítéltek munkáltatásának gazdaságosságában voltak érdekeltek. A 70-es évek elejére tehát kialakultak azok a főbb ellentmondások, amelyek sajátos módon és tartósan meghatározták a büntetés-végrehajtási vezetők vezetői kultúráját és magatartását. *Nyilvánvalóvá vált számukra, hogy a börtönöktől követelt proaktív szerep az igazságszolgáltatás megelőzési funkciójának teljesítésében illúzió, a szakma legfeljebb a közhangulatot érintő botrányok elkerülésére irányuló reaktív szerepre képes.*

A büntetés-végrehajtási szervezet centralizáltságának, a hierarchikus viszonyok fenntartásához a gyakorlat az 1960-as évek közepétől további döntő érveket adott. Az anyagi-pénzügyi eszközök hiánya, a ráfordítások saját erőből való megvalósításának kényszerű kötelezettsége a rendelkezésre álló erőforrások patikamérlegben való szétosztását igényelték, a végrehajtás irreális – politikai szlogenné avatott – céljának formális életben tartása, főképpen pedig a biztonsági és a termelési szempontok mindenek felettisége szükségessé tette a személyzet militáris hierarchiájának fenntartását. Mindez pedig úgy hatott tovább a fogva tartás természetére, hogy a személyzet részt vett a fogva tartottak elszemélytelenítésében, tárgyasításában, érdekében állt, hogy a fogva tartott tudomásul vegye alávetett, kiszolgáltatott voltát.

Az 1965-ös Politikai Bizottsági határozat végrehajtásának utóellenőrzését az MSZMP KB Közigazgatási és

Adminisztratív Osztálya (KAO) látta el és megállapításait 1971 szeptemberében rögzítette.¹ E vizsgálat jóformán – a jogi szabályozás előremutató voltán kívül – alig talált előremozdulást a 65-ös állapotokhoz képest. A jelentés alapján hozta meg az MSZMP KB Titkársága 1972. február 28-án kelt határozatát a büntetés-végrehajtási munka továbbfejlesztéséről. A jelentés, illetve a határozat ugyan elismeri, hogy a büntetés-végrehajtás társadalmi környezetében növekedtek a fejlesztést gátló akadályok, azonban a *PB határozatban foglaltak elmaradását jórészt szubjektív okokra, így a vezetés hibás szemléletére, a személyi állomány szakmai képzettségének, az átnevelés módszertani-tudományos megalapozottságának hiányosságaira vezeti vissza.*

A szakmai szempontból külső körülmények romlása pedig aligha elhanyagolható, mégpedig a büntetés-végrehajtás működését időről-időre rendkívüli módon megnehezítő: a fogvatartotti létszám előre nem látható megnövekedése. 1968-tól 1972-ig ugyanis a fogva tartottak létszámának egyenletes növekedése regisztrálható. A két időpont közötti, mintegy 25%-os létszámnövekedés – amelynek következtében 1971. decemberében már 20 ezer főt meghaladó fogva tartott elhelyezéséről kellett gondoskodni – a büntetőintézetek rendkívüli zsúfoltságát idézte elő, az intézetek befogadási képességének növelése ugyanakkor megoldhatatlan problémának bizonyult. Ezekről az előre nem tervezhető körülményekről a KAO jelentésében szokatlan őszinteséggel számol be: „Az intézetek normális befogadóképessége 15.000 fő. Jelenleg a letartóztatottak és jogerősen elítéltek száma meghaladja a 19.000-et. Ez a magas létszám nem csak a személyi állományra ró nagy terhet, de olyan zsúfoltságot is okoz, ami már alig elviselhető (egyszemélyes zárkákban négyen-öten vannak, vagy húsz személy elhelyezésére szolgáló helyiségben negyvenen-ötvenen)... A PB határozat óta bővítés alig történt (ami történt, azt belső erőforrásokból oldották meg), mert a szükséges pénzüsségeket a Pénzügyminisztérium és az Országos Tervhivatal nem biztosította, jöllehet a PB határozat szerint a III. ötéves tervben évente 5-7 millió forintot kellett volna a bv. intézetek fejlesztésére fordítani.”² A jelentés tehát sajnálkozva elismeri, hogy a büntetés-végrehajtás a III. ötéves tervben (1965-1970) a fejlesztéséhez szükséges pénzeszközöket nem kapta meg, amellyel a PB határozat nagy ívű korszerűsítési elképzeléseit legalább részben meg lehetett volna valósítani. Nyilvánvalóvá vált, hogy a büntetés-végrehajtás kardinális elvi és gyakorlati problémáinak orvoslásához a politikai deklarációkon túl a politikai és az állami vezetés valós szándéka, valamint gazdasági ereje hiányzott. Így a következő esztendőekben sem férőhelybővítésre, sem a személyi állomány szándékolt létszámbővítésére, sem az elítélt-munkáltatás fejlesztésére nem került sor.

A Titkárság joggal kifogásolta, hogy az országos parancsnokság irányítási rendszerében (az országos parancsnok és gazdasági helyettese között) kettős vezetés, klikkesedés, rivalizálás, intrikus légkör alakult ki. Helytálló volt az a megállapítása is, hogy az irányítási

rendszer túlzott centralizáltsága miatt a parancsnokság tevékenysége bürokratikus, a parancsok és utasítások halmazában az intézetek vezetői már nem tudnak eligazodni. Az elítéltek nevelésével foglalkozó szolgálat megjelenése – sajátos módon – az elítéltek őrzéséért, illetve munkáltatásáért felelős „klasszikus” szakágazatok hagyományosan kialakult prioritását veszélyeztette. A hierarchiában érvényesülő merev függőségi viszony akadályozta a szakterületek együttműködését, sőt azok rivalizálásához vezetett.

A KAO jelentés érzékenyen érintette a büntetés-végrehajtást irányító Igazságügyi Minisztériumot is. Kifogásolta, hogy „a bv. testületet nem sikerült a minisztériumba integrálni, s az állomány jelentős része a BM-hez tartozónak érzi magát.”³ Kétségtelen, hogy az 1952-1963-ig terjedő időszak a BM irányítása alatt maradó nyomokat hagyott a büntetés-végrehajtáson. A testület rendészeti, uniformizált profilja ugyanis a BM irányítása alá tartozó más rendvédelmi szervek – mint a rendőrség, határőrség, karhatalom – rendszeréhez szervesebben illeszkedett. Ellenben a hazai jogéletet irányító, jól kvalifikált minisztériumi apparátus és a felügyelete alá, az igazságszolgáltatás rendszerébe (nem kívánt gyermekeként) tagolt büntetés-végrehajtási szervezet idegenkedése, a kölcsönös bizalmatlanság, az egész vizsgált korszakban érzékelhető. Ez egyfelől a minisztériumnak a büntetés-végrehajtás problémái iránti érzéketlenségében, arisztokratikus távolságtartásában, másfelől a bv. testületnek a rendvédelmi szervekhez, illetve ezek pártirányítási lobbijához való tartós vonzalmában fejeződött ki. A Titkársági határozat a minisztérium felelősségét is felveti az országos parancsnokságon és egyes intézetekben kialakult „kincstári szellem,” az irracionális centralizáltság, a személyi állomány egymáshoz és az elítéltekhez való rideg viszonyulása és a vezetés elbürokratizálódása miatt. A minisztériumnak a határozat végrehajtásában való szűk mozgásterét, a pártközpont rendvédelmi lobbijának befolyását érzékelteti, hogy sem a vezetők leváltását, sem jelentős átszervezést nem volt képes elérni.

A Titkársági határozatnak tagadhatatlan érdeme a büntetés-végrehajtás személyi állománya szakmai minőségének javítására irányuló erőfeszítése. Nem volt ugyanis alaptalan a határozatnak a személyi állomány általános- és szakműveltségének hiányosságait kifogásoló megállapítása. A 70-es évek elején a tiszthelyettesi állománynak 85%-a csupán általános iskolai végzettségű volt, a tiszt állománynak pedig mindössze 16%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.⁴ A határozat már számolt az 1971. derekán megjelent 1971. évi 10. számú törvényerejű rendelettel, amely a fegyveres testületek számára magasabb követelményt, így tisztelnél főiskolai, vagy egyetemi végzettséget írt elő. A következő években a különböző felsőoktatási intézményekben szervezett képzések keretében elismerésre méltó intézkedések történtek a tisztek speciális pedagógiai, jogi, biztonsági és gazdasági felkészítésére. Az 1972/73-as tanévtől a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán és főként a Rendőr-

tiszti Főiskolán indult meg bv. szakos képzés. Jelentős késéssel ugyan, de erőfeszítések történtek a büntetés-végrehajtás „humán” funkciójának javítására is. Ennek érdekében 1972-től néhány pszichológus kezdte meg tevékenységét a bv. intézetekben, növelték a nevelők létszámát és bátorítan kísérletek indultak a szakterület tudományos feltárására, különösen a kriminálpedagógia, a bv. pszichológia és a bv. jog területén.⁵ Mindez hozzájárult a büntetés-végrehajtási munka szakmai arculatának lassú kirajzolódásához, amelynek első eredményei a 70-es évek második felétől mutatkoztak. A szakmai tevékenység személyi-szubjektív oldalának fejlődését elősegítette a 70-es évek elejétől meginduló generációváltás is, a korábbi évtizedek szemléleti terheitől mentes, felkészültebb állomány színrelépése.

A végrehajtás szubjektív feltételeinek lassú, reményteljes javulását nem kísérte a végrehajtás objektív – infrastrukturális – feltételeinek javulása. A fogvatartotti létszám újabb emelkedését eredményezte a növekvő bűnözéssel szembeni türelmetlen, megkeményedő büntetőpolitika terméke, a Büntető Törvénykönyv 1971. évi novellája.⁶ *A büntetőpolitika döntéshozói a bűnözés okainak feltárása helyett szinte reflex-szerűen a bűnüldözés, a büntető igazságszolgáltatás hiányosságaira mutattak rá, feladatuk tűzve ezek hatékonyságának javítását.* A novella vezérelve a bűnelkövetőkkel szemben alkalmazott büntetőjogi eszközök és módszerek differenciált alkalmazása volt.

A bv. intézetek tartós túlszűfolttsága azonban rendkívüli akadályokat gördített a differenciált büntetés-végrehajtáshoz szükséges elítélti klasszifikáció, csoportképzés megvalósítása elé. A létszámmal együtt növekvő biztonsági kockázat kezelése az intézetek rezsimjének általános szigorodásához, a fogvatartotti oldalon pedig ennek ellenhatásaként az alcsoporthoz, az ellenségesen szembenálló szubkultúra-tenyészet kialakulásához vezetett. A nagyobb tömegű fogva tartott féken tartásához a rend és a fegyelem fenntartásához szükséges intézkedések kerültek előtérbe.

A kriminológiai szemlélet politikai közgondolkodásra gyakorolt hatásának az 1970-es évek elején kiemelkedő állomása az 1973-as jogpolitikai irányelvekben fedezhető fel.⁷ Az irányelvek – mint ismeretes – elismerte, hogy a bűnözés nem csupán a kapitalista múlt és környezetet átkos következménye, hanem a létező szocializmus újratermelődő feszültségeiből, ellentmondásaiból fakad. Az irányelveknek a büntetés-végrehajtás számára lefordítható kriminálpolitikai „üzenetei” többsikúak voltak. Általánosan felismerte, hogy az államnak a bűnözés elleni harcra tartósnak kell berendezkednie (ezzel elvileg megszűnt a bűnözés elleni harc intézményei, így a büntetés-végrehajtás megfelelő pénzügyi preferálásának szemléleti akadályai); kimondta, hogy a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását racionális keretek közé kell szorítani; felhívott a konok bűnelkövetőkkel, valamint a munkakerülő, alkoholista életmódot folytatók elleni szigorú fellépésre; végül konkrét útmutatást tartalmazott a büntetés-végrehajtás megfelelő differenciálására, a munkáltatás, nevelés és az utógondozás fej-

lesztésére. Az irányelveknek a bíróságok ítélezési gyakorlatára – ezen belül a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények kiszabására – kifejtett jótékony hatása viszonylag rövid időn belül érzékelhetővé vált: a fogvatartotti állomány 1972 és 1974 közötti mintegy 12%-kal csökkent.

E csökkenés azonban nem bizonyult tartósnak. A jogalkotást a közrendre és a közbiztonságra különös veszélyt jelentő többszörös visszaesőkkel szembeni fellépés új beavatkozásra sarkallta. Az 1970-es években még virágzó „gondoskodó államszocializmus” büntetőpolitikájából, a büntető hatalom mindenhatóságának túl-vállaló felfogásából táplálkozott az a program, amely a társadalom a bűnözés kedvezőtlen folyamatait a büntetőjog, a büntetések eszközeivel kívánta befolyásolni. Ilyen eszközöket alkalmaztak a különösen veszélyes visszaesőkkel, illetve a mértéktelen alkoholfogyasztással a közrendet megzavarókkal. E program egyik intézménye az 1974. évi 9. számú törvényerejű rendelettel hatályba léptetett *szigorított őrizet* bevezetése volt.⁸ A hazai szakirodalomban élénk vitát gerjesztő intézmény a II. világháború óta először tett kísérletet a tettes-centrikus büntetőfelelősség érvényesítésére. 1974-től az 1978-as új Btk. hatálybalépéséig a tágra szabott bírói mérlegelés lehetőségének, valamint a relatíve határozatlan büntetékiszabás hatására a visszaeső fogva tartottak aránya és ezzel a fogvatartotti létszám újból jelentősen megnövekedett (1974 és 1977 között újabb 12%-kal). A jogintézményt 1989-es megszüntetéséig elvi aggályok és gyakorlati problémák kísérték. Elméletileg leginkább az volt kifogásolható, hogy a többszörös visszaesők bűncselekményére adott büntetőjogi reagálás egyszerre több jogkövetkezmény (büntetés és intézkedés) kiszabását jelentette. A gyakorlati problémák a végrehajtásban mutatkoztak meg. A jogalkotó szándéka szerint a szigorított őrzetesekekkel szemben bevezetendő különös, „intenzív nevelési módszerek” alkalmazása csak jámbor óhaj maradt. Nem könnyítette meg a végrehajtás feladatát, hogy az őrzetesekek nem ritkán erőteljesen szembehelyezkedtek ezzel az intézkedéssel, mert azt igazságtalanul súlyosnak érezték. Az őrzetesekek szabadulás utáni beilleszkedése sem a jogalkotók szándéka szerint alakult, amikor nagy számban követtek el újabb bűncselekményt, sokszor kísérletet sem téve a társadalmi beilleszkedésre. A szigorított őrizet végrehajtása valójában semmiben nem különbözött a szabadságvesztéstől, csupán a bűnözők egy csoportjának a társadalomtól való elszigetelését volt képes megvalósítani.

A másik intézmény a hazánkban terjedő alkoholizmus elleni büntetőjogi fellépés volt. Az 1974. évi 10. sz. törvényerejű rendelet az alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezelését vezette be. Az 1978. évi Büntető Törvénykönyv 76.§-a szerint önálló intézkedésként elrendelt kényszergyógyítás legalább egy, legfeljebb két évig tarthatott. Az intézeti gyógykezelés az erre a célra a Szeged melletti Nagyfán kialakított Munkaterápiás Alkoholelvonó Intézetben történt, egészen 1990-ig, megszüntetéséig. A végrehajtás során kiütőző gyakor-

lati problémák – többek között – a kényszerkörülményeknek az alkoholbeteg fokozódó érzelmi-indulati zavaraira irányuló negatív hatásában, az intézet korlátozott egészségügyi intézmény jellegében, magyarán börtönjellegében mutatkoztak meg.

A hazai börtönügyet, meglevő gondjai mellett jelentősen megterhelték a fenti, szakmailag előkészítetlen, gyakran rögtönzésszerű kormányzati döntésekből született intézkedések. A döntéshozók – saját tévedhetetlenségük biztos tudatában – nem vették figyelembe a büntetés-végrehajtási szakemberek jelzéseit az előkészítés időszakában, azonban sajátos módon a megvalósítás gyakorlati nehézségeit rendre a büntetés-végrehajtás számlájára írták.

A büntetés-végrehajtás bűnmegelőzési funkciójának, hatékonyságának hiányosságait érzékelő és hivatalból feltárni köteles Igazságügyi Minisztérium, az MSZMP XI. kongresszusának (1975) általános politikai deklarációira hivatkozva fogalmazta meg elégedetlenségét a szakmai köznyelvben csak „hárló feladatok” elnevezésű dokumentumban.⁹ E dokumentum büntetés-végrehajtást érintő megállapításai között alig találunk újat az 1972-es Titkársági határozat kritikai megállapításaihoz képest. A dokumentum a szakmai, elvi prioritásokban megőrizte a nevelés – munkáltatás – őrzés sorrendjét, de az átnevelés kifejezést már nem alkalmazza. A büntetés-végrehajtás eredményességét akadályozó tényezőkként sorolja – többek között – a nevelés módszertanának, tudományos megalapozottságának elmaradottságait; a végrehajtás differenciáltságának, az egyéniesítésnek hiányosságait; a munkáltatással kapcsolatosan a foglalkoztatási profiloknak sem a népgazdasági érdekekre, sem az elítéltek munkaerő-piaci beilleszkedésére nem tekintő helytelen megválasztását; a biztonsági rendszer technikai korszerűsítésének elmaradását; a fogva tartottak elhelyezési körülményeinek kulturálatlanságát.¹⁰ A minisztérium azonban – annak ellenére, hogy nyilvánvalóan felismerte e hiányosságok főként költségvetési, kevésbé szemléleti okait – a fejlesztéshez pénzügyi támogatást adni nem tudott. *Ezért azután – pótmegoldásként – a korszerűsítés útját a szemlélet, elsősorban a vezetők szemléletének megváltoztatásában látja.* A dokumentum szokatlanul élesen támadja a testület vezetését, hiányolva egységét, kifogásolva színvonalát, a „kincstári vonások” újratermelődését, a formalizmust, az őszinteség, a bizalom és nyíltság hiányát, az egyszemélyi vezetés és a vezetés demokratizmusának hibáit, az elburjánzó szubjektívizmust.¹¹ A minisztérium most már levon(hat)ja a személyi konzekvenciákat: az országos parancsnokság felső-vezetőinek teljes cseréjével és számos intézet parancsnokának leváltásával a büntetőpolitika irányítóiban azt a reményt keltheti, hogy a büntetés-végrehajtás most már akadálytalanul léphet a fejlődés útjára.

A 70-es évek közepétől a büntetőpolitika újabb átmeneti oldódása érzékelhető. Ebben a folyamatban elsősorban külpolitikai tényezők bizonyultak ösztönzőknek. A Helsinkiegyezmény (1975) meginduló közeledés a világrendszerek között – számos kérdés mellett – az ál-

lamok büntetési, büntetés-végrehajtási rendszereinek kultúráját, humánumát is a társadalomdiagnosztikai tényezők szintjére emelte. E korszak állami és politikai vezetése a polgári demokráciákhoz való ideológiai közeledés következetes elvetése mellett, a szükségszerűen bővülő gazdasági kapcsolatok fenntartásához bizalomépítő, a „szalonképességet” javító gesztusokra hajlott. Mindez lehetővé, sőt egyre sürgetőbbé tette az állami erőszakszervek „kordában tartását,” a büntető hatalom önkorlátozását. Ugyanekkor a szűkebb szakmai körök számára megismerhetővé váltak az ENSZ által kimunkált (1955) és az Európa Tanács által kidolgozott (1973) ajánlások a korszerű börtönnormák tárgyában, eljutott ide a treatment ideológia válságának híre is. Ezzel együtt elgondolkodtató volt, hogy a legtöbb nyugati államban szakítottak a börtönbüntetés hatékonyságát mindenáron növelni kívánó, a nevelési-kezelési módszerek mindenhatóságába vetett elképzelésekkel és előtérbe került az a szkeptikus-realista felfogás, amely a büntetőintézeti körülmények elkerülhetetlenül személyiségkárosító hatásának mérséklését tűzte ki. A hazai szakirodalomban ekkor megjelenő – elsősorban kriminológiai tárgyú – elemzések nem csupán a büntető törvénykönyvet támadták „börtöncentríkussága” miatt, de már rámutattak a szabadságvesztés-végrehajtásában mutatkozó káros, kedvezőtlen hatásokra is. Így – többek között – figyelmeztettek arra, hogy a szabadságvesztés általában, de különösen, ha az hosszantartó, vagy ismételt, gyorsan lazítja, majd megszünteti az elítélt társadalmi kapcsolatait, tehát csökkenti a visszailleszkedés esélyeit. Ugyanígy rámutattak a büntetőintézeti élet túlszabályozottságából az elítéltek mérlegelési, döntési képességének, akarati tevékenységének károsodására, a büntetőintézeti szubkultúrának az elítéltek büntetést igazoló nézetrendszerét erősítő jellegére, a szabaduló elítéltek szembeni erőteljes előítéletnek beilleszkedését ellehetetlenítő hatására. Hazai börtönügyünkben ettől az időszaktól fedezhetők fel a nyugat-európaival párhuzamos tendenciák, mint az átnevelési ideológia illúziójának feladása, emellett törekvések a börtönök személyiségtorzító, represszív elemeinek csökkentése irányában.

A bv. testületen belül a félfordulatot egy 1976. májusában megfogalmazott előterjesztés¹² indította el, amely a végrehajtás céljáról lehántotta az irreális elemeket, egyben megkísérelte a kriminálpedagógiának, mint speciális pedagógiai ismereteknek tudományos megalapozását. Az előterjesztés rövid visszatekintésében – a korábbi politikai és kormányzati kritikát köteleességszerűen alapul véve – a hibákat szemléleti okokra vezeti vissza: „Sok helyen az átnevelő munkában megelégedtek a törvényi cél szerinti törvénytisztelő állampolgárrá nevelés fáradságos és gyakran sikertelenséggel nehezített feladata helyett, a börtön számára formált, engedelmes, „jó rab” figurájával. Szemléleti problémát jelentett, hogy ez időszakban a vezetés különböző szintjén is hajlamosak voltak arra, hogy a kézzelfogható és szemmel látható biztonságos őrzést, a szökések megakadályozását, gyors elhárítását tegyék meg központi feladattá, he-

lyét, szerepét felcserélve a nevelőmunkával. Fellelhető szemlélet volt az, amely a büntetés-végrehajtáson belül egy szűk apparátus kizárólagos feladatának tekintette az elítéltek nevelését, szem elől tévesztve, hogy az intézetek az ott büntetésüket töltő elítéltekre a maguk egészében hatnak és a büntetés-végrehajtás minden szakterületének egyazon cél és feladat megvalósítása érdekében kell tevékenykednie.”¹³ Az előterjesztés ezután kijózanító realitásérzéssel az alábbiakat emeli ki: „Szükségesnek tartjuk tisztázni, hogy a szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelőmunkával nem törekedhetünk az elítéltek személyiségének teljes átalakítására. Ennek ellentmond az, hogy az elítéltek többé-kevésbé kialakult, megszilárdult személyiség szerkezetű felnőttek, emiatt irreális olyan követelményt támasztani, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel és időtartam alatt személyiségük teljes átformálását érjük el. A fő feladat, hogy személyiségük bizonyos vonásait korrigáljuk, ...az, hogy beilleszkedésre tegyük őket alkalmassá.”¹⁴ Az előterjesztők nyilvánvalóan tudták, hogy a feltételek e redukált cél eléréséhez sem elegendők, de a szocialista nevelési eszme optimizmusa – nem kevésbé a dokumentumokban rögzített politikai parancs – fogva tartja őket. A megoldást az addig kidolgozatlan kriminálpedagógia fogalomrendszerének, ismeretanyagának fejlesztésében jelölik ki.

A hazai büntetés-végrehajtásra nehezedő nyomás átmeneti enyhülését az oldódásnak e légkörben elősegítette, hogy 1975-től 1978-ig a büntetőintézetek zsúfoltsága a szabadságvesztésnek hazánkban először tapasztalt trónfosztásával csökkent (ez idő alatt átmenetileg a pénzbüntetés vette át az alkalmazott szankciók primátusát). Az 1976. végén meginduló kodifikációs munkálatok célul tűzték ki a büntetőjog és a büntetés-végrehajtási jog egyidejű, törvényi szintű módosítását. Az országos parancsnokságon létrehozott kodifikációs bizottság a bv. tvr. korszerűsítésének feladatát akként határozta meg, hogy a bűnözés lassú növekedésére és kedvezőtlenül alakuló struktúrájára válaszul el kell érni a bűnmegelőzés hatékonyságának további fokozását, ennek érdekében a büntetés-végrehajtás rendszerének, az általa alkalmazott módszereknek és eszközöknek, valamint szervezeti felépítésének továbbfejlesztését.¹⁵ A kibocsátott 1979. évi 11. sz. törvényerejű rendelet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról az 1966-os bv. tvr. szellemét követte, annak túlvállaló optimizmusa nélkül. Ez mindenekelőtt a szabadságvesztés végrehajtásának célmeghatározásában mutatkozott, mely már nem írta elő az elítéltek „törvénytisztelő állampolgárrá átnevelését” csupán annak elősegítését, hogy „az elítélt szabadulása után a társadalomba beilleszkedjék és tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől.” Ez a gyakorlat számára már elfogadhatóbb feladat volt, amely azonban korántsem jelenthette annak elvi feladását, hogy a börtönügynek minden rendelkezésére álló eszközzel törekednie kell az elítéltek társadalomba való visszaállítására. A törvényhozó ennek elérését két alapvető eszköz alkalmazásával rendelte elősegíteni: „a joghátránnyal és a neveléssel.”¹⁶ Az 1979-es kodifiká-

ció az európai börtönhumanizációs mozgalom sodrába kerülve, nem a büntetés represszív, elrettentő hatásának növelésében, hanem az *elítéltek nevelése terén jelölt meg további tennivalókat*.¹⁷ Az 1979-es szabályozás a büntetés-végrehajtási jog fejlődésének újabb mérföldköve volt: hazánkban először szabályozta átfogó, kódex-szerű törvényi szintű jogszabály a büntetőjogi büntetések és intézkedések végrehajtását. A törvényerejű rendeletben már felbukkantak a nemzetközi normák, ezen belül az emberi jogok védelmével kapcsolatos nemzetközi előírások. Szélesebb körben érvényesülhettek az elítéltek állampolgári jogai, részletesebb törvényi szintű szabályozást kaptak a büntetés-végrehajtási jogok és kötelezettségek. *A büntetés-végrehajtás szakmai képlete az új jogszabállyal a gyakorlat számára áttekinthetőbbé vált, de nem könnyítette meg a tevékenység végzését.*

1975-ben az új országos parancsnok – aki határozott, erőskezü vezető hírében állt – a rendőrség közrendvédelmi állományából került kinevezésre. Kiválasztásában a döntéshozóknak a rendteremtésre, az egyszemélyi vezetés megerősítésére irányuló szándéka állt. 1976-ban a kodifikációs munkálatok elősegítésére az országos parancsnok általános helyettesének magasan képzett jogászt neveztek ki. Az országos parancsnokságon és az intézetek élén 1975-ig megtörtént az 1956 után kinevezettek teljes generációváltása. A vezetői kiválasztás korábban döntően politikai megbízhatóságra építő dominanciáját a vezetőkkel szemben támasztott hármass – politikai, szakmai, vezetői – követelmény váltotta fel. A 70-es évek második felében a tisztek felsőfokú állami- és szakmai végzettségének hiányosságai még erőteljesen éreztették hatásukat a vezetői – különösen az intézetparancsnoki – kinevezéseknél.¹⁸ Az intézetek vezetőinek jól kellett ismerniük a büntetőintézet bonyolult viszonyrendszerét: elsősorban birtokában kellett lenniük a „veszélyes üzem” biztonságához szükséges katonai-rendvédelmi ismereteknek, másodsorban a szűkös költségvetésből biztosítható, folyamatos működéshez szükséges gazdálkodás fortélyainak, de ugyancsak nem voltak elhanyagolhatók az elítéltek nevelésének és lehetőleg minél szélesebb körű és gazdaságos foglalkoztatásának kérdései sem.

A feladatrendszer heterogenitása, az irányítás, a személyi állomány – ezen belül a szakszolgálati ágak – és a fogva tartottak egymástól távol eső érdekeinek egyidejű és folyamatos figyelembevétele és egyensúlyban tartása a parancsnokok többségét az alkalmazkodás „kaméleonjává” tette, egy részüket idő előtt eljuttatva a testi-lelki kifulladásig, másokat a túlélés kényszere a keményedő, autokratikus vezetési stílus felé ösztönözte. Az intézetparancsnokok kinevezésénél sem a minisztérium, sem az országos parancsnokság nem engedhette meg magának a kísérletezgetést (pl. a politikai irányelvekben megjelent káderállomány-fiatalítással, vagy a nők vezetésbe való szélesebb körű bevonásával). *A kinevezett intézetparancsnokok túlnyomó többsége ezért a nagy szakmai előélettel, tapasztalattal rendelkező testületi tagok közül került ki.*

Az új országos parancsnok beiktatását követő évről készített összefoglaló jelentésben a vezetés korábbi súlyos problémái látszólag megoldódtak: „...A vezetésben a korábbi évekhez képest jelentős pozitív irányú változások vannak. Mind az országos parancsnokságon, mind az intézetekben emelkedett az irányító munka színvonala. Az egyszemélyi parancsnoki vezetés erősödésével és a szemléletváltással megszűntek – a korábbi évekre jellemző – kincstári vonások és formaságok, növekedett a személyi állomány felelősségtudata, a korábbinál nagyobb segítséget nyújtanak a vezetői döntések előkészítéséhez és végrehajtásához.”¹⁹ Az ebben az évben a vezetés megújulását, a döntés-előkészítés demokratizmusát még derűs optimizmussal ecsetelő megelégedettség az 1977-es és 1978-as „éves” jelentésekből már hiányzik, sőt, ezekben már nyíltan említik a káderutánpótlási gondok növekedését.

1979. elején a minisztérium és az országos parancsnokság között fokozatosan elmélyülő bizalmi válság újabb kenyértöréshez vezetett.²⁰ Egy ekkori miniszteri értekezlet előterjesztéséből már a bv. egész vezetési rendszerének súlyos fogyatékoságai olvashatók ki. A jelentés kifogásolja az országos parancsnokság ellenőrzési rendszerének hiányosságait (az egyik végrehajtó intézetben történt nagyarányú sikkasztás megelőzését elmulasztották); elmarasztalja a vezetést a munkahelyi demokrácia, a nyíltság, a bizalom és az őszinteség légkörének hiányáért; a káderkiválasztás ötletszerűségéért; a hibák, fogyatékoságok kijavításának halogatásáért.²¹ A szigorú kritika ezúttal nem maradt következmények nélkül: 1979 tavaszán a büntetés-végrehajtási testület felső-vezetésében teljes személycserét hajtottak végre, az új országos parancsnokot az MSZMP Központi Bizottságának apparátusából nevezik ki. Két helyettesét – mintegy az országos parancsnok szakmai járatlanságának ellensúlyozásaként – a bv. testületben hosszú vezetői, szolgálati múlttal rendelkezők közül emelik ki. Az új országos parancsnok szívós alapossággal látott neki a szakmát feszegető nehézségek és ellentmondások feltárásához, megismeréséhez és az illetékes döntéshozók – elsősorban a politikai és a pénzügyi szervek – számára való megismertetéséhez. Kinevezése után röviddel az MSZMP KB KAO tíz országos büntetés-végrehajtási intézetben végzett ellenőrzést. Az ellenőrzésről készített feljegyzésből újból kitűnik a pártközpont elégedetlensége, kifogásolja, hogy az intézetek a bűnözők társadalomba visszavezetését szinte képtelenek ellátni, okaként pedig megállapították, hogy az elítéltek munkával foglalkoztatását ugyan az intézetek többségében biztosítják, de a kialakított termelési profilok nem az elítéltek nevelését, hanem gazdaságossági érdekeket szolgálják, továbbá azt, hogy csekély a nevelők létszáma.²² A pártközpont a bűnözés leküzdésével kapcsolatos párt- és kormányhatározatok merev értelmezésével, a büntetés-végrehajtás problémáinak szakavatatlan leegyszerűsítésével, ugyanakkor a feltételek biztosításának következetes elhanyagolásával a szakma súlyosbodó válságát idézte elő.

VÁLSÁGKEZELÉS A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁSBAN A 80-AS ÉVEKBEN

A 80-as évektől a gazdasági és a politikai berendezkedésben elmélyülő válságjelek tartós válságkezelésre kényszerítették és a működőképesség, a társadalmi egyensúly fenntartása érdekében fokozott erőfeszítésekre indították az állami szerveket. Nyilvánvalóvá vált, hogy az állam már egyetlen szférában, így az igazságszolgáltatásban sem képes átütő reformokra, ezért csak olyan kiigazításokra vállalkozott, amelyek a működés folytonosságát, vagy annak látszatát segítették elő.

Az évtized elejétől a bűnözés lassú növekedésére az aggodalmas, represszív irányba forduló büntetőpolitika hatására a börtönnépesség váratlan, nagyarányú megnövekedése volt tapasztalható, ami megnehezítette a 79-es bv. kódexben deklarált korszerű elvek és intézmények gyakorlati megvalósítását. A jogszabály megalkotásakor a törvényhozó még azzal számolt, hogy csökken a fogva tartottak száma, s így a rendelkezésre álló személyi és tárgyi feltételek eleve jobb lehetőséget kínálnak a munka fejlesztéséhez. A gyakorlat azonban nem igazolta ezt a várákozást. A fogva tartottak összlétszáma 1979-1980-ban még stagnált, de 1981-től egyenletesen emelkedett.²³ A létszám növekedésével egyidejűleg az elítéltek összetétele is kedvezőtlenül alakult. Számottevően emelkedett a börtönök biztonságára, rendjére nagyobb veszélyt jelentő erőszakos, garázda jellegű bűncselekményekért elítéltek és a jelentősebb gondoskodást igénylő fiatalok, valamint a kóros személyiségű, az alkoholista és más személyiségzavar miatt gyógyító-nevelésre szorultak számaránya.

Az így kialakult helyzetben egy sor eltervezett fejlesztési elképzelés – mint a fogva tartottak elhelyezési körülményeinek, ellátásuknak javítása, munkadíjazásuk, a nevelési és munkáltatási feltételek fejlesztése – nem valósulhatott meg. *A börtönlakosság túlnépességével a veszélyt elsősorban a biztonsági kockázat növekedésében látták, ezt azonban csak szűk korlátok és csak rendkívüli erőfeszítések árán voltak képesek kompenzálni a személyzet létszámának emelésével, új biztonságtechnikai berendezések beállításával, az elítéltek foglalkoztatottságának biztosításával, szabadidő-tevékenységük programkínálatával, egyéni problémáik orvoslásával.* E problémákat tetézte, hogy a gazdasági helyzet romlása érzékenyen hatott ki a személyi állomány jövedelmi viszonyaira. Míg a 60-as és 70-es években a börtönök személyzetének anyagi-pénzügyi ellátottsága általában nem volt kedvezőtlenebb a többi fegyveres testületekénél, addig a 80-as évekre a különbség szembetűnővé vált, ezen kívül a börtönök túlszűfoaltsága miatti munkahelyi feltételek romlása nem csupán a tiszthelyettesi állomány, de a kvalifikált munkaerő, köztük számos pedagógus, pszichológus és gazdasági szakember elvándorlását indította meg. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők évenként csaknem 10%-

os fluktuációja azonban nem csupán jövedelmi okokra, hanem a számukra nehezen elviselhető légkörre is visszavezethető volt. Annak oka, hogy a pályakezdő, vagy a szakterület iránt érdeklődő fiatal értelmiségiek néhány év múlva csalódottan távoztak, az volt, hogy az intézetek többségében uralkodó merev hierarchia szinte teljesen elfojtotta a rugalmas gyakorlati megoldások, módszerek keresésének lehetőségét. Egy 1987-ben végzett felmérés szerint a megelőző tíz évben a testülethez „kívülről” érkezett diplomások közül minden második, az ún. „belső képzésben” (pl. a Rendőrtiszti Főiskolán) végzetek közül minden ötödik távozott a testülettől.

A büntetés-végrehajtás vezetésének növekvő gondjai az 1979-es országos vezetőváltást követő évben már jól érzékelhetők: az 1980-as évről szóló értékelő jelentésben az országos parancsnok a korábbi évek apologetizáló stílusától eltérő, szokatlan nyíltsággal beszél arról, hogy az új jogszabályok megvalósítása a büntetés-végrehajtáson kívül álló gazdasági okokból csak hosszabb távon valósíthatók meg.²⁴ A bv. országos vezetése számára már a 80-as évtized elején nyilvánvaló volt, hogy a következő években az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé a börtönügy preferenciájának növelését, legfeljebb szinten tartását, ezért hosszú távon az adott lehetőségeken belül, szigorú takarékoskodással, a belső tartalékok feltárással kell gazdálkodni. A még felhasználható tartalékokat elsősorban az emberi erőforrásokban látják. Ezért fontos lépésnek tekintik a munkahelyi feltételek romlását, a jövedelmek stagnálását ellensúlyozó hangulatjavító gesztusok megtételét. Az országos parancsnok – aki korábbi politikai munkakörében a humán terület jó ismerője – 1980. áprilisában új, a megszokottól eltérő hangot alkalmaz: „...Testületünk személyi állománya nehéz feltételek között végzi könnyűnek egyáltalán nem nevezhető munkáját. Ennek az állománynak a társadalmunk sok vonatkozásban legrosszabb elemeivel kell nap, mint nap foglalkoznia... ilyen emberanyag körében kell büntetést végrehajtania, joghátrányt érvényesíteni és belőlük törvénytisztelő állampolgárokat nevelni. Ehhez még hozzátehetjük, hogy – bármennyire szeretnénk is változtatni rajta – a büntetés-végrehajtás szervezetében végzett munkát a társadalom közfelfogása nem az első helyeken rangsorolja. Ezért kell nyomtatékosan hangsúlyozni, hogy aki ezt a munkát hosszú ideje hivatástudattal végzi, arról csak nagy tisztelettel szólhatunk.”²⁵ A referátum két olyan elemet tartalmaz, amely gyökeresen eltér a korábbi években alkalmazott „leosztó” stílustól: egyfelől felismeri és elismeri a bv. szolgálat specifikus jellegéből fakadó többlet-neheztségeket, másfelől beismeri a szolgálat népszerűtlen természetét. Megnyugtatóan hatott, hogy a vezetés kiáll a „veszélyes üzemben” és mostoha társadalmi környezetben dolgozók mellett. A jó szó – mert ritkán alkalmazzák – itt kincset ér.

A hangulatjavítás – garantáltan költségmentes – terepe a legtöbb intézetben uralkodó rigid légkörnek, a hierarchia merevségeinek oldása. Az országos parancsnok kijelenti: „Nekünk kötelességünk olyan parancsnoki magatartást, stílust kialakítani, ami igényli, bátorítja a

kezdeményezéseket, olyan munkahelyi légkört megteremtteni, amely lehetővé teszi, sőt inspirálja az alkotó hozzáállást.”²⁶

A következő években a figyelem koncentráltan az intézetparancsnokok vezetői kvalitásainak, alkalmasságának javítása felé irányult, mert nyilvánvaló volt, hogy a humán erőforrások tartalékai mozgósításának kulcsa az intézetek vezetőinek kezében van. 1981. májusában egy, a kádermunka fejlesztéséről szóló értekezleten fogalmazta meg újól a miniszteriális és az országos vezetés specifikus igényeit. Ezek szerint az intézetek vezetésének színvonalát a hármas követelmény mindhárom elemében emelni kell. A parancsnokoknak a szakmai követelmények területén a megfelelő gazdaságpolitikai, jogi és pedagógiai szakismeretekkel kell rendelkezniük; a politikai követelmények területén a követniük és érteniük kell a párt politikáját, különösen, mint fegyveres testületnek a fenyegető nemzetközi viszonyok között; az erkölcsi követelmények területén intaktaknak kell maradniuk a gazdasági előnyök megszerzésének csábításaitól, immunisnak a társadalomban elterjedt káros tendenciákkal szemben.²⁷ Az igazságügyi kormányzat képviselőjében megjelenő miniszterhelyettes hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy a nehéz körülmények és a növekvő feladatok mellett a személyzet felelőssége növekszik, és fontossá válik a vezetők egyéni teljesítménye.²⁸ Az 1980-ban kinevezett igazságügyi miniszterhelyettes egyik kiemelt feladata a büntetés-végrehajtás felügyelete lett.²⁹

Az intézetparancsnoki vezetéssel szemben támasztott fokozott követelményeknek a vezetők egy része nem tudott megfelelni. 1982 második felétől 1983 áprilisáig kilenc parancsnok felmentésére került sor, többségüknek valamilyen etikai vétség miatt kellett távoznia. E vezetők leváltását a testület intaktaságára, etikai és politikai tartásának megőrzésére hivatkozva végezték. Különös súllyal nehezedett a testület (és a vezetők) erkölcsiségére az intézetben belüli és azon kívüli italozás.³⁰ A vezetők jelentős arányú, előre nem látható cseréje a megfelelő vezetői utánpótlás gondját vetítette előre. A probléma megoldására szabályozottá kellett tenni a kádertartalékok kiválasztásának és vezetővé kinevelésének feladatát.³¹ A testület káderutánpótlási terve öt éves ciklusokat fogott át. Az ebbe felvett utánpótlást egyéni felkészítési terv alapján kellett parancsnokának vezetővé nevelni.

1981-ben határozta el az országos vezetés a büntetés-végrehajtási tevékenység minden fontos területének átfogó elemzését és jövőbe mutató programjainak kidolgozását. Így készült el 1983-ban a büntetés-végrehajtási nevelés és 1986-ban a munkáltatás 15-20 évre szánt fejlesztési koncepciója. E koncepciók voltaképpen a magyar börtönügy reális helyzetfeltáráására irányuló, a szűkös anyagi- és szellemi erőforrások felhasználási prioritásait meghatározó programtervezetek voltak. A 83-as koncepció nevelésfelfogásában már nyoma sincs a korábbi időszak derűs optimizmusának, amikor kijelenti, hogy a börtönökön belüli nevelés a társadalomban folyó neveléshez képest minimális programra vállal-

kozhat. Nem vállalhatja fel a családi, iskolai nevelés teljes programját, nem tűzheti célul a személyiség sokoldalú kibontakoztatását. Ugyanakkor megerősítette azt a törekvést, hogy az elítéltek pozitív befolyásolására nem csupán a nevelőnek, hanem az egész intézeti határendszernek törekednie kell. E koncepció először foglalta a börtönügy munkaprogramjába azokat a tudományos feltárt ellentmondásokat, amelyeknek hatékonyságrontó jelenlétével a szakmának számolnia kell. Így azt az ellentmondást, amely a büntetőítélet tett-központú és a büntetés-végrehajtás tettes-központú szemlélete között feszül, a nevelő-nevelt közötti viszonyban a kényszer- és együttműködési igény egyidejű jelenlétéből adódó feszültséget, valamint azt az ellentmondást, amely a börtönélet szigorúan és részletesen szabályozott rendjéből kíván önálló döntésekre kész állampolgárokat kibocsátani.³²

A munkáltatás-fejlesztési koncepció 1986-os megjelenése már aligha orvosolhatta a növekvő válságból fakadó gondokat.³³ Az 1980-as évek közepére a korábban megbízhatóan működő büntetés-végrehajtási vállalatokat is elérte a külső gazdaság gyorsuló recessziója. Így érezhetően csökkenni kezdett a fogva tartottak munkája iránti kereslet, a vállalatok gazdálkodása egyre labilisabb lett. Az elítéltek foglalkoztatásának kötelezettsége, az ún. teljes foglalkoztatás ideájának megvalósítása a vállalatok gazdaságos működését veszélyeztető túlfoglalkoztatássá vált. Az 1986-os munkáltatás-fejlesztési koncepció, amely megkísérelte az elítéltek munkavégzése gazdaságossági és reszocializációs céljait a romló gazdasági környezetben összehangolni, csupán regisztrálni volt képes a börtön-vállalatok fokozódó válságát, e folyamatot megállítani már nem.

Noha e koncepcióknak a gyakorlati életre kisugárzó hatása a 80-as évek végén megindult társadalmi átalakulás időszakában már elenyészett, mégis pozitív fejleményként értékelhető, hogy kidolgozásuk a börtönügy szakembereinek és a kapcsolódó tudományágak képviselőinek együttműködésével, a korábbinál nagyobb nyilvánosság bevonásával történt. A büntetés-végrehajtási tevékenység elemzésének felélénkülése, a szakszemélyzet integráltabb, összehangoltabb munkára ösztönzése, a felhalmozódott belső ellentmondások feltárása mindenesetre hozzájárult a szakma fejlődéséhez.

A válság következményeinek csökkentésére a fejlesztési koncepciókon túl a *büntetés-végrehajtás országos vezetése a lehetőségeken belül fokozta érdekérvényesítési tevékenységét*. Elsősorban azoknak a döntéshozó szervezeteknek figyelmét kívánta felkelteni, amelyekről joggal elvárta, hogy hathatós intézkedéseket tesznek a pénzforrások megnyitására. 1983 szeptemberében a bv. testület az igazságügyi miniszter előterjesztésével a Honvédelmi Bizottsághoz fordult.³⁴ Az előterjesztés 3-4 ezer új férőhely létesítését, 2-3 ezer új munkahely megteremtését, a honvédség által már kipróbált biztonságtechnikai eszközök telepítését, 100-150 fős létszámemelést, a személyi állomány anyagi, szociális és egészségügyi helyzetének javítását igényelte, összesen mintegy 2,5 milliárd forintos rendkívüli ráfordítással.³⁵

A Honvédelmi Bizottság a nyomasztó létszámhiány enyhítésére 1984-ben lehetőséget nyújtott a sorkatonai szolgálatot teljesítők közül 100 főnek hivatásos bv. tiszthelyettesi állományba vételére.³⁶ 1984-1985-ben a Központi Bizottság Titkárságának, a Koordinációs Bizottságnak, végül a Minisztertanácsnak hívták fel a figyelmét a büntetés-végrehajtás gondjaira. E testületeknek és szervezeteknek sajnálkozó egyetértésén kívül a létszámfejlesztésen túl – a VII. ötéves tervben 750 fős létszámemelésre kaptak lehetőséget – sem a férőhelybővítő vagy a munkáltatást fejlesztő beruházások indítására érdemi előrelépés nem történt.³⁷ Aligha segített a rendkívül szűkös költségvetési keretszámok mellett az, hogy 1986-ban némileg csökkentették a bv. vállalatokra nehezedő adóterhet (ez kb. 60-70 milliós bevételt eredményezett).³⁸ Hosszas alkudozás után – miután nyilvánvalóvá vált, hogy központi költségvetésből finanszírozott börtönépítés, férőhelybővítés nem megvalósítható – kapott lehetőséget a büntetés-végrehajtás Budapesten egy új egység felépítésére, saját erőforrásainak, valamint a fogva tartottak visszatartott társadalombiztosítási járulékaiknak felhasználásával.³⁹

Az 1980-as évek első felében a szabadságvesztés-büntetés széleskörű alkalmazása a Kádár-korszak utolsó, represszív büntetőpolitikai fellépése volt. Megállapítható, hogy a büntetőpolitikának ezek a korábban is megmutatkozó represszív periódusai rendkívül kedvezőtlenül befolyásolták a büntetés-végrehajtás szakmai arculatát. Az amúgy is jelentős materiális deficittel rendelkező büntetés-végrehajtás az ilyen periódusokban szükségszerűen, tevékenysége lehetőségeinek minimumán csupán a biztonság, a rend, a fegyelem fenntartására koncentrált erőforrásait, kevésbé volt képes és alkalmas a kriminológiai értelemben vett igazságszolgáltatás részeként bűnmegelőzési funkciót ellátni.

Az 1980-as évek első felének büntetőpolitikájával való szakítás első jelei a gorbacsovi politika, a „peresztrojka” és a „glasznosztj” hazai térnyerésével mutatkoztak. A szembenálló világrendszerek konvergenciája átláthatóvá és összehasonlíthatóvá tette az olyan, korábban gondosan titkolt büntetés-végrehajtási mutatókat, mint a fogvatartotti ráta, a börtönök férőhely-kapacitása, zsúfoltsága stb. A 80-as évtized közepére kialakult rendkívül kedvezőtlen helyzet javítása, a „szalonképesség” megóvása érdekében kibocsátott 20/1986. sz. NET határozat (a jogpolitikai irányelvekről) arra ösztönözte a jogalkalmazást, hogy a kisebb súlyú bűncselekményt első ízben elkövetőkkel szemben lehetőleg mellőzze a szabadságvesztés-büntetést. A kriminálpolitika enyhülését tükröző határozat 1987-től a fogvatartotti létszám lassú csökkenését eredményezte.

Rendszerváltozás előtti években a fogvatartotti létszámcsökkenés ellenére az intézetek munkahelyi légköre a munkakörülmények áporodott elmaradottsága és a személyi állomány anyagi helyzetének romlása miatt nem javult. Az országos vezetés erőfeszítései ellenére a hivatásos szolgálattal járó kedvezmények köre egyrészt leszűkül, másrészt elvesztette vonzó hatását. Az állomány elvándorlását gerjesztette az életszínvonaluk fo-

kozatos romlása, a munkával járó fokozott stresszhatások, a magas fizikai és szellemi leterheltség.

ADATOK ÉS TÉNYEK A VIZSGÁLT KORSZAK BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁSI VEZETŐIRŐL

A vezetőik nem szerinti megoszlásában (1. tábla 2.) a büntetés-végrehajtási testület fegyveres jellege, az ebből e korszakra jellemző férfidominancia mutatkozik. A kisszámú női vezető az országos parancsnokság egyes ágazati funkciójában – elsősorban pénzügyi, gazdasági, adminisztratív területein – illetve a korszak egyetlen női végrehajtó intézete élén található.

A vezetőik születési évének (1. tábla 3.) és kinevezésük időpontjának összevetésével megállapítható, hogy a vezetők 10%-át (11 fő) 35 és 40 életévük között, 85%-át (96 fő) 40 és 45 életévük között és 5%-át (6 fő) 45 életévük felett nevezték ki. A korszak vezetőinek csaknem 50%-a a 10-es és a 20-as években született, többségük kinevezését származására, politikai elkötelezettségére, és megbízhatóságára, valamint jelentős tartamú szolgálati idejére tekintettel nyerte el. Szakmai szemléletük kiformalódása a büntetőpolitika „osztályharcos” korszakára esett, amelynek nyomai az általuk „kinevelt”, a 30-as években született vezetők stílusában még tetten érhető. A 40-es években született vezetői generáció a már konszolidáltabb 60-as években lépett a testületbe, kinevezésük (a 70-es évek végén, a 80-as években) döntő szempontja már nem a politikai megbízhatóság, hanem a magasabb képzettség, a szakterület alapos ismerete, a részletkérdésekbe menő szakmai rutinra épülő leleményes (fortélyos) válságkezelő képesség volt. E korszakban a fiatal, tapasztalat nélküli vezetők kinevezése – a káderpolitikai irányelvek nógatósa ellenére – veszélyes kísérletnek tűnt, amit nem is kockáztattak meg.

A vezetőik származásának (1. tábla 4.) jelentősége a kinevezéseknél a fentebb kifejtettek alapján fokozatosan csökkenő volt. A személyi adatok alapján megállapítható, hogy a büntetés-végrehajtás vezetői túlnyomórészt munkás (35%) és paraszti (36%) származásúak. Ez utóbbi összefüggésbe hozható azzal is, hogy a kevésbé iparosított vidéki körzetek mindig nagyobb utánpótlási bázist adtak a fegyveres testületeknek, így a büntetés-végrehajtásnak is. A származásnak a vizsgált korszak korai időszakában még volt szelekciós jelentősége. A későbbi időszakban inkább az feltételezhető, hogy a büntetés-végrehajtáshoz, mint fegyveres testülethez „szegődött” utánpótlás bázisát nem az értelmiségi családok alkották. Az értelmiségi származású vezetők relatíve magas aránya a fővároshoz kötődő országos parancsnokságon található.

A vezetőiknek a bv. testületbe belépésüket megelőzően megszerzett (eredeti) szakképzettségét áttekintve (1. tábla 5.) látható, hogy közöttük feltűnően magas az ipa-

ri és a mezőgazdasági szakmunkások aránya (50%), akik a későbbi beosztásukhoz szükséges képesítési követelményeket – állami-, szakmai- és pártiskolák elvégzésével – folyamatosan, munka (szolgálat) mellett szerezték meg. Az adatok alapján megállapítható, hogy a felsőfokú diplomával a testületbe belépők közül 14 főnek volt jogi, 13 főnek pedagógusi-pszichológusi, 10 főnek közgazdász, 7 főnek orvosi és 2 főnek mérnöki szakképzettsége. Megállapítható továbbá, hogy a diplomával belépők többsége vezetővé kinevezése után az országos parancsnokság állományában tevékenykedett.

A következő adatok (1. tábla 6.) a vezetőiknek a bv. testületbe való belépésük előtti munkaterületi megoszlását mutatják be. A vezetők többségének előző munkahelye valamilyen állami vállalat, szövetkezet, köztudott (65%). Politikai (párt) szervezetben és az igazságszolgáltatás területén 6%-uk, fegyveres szervnél 14%-uk, államigazgatási szervnél mintegy 10%-uk dolgozott. A hazai büntetés-végrehajtási vezetők ilyen, előző munkahelyi megoszlása jelentősen eltért a II. világháború előtti magyar, és a hagyományos nyugat-európai kinevezési gyakorlattól, amely különös súllyal preferálta a korábban már az igazságszolgáltatásban dolgozó jogvégzett személyeket.

A vezetők legmagasabb állami iskolai végzettségét vizsgálva (2. tábla 7.) szembetűnő, hogy közülük 38 fő (33%) felsőfokú állami iskolai végzettség (diploma) nélkül nyert vezetői kinevezést. Ennek magyarázata az, hogy a tisztí rendfokozat eléréséhez kötődő képesítési követelmények az 1971. évi 10. tvr. hatályba lépésétől írtak elő felsőfokú állami iskolai végzettséget. Tisztí rendfokozatot az ezt megelőző időszakban alacsonyabb szaktisztí tanfolyammal és iskolával is el lehetett érni, így 1951-1959 között a Bv. Központi Kiképző Iskolán 8 hónapos, illetve 1 éves kiképzéssel, 1959-1972-ig a BM. Rendőrtisztí Akadémián 2 éves (levelezőn 3 éves) képzéssel. Az 1971-ben megemelt képesítési követelmények teljesítésétől a nyugdíjkorhatár elérését közelítő vezetők esetében eltekintettek.

A vezetők politikai (párt) iskolai végzettségét tekintve (2. tábla 8.) megállapítható, hogy közülük 60 fő (53%) rendelkezett az 1971. évi 10. tvr. előírásainak megfelelő felsőfokú (marxista-leninista esti egyetem, ennek szakosított formája, illetve politikai főiskola) végzettséggel. A többiek az 50-es, 60-as években „estek át” különböző pártiskolai, tanfolyami képzésen, amely kinevezésükhöz elegendőnek bizonyult. Az adatfelvétel során 11 főnél nem volt megállapítható a politikai iskolai végzettség, feltehetően a 90-es évek elején a személyi anyagokban lehetővé tett önkéntes adattörölés következtében.

A vezetők legmagasabb bv. szakmai iskolai végzettségét vizsgálva (2. tábla 9.) az ilyen képzésben nem részesült 43 fő (38%) azzal indokolható, hogy a felsőfokú szakmai képzettséget teljesíteni lehetett felsőfokú állami iskolai végzettséggel és bv. próbaszolgálatos-, illetve bv. szakvizsgával záródó tanfolyami képzéssel. Ez utóbbi teljesítésétől a „kívülről” vezető funkcióba kinevezettek esetében többnyire eltekintettek. A 80-as évek-

től a vezetői – elsősorban az intézetparancsnoki – utánpótlás egy részét (14 fő) azok a tisztek képezték, akik tiszthelyettesként kezdték szakmai pályájukat, felsőfokú állami- és egyben szakmai végzettségüket valamelyik főiskola bv. szakán nyerték, végül tanulmányaikat folytatva egyetemi diplomát szereztek.

A *vezetők párttagsága* (3. tábla 10.) a vizsgált korszak fegyveres testületei körében karrierjük egyik fontos elvárása volt. Az MSZMP tagság a 80-as évekig a kinevezésekhez aligha nélkülözhető követelmény, a 80-as évek elejétől – a káderpolitikái alapelvek szerint – már eltekintettek attól, hogy minden tisztséget csak párttag tölthet be, ez az elv azonban a fegyveresek körében (mint táblázatunk adatai is mutatják) csak rendkívül ritkán érvényesült.

A bv. vezetők szakmai karrierjére sajátosan jellemző az az adatsor, amely a *bv. testületen belüli karrierállomásaik* (különböző betöltött beosztásaik) számát regisztrálja (3. tábla 11.). Szembetűnő, hogy míg az országos vezetők közül 7 főt (58%), az országos parancsnokság vezetői közül 8 főt (24%) kívülről, „ejtőernyősként” nevezték ki, addig ugyanilyen kinevezéssel a „veszélyes üzemek” élén álló intézetparancsnokok közül a végrehajtó intézetek élére mindössze 4 főnél (13%), a megyei intézetek élére 3 főnél (8%) éltek. Az országos vezetők személye és többségének kívülről való kinevezése jelzi ezeknek a beosztásoknak politikaközelségét, a párt- és az állami felső-vezetésnek a büntetőpolitika alakításában aktuális erőviszonyait. Kiválasztásukban éppúgy szerepet játszottak a személyes kapcsolatok, mint az, hogy a jelöltek mennyire mutatkoztak képesnek átvinni az éppen aktuális politikai ízlést a büntetés-végrehajtás gyakorlatába. E terület köztudomásúan hátrányos támogatottsága, ugyanakkor potenciálisan veszélyes. „puskaporoshordó” jellege miatt feltételezhető, hogy az országos hatáskörű vezetői beosztások között a büntetés-végrehajtás irányítása nem tartozhatott a vonzóbbak közé. Ugyanakkor a „belülről” kinevezett országos vezetők méltán tekintették szakmai pályafutásuk elismerésének, karrierjük csúcának megbízatásukat, ha mégoly nehéz feladatot kellett is ellátniuk. Az országos parancsnokság néhány vezetőjének „kívülről” való kinevezése összefüggésbe hozható az egyes szakterületek – mint a pénzügy és gazdálkodás, az egészségügy, az informatika, munkaügy, személyügy – szabályozóinak egyre bonyolultabbá válásával. E területek ezért fokozottabban igényelték azokat a „profi” vezetőket, akik szakterületi kapcsolataik révén is alkalmasak voltak megfelelő transzmisszióra a minisztériumok és a büntetés-végrehajtás között. Ennek ellenére az országos parancsnokság vezetőinek többségét is (25 fő = 73%) hosszabb-rövidebb bv. szolgálati praxis után nevezték ki. E vezetők utánpótlásának legnagyobb részét – 16 főt – az országos parancsnokság apparátusából, míg kisebb részüket – 9 főt – az intézetek állományából emelték ki. A megüresedett intézetparancsnoki helyek betöltését a vizsgált időszakban elsősorban az intézetek állományából (43 fő = 64%), másodsorban az országos parancsnokság apparátusából (17 fő = 25%) utolsósorban a tes-

tületen kívülről (7 fő = 11%) biztosították. A „kívülről” kinevezett vezetők száma a 80-as évek elején valamelyest emelkedett, ennek a testületen belüli kedvezőtlen fogadtatásával a kinevezőnek számolnia kellett. A bv. vezetők túlnyomó többsége kinevezésének egyik általánosítható feltétele tehát a minél szélesebb körben megszerzett és minél hosszabban tartó büntetés-végrehajtási gyakorlat volt. Ennek bizonyítékát találjuk abban, hogy a 113 vezető közül 91 fő (80%) egynél több, 81 fő (71%) három, vagy ennél több, 46 fő (40%) öt, vagy ennél több beosztásban (karrierállomásban) töltötte szolgálatát vezetői kinevezéséig. A vezetők közül is az intézetparancsnoki székig vezetett a leghosszabb és legváltozatosabb szakmai út.

A *vezetők szakmai munkájának elismerését* (3. tábla 12.) a jutalmaknak és a kitüntetéseknek egy főre eső számával hasonlítjuk össze az egyes vezetői szintek között. Eszerint

- az országos vezetők 7,8 jutalom/fő és 9 kitüntetés/fő,
- az országos parancsnokság vezetői 11 jutalom/fő és 7,5 kitüntetés/fő,
- a végrehajtó intézetek parancsnokai 13 jutalom/fő és 9,8 kitüntetés/fő,
- a megyei intézetparancsnokok 11 jutalom/fő és 7,5 kitüntetés/fő

elismerésben részesültek.⁴⁰

Az egyes szintek összehasonlításánál szembetűnő a végrehajtó intézetek parancsnokainak magasabb elismerési rátája, amelynek indoka az lehet, hogy a vezetői szintek közül ők tartották a legveszélyesebb „frontvonalat.” Az országos vezetők elismerési rátája – mint látható – nem volt kiugró, őket a jutalmak magasabb összegével, illetve a kitüntetések magasabb szintjével különböztették meg. A jutalmazási gyakorlat – az iránymutatások ellenére – kevésbé az aktuális érdemeket, mint inkább a periódikusságot vette figyelembe, a kiszámítható időszakonként „járó” elismerések elmaradásából következtetni lehetett a „kegyvesztettségére.” Az elismerések többségével anyagi juttatások is jártak, de a vezetői szinteken már nem ezek jövedelemkiegészítő jellege, hanem erkölcsi elismerő, lélektani megerősítő szerepe volt jelentős.

A *vezetők fegyelmi, illetve büntetőjogi felelősségre vonásának gyakoriságát* vizsgálva (3. tábla 13.) szembetűnő a fegyelmi fenytések relatíve magas száma az országos vezetőknél és az intézetparancsnokoknál. A fegyelmi felelősségre vonások rátája az egyes vezetői szinteken az alábbiak szerint alakult:

- az országos vezetők: 0,58/fő,
- az országos parancsnokság vezetői: 0,19/fő,
- a végrehajtó intézetek parancsnokai: 0,51/fő,
- a megyei intézetek parancsnokai: 0,65/fő

fegyelmi felelősségre vonásban részesültek.⁴¹

A fegyelmi fenytések kiszabásának gyakorisága az egyes vezetők személyéhez fűződő vétkes magatartásán vagy mulasztásán kívül összefüggésbe hozható a szolgálat helyével is. A fenti adatokból ugyanis következtetni lehet arra is, hogy a legkevesbé veszélyeztetett

szolgálati helyek az országos parancsnokság vezetői körében voltak. A vizsgált időszakban a bv. irányításának jellemzője volt, hogy a személyi állomány, vagy a fogva tartottak körében kialakult feszültségeikért, anomáliáikért, rendkívüli eseményekért akkor is megállapították a vezetők – így elsősorban az országos vezetők és az intézetparancsnokok – felelősségét, ha azok rajtuk kívülálló okokból, így az infrastruktúra, az anyagi támogatás krónikus hiányából következtek be.

A bv. vezetők munkaviszonya megszűnésének időpontjára tekintve (3. tábla 14.) három időszak adatai érdemesek figyelemre:

- az 1970–1975-ös időszakban nyugállományba távozó vezetők nagy száma (24 fő = 21%) a bv. vezetői generációváltás folyamatát jelzi, lényegében pozitív folyamat, amelynek eredménye egy magasabban képzett vezetői elit megjelenése;

- az 1980–1985 között távozó vezetők kiemelkedő számaránya (20 fő = 17%), háttérben a válságkezelésre alkalmasabb, a személyi erőforrások tartalékainak mozgósítására alkalmasabb vezetők beállítása;

- 1989-ben, a rendszerváltozás időszakában helyükön maradó vezetők nagy száma (41 fő = 36%) jelzi, hogy a büntetés-végrehajtási szervezet nem válik a politikai csatározások színterévé, legitimációja zajtalanul megtörténik.

A bv. vezetők munkaviszonya megszűnési okaiban (3. tábla 15.) fejeződik ki leginkább e tevékenység veszélyeztetett, embert próbáló jellege. Az okok között a testületől távozás természetes útjának tekinthető a nyugdíjkorhatár elérése, az életmű befejezésével és annak elismerésével való tisztes visszavonulás, de rendes útnak tekinthető még az átszervezéssel, illetve áthelyezéssel történő kiválás is. A vizsgált korszak bv. vezetői állományának alig több mint egyharmada (43 fő = 38%) távozott ilyen módon. Nyugtalanítóbb, hogy a vezetők közül saját kezdeményezésükre – a nyugdíjkorhatár elérése előtt – 38 fő (33%) vonult vissza, tragikus, hogy rokantsági nyugállományba helyezéssel, illetve szolgálat közbeni elhalálozással a vezetői állományból 22 fő (18%) távozott. A vezetők közül büntető-, vagy fegyelmi felelősségre vonással összefüggő okból 5 főt bocsátottak el, közülük 3 főt nyugállományba helyezéssel.⁴²

ÖSSZEGEZŐ GONDOLATOK A BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS VIZSGÁLT KORSZAKÁNAK SZAKMATÖRTÉNETI JELLEMZŐIRŐL ÉS VEZETÉSÉNEK VISZONTAGSÁGAIRÓL

A fentebb elemzett időszakban az állam politikai és kormányzati szervei rendre felismerik és elismerik a büntetés-végrehajtás korszakos elmaradását, ezen belül mindvégig nyomasztónak tekintik az intézeti infrastruktúra avulságát, a 80-as évek elejéig a személyi ál-

lomány általános- és szakműveltségének alacsony szintjét. A helyzet javítására rendszeres gyakorisággal hozott politikai és kormányzati szintű döntések végigvitele azonban sorra megreked (a döntéshozó – Országos Tervhivatal – Pénzügyminisztérium „Bermuda háromszögében”), a határozatokban foglalt pénzügyi preferenciáknak csupán töredéke juthatott el a testülethez, azonban elvárták, hogy a működőképességet a büntetés-végrehajtás „belső erőforrásokból” biztosítsa. Az ebben az állandósuló helyzetben kialakuló válságkezelés és válságvezetés a büntetés-végrehajtás minden vezetői szintjének tartós és állandó próbatételt jelentő szakmai életformájává vált.

Az 1960-as években a büntetőpolitikát is meghódító kriminológiai gondolkodás elvileg elfogadhatóvá és a büntetés-végrehajtás számára kötelezővé teszi tevékenysége bűnmegelőző, proaktív szerepét. Ez az elvárás az 1970-es évek végéig markánsan, az 1980-as években árnyaltabban jelen van a jogi szabályozás síkján, anélkül azonban, hogy ennek gyakorlati megvalósítási feltételei biztosítottak lennének. A valóságos viszonyok ellene hatottak a szakmai célszerűség olyan követelményeinek, mint a végrehajtás differenciálása, a klasszifikáció, az egyéniesítés, ezeket a tartós szükségállapot kényszerűsége, az erőteljes, az egész szervezetre (személyzetre, fogva tartottakra) kiterjedő centralizáció lehetetleníti el. A válságkezelő centralizáció az anyagi és a humán erőforrások takarékos elosztására, kiadagolására volt hivatott, de mellékterméke a bénító túlszabályozottság, a militáris hierarchia megcsontosodása, az élő erők (személyzet, fogva tartottak) falanszterizálása, elszemélytelenítése volt. Amennyire diszfunkcionálisan hatott ez a szervezeti centralizáció a végrehajtás elsődleges céljára – az elítéltek személyiségének formálására –, annyira sikeresnek bizonyult a rendkívüli események, az intézetek belső életét, rendjét, fegyelmét veszélyeztető jelenségek elfojtásában.

Az átnevelési ideológia feladása, az 1979-es kodifikáció szellemisége kifejezték a büntetőpolitika döntéshozóinak azt a szemléletváltását, hogy a szakma művelését realitás alapokra kell helyezni, ebben a fejlesztési támogatások elmaradása miatti lelkiismeret furdaláson túl nyilván szerepe lehetett az igazságszolgáltatási hatékonyság makacsul alacsony szintjének is. A politikai vezetés érdekeltsége az 1970-es évek közepétől (Helsinki után) a fogva tartás bánásmód-kultúrájának humanizálásában mutatkozott meg: a börtönkérdés a két világrendszer humanizmusának egyik összevetési pontja, társadalomdiagnosztikai mutatója lett, a hazai politika-csinálók igyekezete így különösen felélénkült a keleti blokkot nyomasztó „börtön-stigmatizáció” csökkentésére. Az 1970-es évek közepétől meginduló vezetői generációváltás, a korábbi évtizedeknél magasabban kvalifikált értelmiségiek belépése a testületbe, elősegítette a humán tendenciák igényelt erősödését, de lehetővé tette a szakma egyre bonyolultabb problémáinak kifinomultabb kezelését is, anélkül azonban, hogy az új vezetői generációnak a materiális feltételeket javító érdekérvényesítési törekvései számottevő eredménnyel

jártak volna. Az 1980-as évekre a vezetők tudomásul vették a szakma magára maradottságát, de addigra elszámolták a válságmenedzselés minden lehetséges fortélyát. A vezetők magukra és egymásra utaltsága a vezetői elit minden szintjén és a szintek között erős emberi és szakmai kapcsolatrendszer alakított ki.⁴³

Az új vezetői generáció számára az intézetek létfontosságú biztonsági feltételeinek fenntartása már nem csupán a belső erőszakra alapozható fellépés volt, hanem ezt célszerűnek és ígéretesnek látszott kiegészíteni az intézetek „feszültség-mentesítésére” irányuló törekvésekkel is. Ennek érdekében a korábbi, szükségtelenül merev és veszélyessé váló kincstári paternalizmus némi oldására került sor. E lassan oldódó légkörnek formálásában jelentős szerepe volt a „humán erőnek,” pedagógusoknak, pszichológusoknak, az intézetek belső életét szervező értelmiségiek empatikusabb szemléletének. A légkörnek ez az oldódása hallgatólagosan elfogadta a fogva tartottak hangadóinak és a velük érintkező személyzetnek az azonos érdeken (a belső élet nyugalman) alapuló látens szimbiózisát, ami a hazai börtönügy megválasztásának nélküli „túlélésének” egyik titka.

Az áttekintett 19 év szakmatörténeti konzekvenciáit még számos összefüggés vizsgálata alapján vonhatnánk le végérvényesen, de ami már eddig is körvonalazódni látszik, az a büntetés-végrehajtás elhanyagoltsága a fe-

lős politikai és állami szervek részéről. A szerves anyagi támogatás elmaradása éppúgy fakadhatott gazdasági kényszerítő körülményekből, mint szemléleti okokból (a költségvetés készítői mindig láttak a börtönügy problémáinál égetőbbet). Az igazságszolgáltatás „mostoha gyermekeként” így magára hagyott büntetés-végrehajtás saját erejére, leleményességére, (fel)fokozott éberségére utaltatott. A korszak büntetés-végrehajtási vezetői jól vizsgáztak: a társadalom köznyugalmát érintő, biztonságát veszélyeztető rendkívüli események nem történtek (miközben számos, fejlett nyugat-európai államban börtönlázadások nyugtalanították a közvéleményt). A szakma sajátos csapdája: ha súlyos események fordították volna ide a figyelmet, a támogatás sem maradt volna el, igaz, ezért emberáldozatokat kellett volna hozni. De emberáldozatokat kellett hozni a „hősi” helytállásért is: a hazai börtönállapotok kíméletlen malmai a vezetők többségéből nem a szakma hőrozsait, hanem az állandó stresszben kiégett, kiábrándult, kifulladászt, a szakmától idő előtt messze menekülő páriákat őrlött. Mégis, e korszak különös nehézségeivel, nyomasztó hangulatával, de ugyanakkor a szereplők kemény helytállásával kiformálta a szakma poézisát: a testületi összetartozásnak, a napi nehézségek leküzdésének, a túlélésnek kis örömeiből összeérett „ez jó mulatság, férfimunka volt” élményét.

1. tábla

A büntetés-végrehajtási szervezet vezetői		Országos parancsnokok és helyettesek	BvOP főosztályvezetők, (oszt. vezetők, önálló oszt. vezetők)	Végrehajtó intézeti parancsnokok	Megyei intézeti parancsnokok
1	Beosztás	12	34	29	38
2	Nem	12	28	27	38
	férfi				
	nő		6	2	
3	Születési év	1	1	3	4
	1910-1920 között				
	1921-1930 között	4	12	11	17
	1931-1940 között	6	11	8	9
	1941-1950 között	1	10	7	8
4	Származás	8	11	8	13
	munkás				
	paraszt	3	7	13	19
	értelmiségi	1	10	3	3
	alkalmazott		1	2	3
	nem megállapítható		5	3	
5	Eredeti szakképzettség	4	8	7	13
	ipari (szak)munkás				
	mezőgazdasági (szak)munkás	2	3	7	12
	technikus		1	2	4
	mérnök			2	
	orvos		1	4	2
	jogász	5	8		1
	közigazdász	1	8		1
	pedagógus		5	4	3
	pszichológus			1	
	nem megállapítható			2	2
6	Milyen területen dolgozott a bv. testületbe belépése előtt?	2	3	1	
	politikai szervezetnél				
	fegyveres szervezetnél	2	6	6	1
	államigazgatási szervnél		6	1	6
	igazságszolgáltatási szervnél	3	3		2
	állami vállalatnál, szövetkezetnél	5	16	21	29

2. tábla

A büntetés-végrehajtási szervezet vezetői		Országos parancsnokok és helyettesek	BvOP főosztályvezetők, (oszt. vezetők, önálló oszt. vezetőik)	Végrehajtó intézeti parancsnokok	Megyei intézeti parancsnokok
7	Legmagasabb állami iskolai végzettsége	elemi népiskola, általános iskola			1
		középiskola (polgári, szakmunkásképző, technikum, gimnázium, szakközépiskola)			
			1	5	9
					16
		emelt szintű iskola (felsőipari, felsőkereskedelmi, népfőiskola, gazdasági akadémia, felsőfokú technikum)			
			1	2	3
		Felsőfokú iskola (főiskola, egyetem)	11	28	18
8	Legmagasabb politikai (párt) iskolai végzettsége	nincs		9	1
		3-5-6 hónapos pártiskola	1	4	5
		1 éves pártiskola		1	10
		2 éves pártiskola	1		1
		3 éves pártiskola	1		
		középfokú politikai képzés		1	
		politikai tanfolyam		2	
		MLEE	4	7	11
		MLEE szakosító	1	4	13
		politikai főiskola	3	3	2
		nem megállapítható	1	3	6
9	Legmagasabb bv. szakmai iskolai végzettsége	nincs	9	22	12
		őri iskola			7
		bv. tiszthelyettesképző iskola		1	
		bv. tiszti iskola (8 hónapos, 1 éves)		1	2
		rendőrákadémia (RAK)		1	12
		bv. főiskola (RTF, Juhász Gy. TF, Pénzügyi és Számviteli Főiskola)	2	1	2
		bv. vezetőképző tanfolyam	1	3	1
		tiszti alapvizsga		5	

3. tábla

A büntetés-végrehajtási szervezet vezetői		Országos parancsnokok és helyettesek	BvOP főosztályvezetők, (oszt. vezetők, önálló oszt. vezetőik)	Végrehajtó intézeti parancsnokok	Megyei intézeti parancsnokok
10	Párttagság	nem MSZMP tag		1	1
		MSZMP tag	12	33	29
11	Hány szakmai beosztást töltöttek be karrierjük csúcsáig a büntetés-végrehajtásban?	1	7	8	4
		2		6	3
		3	3	2	5
		4	1	5	7
		5		6	4
		6	1	3	6
		7		4	2
		8			1
12	Szakmai munkájuk elismerése	jutalmak száma összesen	94	377	309
		kitüntetések száma összesen	108	256	283
13	Felelősségre vonások	egyetlen felelősségre vonás	7	6	15
		büntetőjogi felelősségre vonások			2
14	Bv. munkaviszonyuk megszűnésének időpontja	1970-75 között	2	4	7
		1976-80 között	2	4	3
		1981-85 között	3	9	3
		1986-89 között	2	4	5
		1989 után	3	13	11

3. tábla-folytatás

15	Munkaviszonyuk megszűnésének okai	nyugdíjkorhatár elérésével				
		nyugállományba helyezéssel	4	12	11	11
		nyugállományba helyezés felmentéssel	1			
		kérelmére leszereléssel		1		
		kérelmére nyugállományba helyezéssel	6	8	7	16
		rokkantsági nyugállományba helyezéssel		4	4	7
		felmentéssel, átszervezés következtében	1		1	
		fegyelmi döntés következtében nyugállományba helyezéssel		1	2	
		lefokozással elbocsátva			1	
		áthelyezéssel		2		1
		elhalálozással		3	3	1

Jegyzetek

¹ Lásd: Jelentés a Politikai Bizottság 1965. november 9-én a büntetés-végrehajtás helyzetéről és fejlesztéséről hozott határozata végrehajtásának tapasztalatairól (1972. szeptember 3.)

² I.m.: 10-11. o.

³ Lásd: Jelentés...I.m.: 12.o.

⁴ A bv. testülethez hasonlóan a más fegyveres testületek állami iskolai végzettségét is a 70-es évek elejéig a 129/1964. sz. NET. határozattal módosított 105/1959. sz. NET. határozat írta elő; ez a tisztek esetében megelégedett középiskolai, vagy ezzel egyenértékű, a tiszthelyettesek esetében a 8. általános iskolai végzettséggel.

⁵ Honi börtönügyünk fejlődését a 70-es évek második feléig – a nyugat-európaítól eltérően – nem támogatta számottevő *elméleti tevékenység*. Ennek oka a szakterületnek a fentiekben már érintett elzártságában és elzárkózásában keresendő, abban a sajátosságban, hogy hazánkban az állami erőszakszervek, így a büntetés egész intézményrendszere a politika direkt, intim irányítási szférájába került, s így az elméleti művelés számára alig hozzáférhető vált. A társadalomtudományoknak a 60-as évektől való korlátozott felélnkülése után a börtönügy a kriminológiával, a pedagógiával és a pszichológiával talált érintkezési pontokat. A *kriminálpedagógia* kezdeti útkereső szakaszában még magán viselte a naiv pedagógiai optimizmus jegyeit. Fenntartás nélkül képviselte azt a nézetet, miszerint a zártintézeti kényszerkörülmények a megfelelő módszerek alkalmazása mellett kedvező feltételeket teremtenek az elítéltek személyiségének átalakítására. E szakpedagógia a 70-es évek közepétől jutott el az átnevelési ideológia korlátainak, a börtön-nevelés reálfolyamatainak felismeréséig, egyben ekkor vált először megkérdőjelezhetővé a pedagógián belüli önálló művelésének szükségessége is. A *kriminálpszichológia* börtönüggyel érintkező ismeretanyagának gyarapodását az óvatias előrehaladás, az elítéltek személyiségformálásának realiztikussabb megközelítése jellemezte. Jelentős késéssel és csekély tudományos előzménnyel indult meg a *büntetés-végrehajtási jog* művelése. A 66-os kodifikáció kedvező inspirációt adott a jogág fejlesztéséhez, a 70-es években pedig – a bűnügyi tudományok jeles képviselőinek bevonásával – megindulhatott ismeretanyagának rendszerbe foglalása. A magyar börtönügynek a generációváltással járó lendületvételéhez már kétségtelenül hozzájárultak a megkészen de mégis megjelenő, tudományos igénnyel rendezett ismeretanyagok, amelyek a személyi állomány felkészítéséhez kapcsolódva segítettek elő az elítéltekkel való bánásmód szakszerűségének javítását, a törvényesség, a jogszerűség betartását.

⁶ A novella az MSZMP Központi Bizottsága és a kormány 1969. évi márciusi együttes ülésén elfogadott elvein alapult, amelyeket a X. pártkongresszus is megerősített. Az ekkor kibocsátott dokumentumok megelégedéssel szóltak az 1961. évi Btk. hatályba lépése óta megszilárduló törvényességről, közrendről és közbizton-

ságról, ugyanakkor jól érzékelhető zavarodottsággal konstatálták, hogy a szocializmus építésének előrehaladása ellenére a bűnözés visszaszorításában nem sikerült számottevő eredményeket felmutatni, sőt a 60-as évek közepétől szolidan, de folyamatosan emelkedő bűnözés regisztrálható.

⁷ Lásd: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 14/1973. számú határozata a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről. Magyar Közlöny 1973. 39. sz.

⁸ 1974. évi 9. számú törvényerejű rendelet „A társadalom fokozott védelméről a közrendre és a közbiztonságra különösen veszélyes visszaeső bűnözők elleni hatékonyabb fellépés érdekében”. Magyar Közlöny, 1974. 39. sz.

⁹ A dokumentum teljes címe: Az MSZMP XI. kongresszusa határozatainak végrehajtásából az igazságügyi szervekre háruló feladatok. (Az 1975. évi országos vezetői értekezlet anyaga). Igazságügyi Minisztérium, 1975.

¹⁰ I.m. 13-14. o.

¹¹ I.m. 15., 17. o.

¹² Előterjesztés a szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelőtevékenység fejlesztési koncepciójához. (Bv. Országos Parancsnokság, 1976. május 24.)

¹³ I.m. 4. o.

¹⁴ I.m. 9. o.

¹⁵ Lásd.: Előterjesztés a bv. törvény és a végrehajtási rendelete kodifikációs elképzeléseiről. I. o., továbbá Az új büntetés-végrehajtási szabályok kodifikációjának célkitűzéseiről c. dokumentum I. o. (IM.Bv. Országos Parancsnokság, 1976. április 21.)

¹⁶ A joghátrány a jogoknak és javaknak megvonását jelenti, azt a „rosszat”, amelynek elrettentő, visszatartó hatásához a börtönbüntetés megjelenésétől napjainkig minden törvényhozó túlzott reményeket fűzött.

¹⁷ A nevelés korábbi, szűkebb fogalmából kilépve, gyűjtőfogalma lett mindazon pozitív hatásoknak, amelyek az elítéltet esélyesebbé tették a társadalomba beilleszkedésre. Ebbé éppúgy beletartoztak az elítélteknek a korábbi iskolai, szakmai képzés hiányosságai pótlására, mint a készségteremtő, kreatív munkavégzésre, vagy a személyi állomány példaadó magatartására, az elítéltekkel való kulturált bánásmód fejlesztésére irányuló törekvések.

¹⁸ A „káderínség” az országos vezetést arra készítette, hogy a személyi állomány középiskolát végzett tagjai számára széles lehetőséget nyisson a tanulásra (1980-ig mintegy 300 fő szerzett ilyenformán diplomát).

¹⁹ Lásd.: Jelentés a büntetés-végrehajtás munkájáról (1976). IM.Bv. Opk. 1977. január. 26. 2. o.

²⁰ A minisztérium és az országos vezetés közötti bizalomvesztés közvetlen oka egy, 1978-ban lefolytatott KEB vizsgálat volt, amely az országos parancsnokság irányítási stílusát kifogásolta.

- ²¹ Lásd: Előterjesztés az IM Személyzeti és Oktatási Főosztályának a büntetés-végrehajtási testület káder- és személyzeti munkája irányításának, ellenőrzésének a javítására. IM. Személyzeti és Oktatási Főosztály. 1979. január 15. 4. o.
- ²² V.ö.: Feljegyzés a büntetés-végrehajtási intézetekben tett látogatásokkor szerzett tapasztalatokról. MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya. Budapest, 1979. február 23.
- ²³ 1980-86 között mintegy 36%-os emelkedéssel 1986. májusában a fogva tartottak létszáma elérte a Kádár-korszakban regisztrált csúcsot, a 25 ezer főt.
- ²⁴ Az országos parancsnok referátuma a büntetés-végrehajtás országos vezetőinek 1980. április 22-23-án megtartott értekezletén megtartott értekezletén. 4-5. o.
- ²⁵ U.o.: 8. o.
- ²⁶ U.o.: 17. o.
- ²⁷ V.ö.: Az országos parancsnok előadói beszéde. In.: Intézkedés az 1981. május 18. és 22. között az intézetparancsnokok és személyzeti vezetők értekezletén meghatározott feladatok végrehajtására. Bv.Op. 1981. július 16. 2-4. o.
- ²⁸ U.o.: 30. o.
- ²⁹ Az újonnan kinevezett vezetőt a minisztérium irányítási tevékenységének kiszélesítésére, operativitásának fokozására szemelték ki, hamarosan azonban kiütközött, hogy felügyeleti hatáskörét az országos parancsnok hatáskörét csorbítva látja el. Az így kialakult „kettős vezetés” a miniszterhelyettes 1983-as leváltásáig a testület számára is jól érzékelhető feszültséget okozott.
- ³⁰ A 80-as évek első felében az országos vezetés rendkívüli erőfeszítése ellenére a testület fegyelemsértéseinek mintegy 30%-át tették ki az italozással kapcsolatos esetek.
- ³¹ A káderkiválasztás és a vezetővénevelés rendjét a 104/1982. IM számú utasítás határozta meg.

- ³² A büntetés-végrehajtási nevelés fejlesztési koncepciója. Kiadja az IM. Bv. Opk. 1983.
- ³³ A büntetés-végrehajtási munkáltatás fejlesztésének koncepciója. Kiadja az IM. Bv. Opk. 1986.
- ³⁴ Az igazságügyi miniszter előterjesztése a Honvédelmi Bizottság részére a büntetés-végrehajtás munkáját meghatározó új jogszabályokban előírt feladatok teljesítésének és feltételeinek főbb kérdéseiről. Budapest, 1983. szeptember 20.
- ³⁵ U.o.: 12-15. o.
- ³⁶ A sorkatonaságra kötelezetteknek katonai szolgálatuk kiváltásához öt év szolgálatot kellett vállalniuk a bv. testületnél. Csupán töredékük maradt a testületnél.
- ³⁷ V.ö.: Az MSZMP XIII. kongresszusa határozatainak végrehajtásából az igazságügyi szervekre háruló feladatok. IM. 1986. 24. o.
- ³⁸ Lásd: A büntetés-végrehajtás 1986. évi tevékenységének értékelése. IM. Bv. Opk. 1987. 2. o.
- ³⁹ A Budapesti Fegyház és Börtön egységeként épült intézetet 1989-ben adták át.
- ⁴⁰ Az elismerések fenti adatai nem tartalmazzák a rendkívüli előléptetéseket és a rendszeresen kifizetett nyereségjutalmakat. A közölt adatok nem csupán a vezetői, hanem az egész szakmai életútra vonatkoznak.
- ⁴¹ A felelősségre vonással kapcsolatos adatok a teljes szakmai életútra vonatkoznak.
- ⁴² Nem rendelkezünk hitelt érdemlő adatokkal azokról a távozó vezetőkről, akik számára a felelősségre vonás nyilvánosságra hozatala előtt kínáltak egérutat a visszavonuláshoz.
- ⁴³ E kapcsolatra jellemző, hogy találkozásaik alkalmából egymást arcúl csókolták, ennek azonban vajmi kevés köze volt a korabeli „elvtársi” csókhoz, inkább az állandó nyomás alatt élők bajtársi érintkezési rítusának számított.

Január 21-én az előző év novemberében országbíróvá kinevezett gróf Apponyi György, korábbi kancellár és a konzervatív párt vezéralakja¹ megnyitotta az országbírói értekezletet, melynek feladata volt az „ideiglenes törvénykezési szabályok” kidolgozása. Az ideiglenes törvénykezési szabályok mentén folyt volna a törvénykezés a törvényhozás konszolidációjáig. A feladat nem volt kevés: az 1861 tavaszán fennálló ingatag politikai helyzetben, a bécsi kormányzat által elutasított áprilisi törvénycsomag közjogi elemeit kellett egyeztetni az erősödő belső ellenzék és a közvélemény hangulatával; szakmailag az évtizedes joggyakorlat által befogadott (amúgy oktrojált) osztrák szabályok közül kiválasztani a megtartandót (s ezt elfogadtatni a negyvennyolcasokkal). Az értekezlet, melyen a magyar jogélet színe-java megjelent s részt vett a munkában. Az Országbírói Értekezlet március 4-ére tette le plánumát, mely az osztrák jog részleges fenntartása mellett foglalt állást (úrbéri nyílt parancs, bányatörvény, telekkönyvi rendszer).

1. Az osztrák önkényuralom 1851-es modellje (az úgynevezett neoabszolutizmus) 1859-ben látványos csődöt hozott. A diplomáciában a külügyi kormányzat hibát hibára halmozott. A krími háborúban (1854-1856) a dunai fejedelemségek körüli magatartása fejében a Birodalom elveszítette Oroszország megbízható szövetségét. Csatlakozása az oroszellenes koalícióhoz kései volt és súlytalan. A franciák bábáskodása mellett kibontakozó olasz egység aláasta az itáliai hegemoniát, a francia

Mezey Barna:

Horvát Boldizsár az Országbírói Értekezleten

– olasz – osztrák háború (1859) eredményeképpen Ausztria Velence kivételével elveszítette itáliai tartományait és befolyását.

A biztonságosnak szánt háttér-ország megteremtéséért megszervezett önkényuralom, a diktatórikus belpolitika úgyszintén csődöt mondott. Az abszolutisztikus belpolitikával együtt járó katonai megszállás, a belső elnyomás apparátusa, a besúgóhálózat, a csendőrség és titkosrendőrség komoly mértékben megterhelte az államkasszát. Fokozódott az ellenállás is a megszállt területeken, a passzív rezisztenciától a fegyveres megmozdulásokig mind több jel mutatta: a rendszer válságban van.

A belső elégedetlenség és a nemzetközi elszigeteltség reformlépésekre sarkallták az uralkodót. Az első lépés a szilveszteri pátensek által létesített neoabszolutizmus feladása volt. Az alkotmányozás az 1849-es alkotmányból túlélő elemek felhasználásával, és az abban akkor megfogalmazott óvatos nyitás szellemében kezdődött meg. A Birodalmi Tanács javaslatára 1860. október 26-án kibocsátott októberi diploma a neoabszolutizmusnak sajátos önkorlátozó privilégiumlevele, melyben a dinasztia önmaga által vállalt alkotmányos garanciákkal élte alá a korábbi konstrukciót. A Birodalmi

Tanács néhány tárgyra vonatkozóan lehetőséget kapott közreműködésre a törvényhozásban, mely változás nyomán megindult lassú átalakulása, melynek végpontján törvényhozó szervvé vált. Az alapjogok kérdésében némi kiegészítés észlelhető, így a közteherviselés és egyenlő hivatalviselési képesség alkotmányos garanciája. A leglényegesebb változás a korábbiakhoz képest, hogy a neoabszolutizmus Bach által kiépített centralizált felfogásával szemben a diploma egy decentralizált egységállam képét vázolta fel. Ebben a szerkezetben a magyar, az erdélyi, a horvát országgyűlés a Birodalmi Tanács „partnereként” jelent volna meg, alsóbb szinteken pedig az osztrák tartományok egykamarás tartományi gyűléseit választották volna meg. Ez a koncepció kis rést engedett a képviseletnek, esélyt adott a magyar autonómia szélesítésére. (A magyar korona országainak képviselői bejutottak volna a Birodalmi Tanácsba).²

Az októberi diplomát hamarosan módosította a „birodalmi alkotmány” elnevezéssel közzétett februári pátens.³ A jogszabály látni valóan egyeztetési kísérlete az abszolutizmus kormányzati tradícióinak (a monarchikus legitimitásnak), a rendi alkotmányos vonásoknak (visszaállított magyar alkotmány), a dinasztikus birodalom-koncepciónak (*Pragmatica Sanctio*), és az újabb alkotmányos fejleményeknek. A februári pátens alapképlete megfelel az 1849-es, 1851-es és 1860-as alkotmányos szabályok monarchikus szuverenitásra épített felfogásának. Az alig észrevehető, ám de az osztrák fejlődés szempontjából lényeges változtatás a Birodalmi Tanács átalakítása törvényhozó szervvé, melyet a korábbi tanácsadó testületi szerepkör ellátására újonnan felállított Államtanács is visszaigazolt. A törvényhozásban való részvétel megosztottá vált: a császárt az összehívás, elnapolás, a képviselőház felosztatásának joga, abszolút vétőjog és a kihirdetési joga illette meg. „A februári pátens volt tulajdonképpen az utolsó kísérlet arra, hogy az abszolutizmust alapjaiban megtartó hatalmi mechanizmusba – számára idegen – alkotmányos elemeket építsenek be.”⁴ A februári pátens négy esztendőig ért meg: 1865-ben a magyarokkal történő kiegyezési tárgyalásokat elősegítendő a birodalmi képviseletre vonatkozó szabályokat felfüggesztette.

Az októberi diploma és a februári pátens jelentős változtatásokat ígért a magyar autonómiára vonatkozóan. A szuverenitás visszaállításáról, s az 1848-as alkotmány elismeréséről a továbbiakban sem lehetett szó. Az uralkodó azonban hajlandónak mutatkozott bizonyos szuverenitáselemek visszaengedésére, így az 1848. évi magyar áprilisi alkotmányt megelőző időkben működő magyar rendi szervek helyreállítására, a törvénykezés szervezet és eljárás önállóságának elismerésére. Az októberi diplomát kísérő császári kéziratok Vay kancellárhoz intézett része a magyarországi rendezésre részletes elképzeléseket fejtett ki. Ilyenek voltak az országgyűlés ismételt összehívására vonatkozó, az országbírói és tárnoki állások helyreállítását engedélyező, a törvénykezési önállóság „visszahelyezését” szorgalmazó, az ősi magyar megyei rendszer felújítását kilátásba helyező és a hivatalos magyar ügykezelési nyelv visszaállítását el-

rendelő kéziratok.⁵ Az 1860. január 7-én kelt uralkodói elhatározás, mely az országgyűlés összehívásáról rendelkezett, világosan tükrözte a hivatalos álláspontot. Az országgyűlés egybehívása a magyar alkotmányos szuverenitás némi elismerésének tekinthető (jóllehet, egybevetve az osztrák szándékokkal, az leginkább egy tartománygyűlés funkcióival bírhatott volna). Az 1848-as változások egy részét Bécs tudomásul vette (így a törvényhatósági képviselet helyett a népképviseleti elv halvány tükröződését a követ helyetti képviselőség státuszának alkalmazásával), az 1848:5. tc. eljárási és részlegesen anyagi jogi rendelkezéseinek egy hányadát elfogadta, miközben elutasította a passzív választójog természetes követelményei közül a magyar nyelv ismeretét, vagy deklaratív elvetette a pesti tárgyalási helyszínt, s az országgyűlést Budára hívta egybe. Vagyis a határvonal a közjogi kérdésekben 1848 áprilisa volt.

A törvénykezésben ellenben engedni látszott a kormányzat. Január 22-én került nyilvánosságra a Hétszemélyes Tábla tagjainak kinevezése. A Táblát nádor nem léteben egyelőre az országbíró irányította volna.

Másnap Apponyi György országbíró megnyitotta az ún. Országbírói Értekezletet, melynek feladatává szabták a törvénykezés ideiglenes rendezését, beleértve a szervezeti és eljárásjogi kérdések rendbetétele mellett, az alkalmazható érvényes anyagi jog szabályainak megállapítását is. Annak magyarázata, hogy miért csak január végén ült össze az Országbírói Értekezlet, Kecskeméthy Aurél szerint fő oka, hogy a kormány Deákot szerette volna országbírónak megnyerni. Utána Czirákyval tárgyaltak, de ő is lemondta a megbízatást, végül Majláth vállalta a posztot.⁶

A Hétszemélyes Tábla harminc tagjának és az ország elismert jogász szaktekintélyeinek részvételével lezajlott tanácskozás feladata lett rögzíteni azt a jogot, melynek mentén a magyar bíróságok a jövőben ítéleteiket meghozhatták. Az Országbírói Értekezlet olyan korlátozó instrukciót nem kapott, hogy elutasítólag kellene viselkednie az 1848-as szabályozásokkal kapcsolatban. Ehelyett megnyitotta azt az utat, mely a jogászok számára lehetővé tette az oktrojált osztrák jog felülvizsgálatát, a magyar polgári jogrendszer modernizálásának folytatását (netán befejezését), a rendi-feudális jogrendszer lebontásának lezárását. Gyökeresen más volt tehát a helyzet az Országbírói Értekezlet ülésein, mint az országgyűlés tárgyalásain, ahol a közjogi problémák képezték a fő vitatémát. Ehelyütt, az Országbírói Értekezleten érdemben és szakmailag lehetett közelíteni a jogrendszer reformjához, jóllehet itt sem volt megkerülhető az alkotmányos szuverenitás kérdése.

Ez tette hihetetlenül izgalmassá a kor jogászai számára a tanácskozást. Ma azt mondanák, hogy egyfajta alkotmánybíráskodás folyt a tárgyalások során, hiszen a magyar alkotmány létezésének elfogadásával, annak tárgyalási lehetősége nélkül, a magyar jogrendszer egészének fejlődési tendenciáival kellett összevetni a fennálló jogi szabályozást, s abból, a magyar tradicionális felfogásához illeszkedő koherens egészet képezni. Túl-
zás nélkül állíthatjuk, hogy korszakos feladat állt a je-

lenlévő jogtudósok, praktikusok és a (kisebb számban jelen lévő) politikusok előtt. Nagy megtiszteltetés volt tehát és különösen nagy elismerés, mely a meghívott szakmai tekintélyének és pártállásának szólt.⁷

2. A Hétszemélyes Tábla tagjai, és a magától értetődő „nagyok”, így Barkóczy János, Deák Ferenc, Deák József Desewffy Emil, Eötvös József, Ghyczy Kálmán, Láng Ignác, Samarjay Károly, Szabó Samu, Széher Mihály, Tóth Lőrincz és mellette ott látjuk a tárgyalásokon Horvát Boldizsár szombathelyi ügyvédet is.⁸ (Súlyát adja a részvételnek, hogy az Értekezleten az ország hatvan legkiválóbb jogásza kapott csak meghívást.)

Horvát Boldizsár ezen a rendezvényen mutatkozott be, mint egységes, koncepciózus véleménnyel rendelkező, elkötelezett jogász reformer. Korábban is volt módja már állást foglalni, azok az alkalmak azonban, miként azt 1848-as szereplését vizsgálva láttuk, nem jellemezte ki végleges helyét a politikai palettán. 1860-ban ez megtörtént.

Az Országbírói Értekezleten Horvát Boldizsár már az érett és ismert jogász képét mutatta

Kompiláció és kodifikáció. Ez volt Horvát Boldizsár igazi terepe. A gyakorlati jogász jogalkotó térre lépett, s érteve és értelmezve a társadalmi változások gyakorlatban érvényesülő kényszerét, negyvennyolcas újoncként, de az értő jogtudós mérsékeltével közelítette meg a problémákat. S nagyon nagy szükség volt ennek a feladatnak a realizálásához a józanságra. Az Országbírói Értekezlet legális szeptet nyitott a lefojtott indulatok kitörésének, utat engedett az eltiport forradalom és a tízesztendős megtorlás fájdalmának alkotmányos kifejeződésére. Nem véletlen, hogy a jogtudósok és a praxis szakembereinek vitája politikai polémiaival vette kezdetét. Ghyczy Kálmán második felszólalásával körvonalazta a radikális álláspontot: „azt vélem, hogy alkotmányos országban a törvénykezést az alkotmányos elvek figyelemmel tartása nélkül rendezni nem lehet”, ennél fogva le kell szögezni, hogy a jelenlegi uralkodónak soha nem volt semmiféle joga arra, hogy az országgyűlés hozzájárulása nélkül törvényeket hozzon, jogszabályokat oktrojáljon és beavatkozzon a magyar bíróságok törvényezésébe. Ergo „a magyar törvények minden tekintetben, mind az anyagiak, mind az alakiai, s a bíróságok maradéktalanul állíttassanak vissza, s a n.m. bizottmány csak az ennek eszközzésére megkívántató rendszabályok tervezésére szorítkozzék.”⁹ Az elvi alap támadhatatlan, a politikai meggyőződés tiszteltre méltó, a közjogi érvelés vitathatatlan. Ám Ghyczy is érzékelte, hogy ennél jóval bonyolultabb a helyzet. Mielőtt még az érdemi argumentáció kibontakozott volna, jelezte álláspontját a magánjog vonatkozásában. („Elvileg ez előttem nem kérdés, mert a törvénykezésnek magyar lábra állítása levén az egyetlen lehető és törvényes expedienst, a magán-érdek a közállami érdeknek alája rendelő.”¹⁰) A kérdés korántsem akadémikus. Ugyanis a társadalom életviszonyait döntően a magánjog érintette, többségében a polgári törvénykezés keretében zajlottak a polgárok pereit. S ezen a területen ve-

zették be a legtöbb s leglényegesebb, a jogot leginkább átformáló osztrák jogszabályt.

Az önkényuralom jellegzetes magatartásaként írható le a lehető legmerevebb elzárkózás 1848. áprilisának alkotmányos változásaitól (s így az áprilisi törvénycsomag akárcsak részleteiben is történő visszaállításától). Ugyanakkor meglehetősen rugalmasságot mutatott a gazdasági élet fejlesztésében, a magánjogi szabályozás, a szerződési biztonság erősítésében, a kereskedelmi jogi intézmények modernizálásában. Ez okozta a valódi dilemmát. Ugyanis miközben a társadalom a politikai (közjogi) ellenállást választotta, magánjogi viszonyainak rendezése érdekében hajlandónak mutatkozott az osztrák szabályok elfogadására, így (a magyar joghoz képest korszerűnek mondható) osztrák polgári törvénykönyv és a telekkönyvi rendtartás csöndes adaptálására. Ebben az esetben politika és jog eltávolodott egymástól. A politikai következetesség rombolással járt volna a jogéletben; a jogi praxis következetessége pedig sértette a politikai elveket. Nagyformátumú jogász politikusokra volt szükség a konfliktusok feloldásához. Ebbe a csapatba hívta meg Deák Ferenc személyes ajánlása nyomán Horvát Boldizsárt az országbíró.

Horvát Boldizsár a második ülésen kért szót. Látszólag Deák Ferenc előző napi záró szavait folytatta, valójában a Deák köré csoportosuló kompromisszumos útkeresésnek elvi alapvetését végezte el. Deák az első ülésben a Ghyczy provokálta, politikaív fajulót vitát („késztelen az, hogy az ingerült közhangulat némi nyomása észrevehető volt az értekezleten” – írta a tudósító¹¹) oly módon próbálta kezelni, hogy elterelje a hangsúlyt a szélsőséges álláspontokról. Mint mondta: nem csak az a két alternatíva létezik, mely egyfelől a régi magyar szabályozás teljes és csorbítatlan visszaállításában, másfelől a jelenleg osztrák szabályok hatályának ideiglenes életben tartásában keresi a megoldást. A büntető szabályok példáján jelölte ki a lehetséges harmadik utat. Azért, mert a rendi társadalom büntető szabályai határozatlanok, korszerűtlenek, zavarosak, a rendi egyenlőtlenséget támasztják alá, tehát 1848 egyik legnagyobb vívmányát döntenék meg, visszaállításuk nem lehet kívánatos. De az osztrák büntető kódex hatályának fenntartása mellett sem érdemes kardoskodni, mert az, számos vonatkozásban nem függ össze a visszaállítandó alkotmánnyal. Van azonban lehetséges harmadik megoldás: például az 1843-ban kimunkált büntető törvényjavaslatok elfogadása. (Közben megjegyezte, hogy ezt nem konkrét javaslatnak szánta, csak „oda vetve érinti”, mint esetleges kiutat a pártos vitából.)

Horvát Boldizsár ezt a fonalat vette föl, amikor rögzítette, hogy „a törvénykezés ideiglenes szervezésére nézve két ellentétes vélemény kapott uralomra az országban. Az egyik a magyar törvényeket rögtön visszaállítani kívánja, s e téren a restitutio in interregnum elvéhez ragaszkodik. A másik vélemény pedig az osztrák törvények ideiglenes fönntartása mellett küzd azon időre, a míg az országgyűlés a szervezés munkáját véglegesen befejezhetné.” Deákhhoz csatlakozva nyomban leszögezte: „Én egyik véleményt sem osztom; mert min-

denik végletekkel érintkeznek, s ha valaha, úgy e válságos korszakban kell, hogy a szélsőségeket mindenben kerüljük”.¹² Beszédének e mondata jogász (és utóbb politikusi) hitvallásának talpkövévé lett.

Érvelése, mely nézőpontját támasztotta alá, nem politikai, s nem is földhözragadtan gyakorlati, hanem szigorúan szakmai. Fölhívta jogásztársai figyelmét egy igen fontos összefüggésre, mely a társadalom, a közhatalom, a közjog és a magánjog között fennáll. Eszerint a jus publicum szoros kapcsolatban áll a politikával, a közhatalommal, hiszen „vele bukik s támad föl újra”, nemzet és alkotmányos jogai elválaszthatatlanok. A politikának, a politikuskoknak tehát következetesen és engedelmények nélkül ragaszkodniuk kell az ősi alkotmányhoz, s az arra épített áprilisi közjogi struktúrához. A társadalom és a jus publicum viszonya legalább ilyen erős, a magánjog „a honpolgárok, a polgári társadalom primitív, legfőbb céljainak u.m. a személy-, a jog- és vagyonbiztonságának őre”. A jus publicum és a jus privatum összefüggése viszont mindkét viszonyrendszer-nél gyengébb kapcsolatokat feltételez. Mert amíg a közjog szorosan kötődik a napi politikához, a magánjog távolabb áll tőle. Amíg a közhatalom a jus publicum gyors, politikakövetelte változtatásaiban érdekelt, a társadalom a jus privatum marandóságában és folyamatosságában. A közjog elviseli, sőt igényli a rapid megoldásokat, sokszor zökkenőmentes üzemének feltételeként, a magánjog hirtelen változásai rendre funkcionális zavarokat idéznek elő a társadalom működésében. A két jogterület ilyen éles különbözősége pedig fölveti a kérdést, hogy milyen viszonyban áll egymással a közjog és magánjog. Ki nem mondottan Ghiczivel polemizálva szögezte le értelmezésének alapelveként: „nem szeretnék ilyan elvharcba bocsátkozni a jus publicum és jus privatum elsőbbsége fölött, azonban úgy vagyok meggyőződve, hogy a politikai szabadságot csak azért szeretjük, mert abban látjuk rejleni a polgári szabadságnak legerősebb biztosítékait”. A jus publicum szolgálja a jus privatum által biztosított szabadságot, s „ovakodnunk kell a jus publicumot a helyett, hogy az a jus privatumnak védbástyája legyen, a magán-jogviszonyok megrendítésére fölhasználni; ovakodnunk kell ettől annál inkább, mert a jus privatum milliók egyéni s mindennapi érdekeire vonatkozván, ezek fölzavarása oly általános ingerültséget idézhetne elő, mely elvégre magát a jus publicumot, a politikai szabadságot is veszélybe döntené”.¹³ Miközben nincsen a joggyakorlatban szükséghelyzet, az alkotmányos törekvéseknek (melyek jegyében a szükséghelyzetet előállítanák a radikális állásponton lévők) lehet kárára a törvénykezés fölforgatása. Márpedig egy olyan döntés, mint példának okáért az osztrák öröklési szabályok felszámolása és az ősiség visszaállítása, a magánjogviszonyok jelentős sérelmével, a jogbiztonság megrendülésével, a törvénykezés zavaraival járna együtt. A magánjogi viszonyok, a vagyoni állapotok gerince az öröklés, mely naponta ad munkát a joggyakorlatnak. Ezt szabályozás nélkül hagyni (vagy ami még rosszabb: a rendi társadalomnak az 1848-as alkotmánnyal ellenkező ősiségi intézményét

visszaállítani) kizárná a jogbiztonságot. Hasonló gondot jelentene a „jog- és birtokegyenlőség” megkérdőjelezése is (mely együtt járna a régi törvények visszaállításával), hiszen ezeket az elveket „nem egészben a magyar jogrendszernek köszönhetünk”.¹⁴ Ezekre tekintettel csatlakozott Horvát Boldizsár Deák Ferenc álláspontjához, s fogadta el bizonyos feltételekkel és módosításokkal a régi jog visszaállítását. Ezeket csokorba szedve adott választ Deák első felszólalásában feltett kérdésére, hogy ti. „A kérdés tehát csak az: mennyiben lehet a magyar jog visszaállítása? s a mennyiben lehetetlen, a hézagok miképpen pótolgassanak?”¹⁵ Horvát Boldizsár összeállította azon szempontok katalógusát, melyek mentén „a jog és vagyon biztonsága, a jog- és birtokegyenlőség nagy elvei” tiszteletben tartásával elvégezhető a jog rendezése.

Ki kell mondani, hogy az osztrák törvényekből hatályban kell tartani azokat, amelyeket a fenti elv sérelmével lehetne csak érvényteleníteni, de azokat is csak ideiglenes, további vizsgálatig, a törvényhozársra bízva a további döntéseket.

Hasonlóképpen kell eljárni akkor is, ha a változtatás hosszabb törvényhozási eljárás, kodifikációt igényelne. Ezzel megakadályozható a szabályozatlanságból folyó zavar.

Ahol lehetséges, mindenütt vissza kell állítani a magyar törvényeket, de csak addig, amíg az a jog és vagyon biztonsága, a jog- és birtokegyenlőség sérelme nélkül lehetséges.

A visszaállított törvények hatálya azonban nem lehet ex tunc, a restitutio csak a jövőre vonatkozhat. A jelenlegi szabályok szerint intézett ügyeket eszerint kell lezárni, illetve intézni.¹⁶

A rendi jog Scyllája és az osztrák jog Charybdise között utat kereső nagy ívű beszédével Horvát Boldizsár visszavonhatatlanul csatlakozott Deák irányzatához, mely azután az országgyűlésben is kijelölte helyét a határozati párt táborában.

Praktikus javaslatai terelték a tárgyalásokat. A partalan elvi viták helyett azt javasolta, hogy az értekezlet küldjön ki öt bizottságot (a polgári jog és a telekkönyv; fenyítő- és sajtóügyek; az úrbéri ügyek és a mezei rendőrség; a váltó, csőd, kereskedelmi ügyek; az árva-hagyatéki ügyek, s az egyéb, be nem sorolható kérdések) megtárgyalására.¹⁷ Indítványának megfelelően alakultak meg az alválasztmányok, egy különbséggel: a bányauügynek önálló bizottmányt rendeltek.¹⁸ Horvát Boldizsár az első alválasztmány tagja lett,¹⁹ mely az általa megfogalmazott vagyonbiztonsági szempontból a leglényegesebb döntéseket hozta meg. (A kereskedelmi jog területén már a reformkorban megkezdődött a kodifikáció.) Az úrbéri viszonyok felszámolására vonatkozóan voltak már kiérlelt álláspontok. A büntetőjogban, ha nem is törvények, de korszerű törvényjavaslatok feküdtek már a rendi országgyűlés asztalán is. Ezzel szemben a magánjogi viszonyok lényegében az 1848-as deklaratív törvényhozásig (mely felszámolta a nemesi magánjog alapintézményét, az ősiséget anélkül, hogy javaslat született volna a helyettesítésére bármely szabályozási

megoldással) érintetlenek voltak, s azokat nagyobb mértékben az osztrák önkényuralom pátensszabályozása kísérte meg rendezni.

Az alválasztmány javaslatát 1861. február 12-én terjesztette a teljes ülés elé.²⁰ Horvát Boldizsár néhány társával azonban különvéleményt csatolt az alválasztmányi tervezethez.²¹ Az előterjesztők, tudomásul véve az alválasztmány előterjesztését, mely szerint a magyar öröklési törvények visszaállítatnak, mindazonáltal a jogegyenlőség elve által követelt módosításokat hoztak javaslatba. A legjelentősebb indítványuk, hogy az ősiség eltörlése következtében a királyi adományos és nem adományos, valamint a fi- és leányági javak és az ezekből származó jogviszony közötti különbség megszűnik. Ez alól egyedül a hitbizományi intézményt emelik ki. Ezen túlmenően aprólékosan szabályoznák a végrendelezési jogot, illetőleg a végrendelet nem léteben alkalmazandó öröklési szabályokat.²²

A különvélemény értelmi szerzője Horvát Boldizsár. Látható ez abból az indoklásból is, melyet a kérdés tárgyalásakor ő fűzött a négyek előterjesztéséhez. „A bizottmány abban állapodván meg, hogy a jelentésben minden pontra nézve csak a többség véleménye indokoltassék, a minoritásnak nem maradt egyéb hátra, mint fenntartani azon jogát, hogy különvéleményét közvetlenül terjeszthesse a nm. tanácskozmány elé. Meg fog tehát a nm. tanácskozmány bocsatani, hogy – mint a minoritásnak egyik tagja – e jogommal itt élni bátorodom. Az anyagi magánjogra nézve a nagytekintetű bizottmány véleménye két sarkpontra redukálható: 1-ször, hogy az osztrák polgári törvénykönyvből fenntartassanak mindazon határozatok, a melyek az öröklésre vonatkoznak, valamint azok is, a melyek a telekkönyvi rendszerrel állnak kapcsolatban és 2-szor, hogy minden egyéb jogokra és cselekményekre nézve a magyar törvények visszahelyeztessenek. E nézetet, úgy amint formulázva van, nem oszthatom. Nem oszthatom azért: mert az általános formulázás oly határozatlan, oly tág értelmű, hogy a jogbiztonság védelme helyett, teljes jogzavart fogna előidézni, s megfosztaná a jogéleletet azon biztos iránytűtől, melyet az egy nap, egy óráig sem nélkülözhet. Ha e formulázás megmaradna, sem fél, sem bíró nem tudná, mennyiben áll a magyar, mennyiben a német? S minden perben a legfárasztóbb és egyúttal meddő vita kérdés körül fogna, vajjon az ellenfél által idézett törvény hatályban van-e vagy nincs? ...”²³

Horvát úgy vélte, hogy még az is jobb ebben az esetben, ha egyáltalán nincsen semmilyen szabály, mintha bizonytalan és határozatlan törvénnyel lenne dolga a jogalkalmazónak. Mert ha nincsen szabály: akkor a természetjog és a természetes jogfelfogás elve alapján valahogy eligazodhat a jogkereső, de a határozatlan törvény esetében „a pozitív törvények s a természeti jogok közt olyan veszélyes dualismus fejlődik ki, melynek harcaiban az igazság legtöbbször áldozatul esik.

Mint praxisból jött gyakorlatias jogász, rögtön meggyőző példákkal világította meg állítását. „A végrendelet rokonságban áll ugyan az öröklési renddel, amennyiben ezt bizonyos korlátok közt szabályozhatja; de azért

mégsem ugyanazonos eszmék. Kérdés tehát: az öröklési törvények alatt azokat is kelljen érteni, a melyek a végrendelet belső és külső kellékeit meghatározzák? Mert e téren az eltérés a magyar és német törvény közt majdnem végtelen. A végrendelezési jogot a magyar törvény csak a szerzeményre adja meg, míg ellenben a német törvény azt az egész vagyonra kiterjesztvén, csak a köteles rész által korlátozza. A végrendelet és pótvégrendelet közti különbség más a magyar, más a német törvény szerint. Ott a különbség abban áll, hogy a fiókvégrendeletben csak a javak egy részéről lehet intézkedni, míg a német törvény értelmében a különbség az, hogy az örökös kinevezése a fővégrendelet köréhez tartozik. A hitbizományi helyettesítés a német törvényben bizonyos számú ízekre van szorítva, ha az utóörökösök nem kortársak; míg e megszorítás a magyarban nincs. A hagyományokra nézve e német törvény oly részletes szabályokat állít fel, melyekről a magyar nem tud semmit. A magyar törvény ingóság alatt érti a készpénzt, bútorokat, ékszereket, szóval mindazt, ami nem ingatlan; ellenben a német törvény mindezeket külön fogalmaknak veszi, elannyira, hogy míg a tartály és annak tartalma között is különbséget tesz.”²⁴

Hasonlóképpen példálózott a telekkönyvvel kapcsolatos szabályozási problémákkal. „Itt ugyanazon zavarral és bizonytalansággal találkozunk. Hogy hosszas ne legyenek, csak a telekkönyvi rendeletek 63-ik §-ára hivatkozom, mely azt mondja: hogy telekkönyvi bejegyzés tárgyát csak oly jogok képezhetik, a melyek már törvényes fogalmuknál fogva dologbani jogok, vagy habár a dologhozi jogok közé tartoznak, de a bejegyzés által a dologbani jogok minőségét nyerik.

Már maga e különböztetés a dologhozi s dologbani jog közt a magyar törvényekben nem létezik, vagy legalább nem oly szabatosan és határozottan, mint a németben. – Általában az osztrák codex a tulajdoni jog, a birtokjog, birlalási jog, s a zálogjog közt oly éles határvonalat húzott, a minőt a magyarnál nem találunk; különösen pedig a német zálogjog a magyarra nézve egészen új eszme. És ezen jogfogalmak az osztrák codexnek egész második részén átszövődnek; a telekkönyvi rendszer pedig szorosan a polgári codexhez van alkalmazva.

Ha tehát a telekkönyvi intézmény célja, hivatása az anyagi magánjogok biztosítása, és ha kimondatik, hogy az osztrák polgári codexből mindazon rendeletek fennmaradnak, a melyekre a telekkönyvi rendelet hivatkozik, vagy a melyekkel ez utóbbi egybefüggésben van, akkor valóban igen bajos kiböngészni azt, ami az osztrák codex 2-dik részéből hatályon kívül lép.”²⁵

A különvélemény indoklásából rendkívül plastikusan kirajzolódik a széles látókörű, nagy tudású, praxisban nevelkedett jogász profilja. A jogmegállapítás lázában az alválasztmány (mely megjegyzendő szintén kitűnő jogászokból állott) az intézmények politikai és alkotmányos szükségességét állapította meg elsősorban, s kevésbé foglalkozott azzal, hogy az intézmények (pl. az osztrák telekkönyvi rendtartás) hatályban tartása hány és hány szálon kötődik a magánjogi kódex különféle

rendelkezéseihez. Ahhoz, hogy világosan megfogalmazódjék a jogrendszer átalakításának rendkívül sok árnyalata, egy olyan gyakorló jogásznak kellett a szabályokra tekinteni, aki életét a perekben, a polgárok vagyoni ügyleteinek bonyolításában töltötte, s reflexszerűen figyelt fel azokra a látszólagos apróságokra, melyek egész jogintézményeket voltak képesek ellehetetleníteni orvoslás híján. Horvát Boldizsár a különvélemény megfogalmazásával és az indoklasként elmondott beszédével bizonyította kiváló kodifikátori tulajdonságait. Azt ti., hogy a legmagasabb általánosságtól, a jogági rendszerszemlélettől „a legalacsonyabb” egyedi ügyig képes volt egyszerre áttekinteni a jogi szabályozást, s a részletekben felfedezni az egészre leselkedő veszélyt.

Horvát Boldizsár a beszédével élesen rávilágított egy olyan problémára, mely a magyar magánjognak a 19. századi átalakulásában nagy szerepet játszott. Az 1848. évi áprilisi törvénycsomag elvi és deklaratív törvényalkotása nyitva és rendezetlenül hagyott számtalan kérdést, melynek rendezésében az Országbírói Értekezlet választhatott a régi magyar jog visszaállítására és a modern osztrák jog intézményeinek továbbalkalmazása között. Utóbbit politikai ellenérzések kísérték, az előbbi viszont ennél is nagyobb veszélyeket hordozott, hiszen kiderült az alválasztmány munkája során, hogy a rendi magánjogból kibontakozó polgárosodó magánjogi viszonyok a korszerű európai jogtól óriási léptékben térnek el úgy definitív vonatkozásokban, mint a didaktikai-szerkezeti kérdésekben. Az, ami az alkotmányos fejlődés terén keresztül vihető volt, vagyis az alkotmányos konstrukciók és a közjogi szabályozás folytonosságára építkező új népképviselői tartalmú magyar állam létrehozása; az a magánjog lényegi különbözőségei okán nem volt megvalósítható. Választani kellett: s a választás eredményeképpen (nem most az Országbírói Értekezlet tanácskozásain, hanem utóbb a dualista törvényalkotás során) a magyar magánjog a római jog alapjain álló latin-germán magánjogi konstrukciót tette magáévá, néhány rendi elem szalonképessé csiszolt intézményének megőrzésével.

Hasonlóképpen érvelt az öröklési jog vitája kapcsán, melyben különleges helyet foglalt el az ősiség. „Úgy hittük tehát, hogy ha a magyar öröklési törvényeket visszaállítjuk azon pontig, melyen túl az ősiség uralma s bonyodalmai kezdődnek; s ha egyszersmind a magyar öröklési rendnek a különböző osztályok szerint eltéréseit, a jogegyenlőség elvénél fogva egy közös szabályban összpontosítjuk, akkor a célnak megfeleltünk a nélkül, hogy bennünket az octroly vádja érhetne; mert a magyar öröklési törvények visszaállítása, elhagyásával az ősiség kifolyását képező intézkedéseknek, nem octroly, hanem egyszerűen az 1848. XV. tc. effectuatiója; egyik vagy másik öröklési rend közössé tétele ott, hol ezek az osztályok szerint különbözők voltak ismét semmi más, mint emanatiója az 1848-ik törvényhozás szellemének, emanatiója a jogegyenlőség elvének, mely nem engedi, hogy a kasztrendszernek nemcsak emlékei, hanem tetleges válaszfalai újra föléleszteszenek.”²⁶

Az ősiség kapcsán Horvát Boldizsár egy terminológiai pontosítást is elvégzett: választ keresve arra, hogy miben is állott a tulajdonképpeni ősiség. Ti. mint megállapította: ennek definícióját a törvényben hiába is keressünk. Az ő vélekedése szerint a „egész magyar magánjogrendszeren vörös fonalként végigvonulni látott” ősiség lényege, hogy a magyar jog biztosítani szerette volna a javakat a magyar családok kezében: egyfelől megnehezíteni az elidegenítést, másfelől megkönnyíteni az esetleg elidegenített javak visszaszerzését. Miután ez a koncepció hasznos és támogatandó, olyan megoldást kellett keresni az alválasztmányban, mely a családtag eszméjén alapszik, „ellenben föladva belőle mindent, mi a közhitellel és a birtokbiztonsággal ellenkezésben áll”. Ezt a feladatot Horvát Boldizsár tökéletesen végrehajtotta.²⁷

Horvát Boldizsár elutasította a pusztá tagadást, az alkotás pártján állt. Mint azt a moratórium tárgyaláskor ki is fejtette: „Egy erkölcsi fegyverrel többet adnánk ellenségeink kezébe, kik kárörömmel mondhatnák el rólunk: 'a magyar csak addig erős, amíg a negatio terén áll; vezesd át a cselekvés pozitív terére: s nem tud egyebet, mint a közigazgatást megakasztani'. Azt mondhatnák rólunk: 'a magyart csak magára kell hagyni, hogy zavarba jöjjen, s ne bírja kormányozni önmagát'. Nekünk nem szabad tehát a remediumhoz folyamodni.”²⁸

Horvát Boldizsár nem csak igazi terrénében, a magánjog (ezen belül az öröklési jog) vitáiban hallatta szavát, de határozottan fellépett a büntetőjogi tárgyú szabályok polémiaiban is. A büntetőjogi alválasztmánynak a magyar büntetőjognak elhatározott ideiglenes visszaállítása iránt tett előterjesztése kapcsán Horvát Boldizsár a jogegyenlőség és a demokratikus megítélés híveként jelenik meg az olvasó előtt. A tanácskozmány által felhozott vérdíj kapcsán határozottan rögzítette, hogy a jövőre nézve megszüntetni javasolja, mint feudális maradványt. A botbüntetésekkel kapcsolatosan úgy véli, „nem marad egyéb hátra, mint a botbüntetést általánosan eltörölni”, tekintettel arra, hogy az albizottmány által felállított demarkációs vonalat „mídon a politikai jogok gyakorlata a vagyontól tétetik függővé,” a büntető törvénykezésben nem más, mint egy „birtokarisztokrácia” felállítása. Kifogásolja azt is, hogy a fennálló jog szerint a zsidók botbüntetés alá vonhatók lennének, minthogy a zsidóvallás csak tűrt vallás, szemben a törvényesen bevett vallások hívőivel. Ez pedig sérti a jogegyenlőséget.²⁹

A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatásában, különösen az alaki jog vitájában Horvát Boldizsár ismét elemében volt.³⁰ A praxisban magtapasztaltakat hasznosíthatta közvetlenül a peres eljárás rögzítésére vonatkozó tárgyalásakor. Szinte minden kérdéshez volt egy-két mondatos hozzáfűznivalója. Volt mondanivalója a végrehajtás bejelentéséről,³¹ a fölfolyamodásról,³² a körözvények közzétételéről,³³ a végrehajtás igénykéréséről,³⁴ a semmisségi panaszról.³⁵ Véleményt alkotott a királyi városok rendszeréről a bírósági szervezetben,³⁶ a királyi tábla elsőfolyamodású bíróságként fennmaradásáról,³⁷ a kerületi táblák visszaállításáról.³⁸ Hoz-

zászolt a telekkönyvek és az öröklési jog kapcsolatairól,³⁹ a gyámi szolgabíróról,⁴⁰ a fiágiság intézményéről⁴¹ folyó vitához, ismertette álláspontját a végrendekezési jog korlátozásáról⁴² és az ajándékozási jogról⁴³ is.

Horvát Boldizsár határozottan a perek gyorsítása mellett tette le a voksot annak leszögezésével azonban, hogy egyfelől „a perhúzásra újabb és újabb alkalom ne adassék, másrésztől nem találom jónak, hogy a bíró tévedései ellen a jogorvoslás útja elzárassék”.⁴⁴

A bírói illetékesség kapcsán tartott beszédében a közgazgatás és a bíraskodás elválasztásának kérdése bukkant föl, összefüggésben már ekkor megfogalmazott programjával, az állandó törvényszékek megszervezésével, melyet ő a jogbiztonság és jogegyenlőség alapkritériumaként fogalmazott meg. Érzékelhető a majdani éles vita körvonala, melyet utóbb igazságügy-miniszterként kellett lefolytatnia az ellenzékkel, mely a megyei autonómia sérelmeként élte meg az igazságszolgáltatás leválasztását az alispáni, szolgabírói hivatalról. Nagyon jól érzékelt Horvát Boldizsár, hogy a megyék rossz néven vették, hogy a szolgabírói és alispáni bíraskodás csonkításával tervezte az albizottmány az állandó törvényszékek felállítását, ezért is kívánt egy ügyes fogással elébe menni az esetleges tiltakozásoknak.⁴⁵

„Az albizottmányt leginkább azon elv vezérelte, hogy a megyei autonómiák jogkörét ne csorbítsa, s azt vélte, hogy midőn az alispán és szolgabíróról a bíraskodást átruházza a törvényszékre, a megyei autonómia csorbát nem szenved, mert a megyei törvényszék is szintűgy hozzá tartozik. Továbbá figyelembe tartotta az albizottmány azt is, hogy a törvénykezés folytonossága fönn ne akadjon, melyet pedig ambulatorium fórumok mellett keresztülvinni lehetetlen. Továbbá nem tudja az albizottmány megegyeztetni az igazságszolgáltatás fogalmával azt sem, hogy az alispán, ki a perben ítél, mint elsőbíróság, ugyanazon pörben, mint felsőbíróság elnököljön a törvényszéken. Továbbá, mióta a telekkönyv az országba be van hozva, okvetlen szüksége merült fel annak, hogy a személyes bíróság a birtokbíróságtól különíttessék el. Az utóbbit pedig csak azon hatóságra lehetett átruházni, mely alatt telekkönyvek is lesznek. Ha ezen eszméket a nm. tanácskozmány elejti, akkor a törvényszék fölösleges lesz, mert a volt gyakorlat szerint a megyei törvényszék csak föllebbviteli bíróság volt és csak a büntető ügyekre nézve gyakorlott elsőbírósági jogot. Egyébiránt, hogy az állandó törvényszék eszméje nem új, mutatja XXII. tc., mely világosan rendeli, hogy a csödületben állandó törvényszék állíttassék föl, s tapasztaltuk is, hogy a megyében 1840 óta állandó törvényszékek csakugyan keletkeztek is. Annál fogva azt hiszem, hogy a megyék nem fogják rossz néven venni, ha állandó törvényszékek fölállítását ajánlatik, ha mindjárt az a szolgabíró s alispáni bíróság csonkításával fogna is történni.”⁴⁶ Kemény harcot kellett folytatnia a bíróság hatáskörének általános megállapításáért is. Meglepően nehezen lehetett elfogadtatni a résztvevőkkel, hogy a bíróság illetékessége terjedjen minden egyénre és javakra különbség nélkül, s így szolgálják a jogegyenlőség ügyét.⁴⁷

Az öröklési eljárás körül zajló vitában elhangzott beszéde messze meghaladja a processzualista érvelését. Az állam és a jog szerepéről vallott jogfilozófiai nézeteinek összegzése lett a felszólalása, melyben a beavatkozó állam ellenében a tartózkodó hatalom kiépítése mellett tette le a voksot. De a jogi szabályozásról szólva világossá tette álláspontját, hogy a túlzott gyámkodás és a szabályozatlanság között félúton kell megtalálni a helyes utat. „Ha valaki, úgy én vagyok az, a ki végtelenül irtózik a status azon abstract eszméjétől, melyet a német doctorok állítottak föl, amely absorbeal, elnyel, megsemmisít minden egyéniséget, s mély gondoskodást, gyámkodását mindenkire fölhívatlanul is ráerőszakolja, s ezt annyira viszi, hogy elvégre az egész ország egy nagy árvaintézetté válik. Aki az én javaslatomban ily valamit keres, legyen szabad egész tisztelettel kimondanom, hogy csalódik. De én úgy hiszem, hogy az állam túlságos gyámkodása, s annak túlságos közönye közt, mely a társadalom céljait kockáztatja, van minden esetre egy helyes középút, melyet eltalálni nem lehetetlen, s melyet föl kutatni az átmeneti időszak számára, épen a nm. tanácskozmánynak föladatához tartozik.”⁴⁸

Nagyon, igen nagyon fáj az én lelkemnek az, hogy valahányszor oly intézkedésről van szó, melyek a jogélet zavarának elejét vegyék, s egy rendes jogállapot föntartására biztosítékot adjanak, az ellenzők részéről azonnal a magyar törvényekre történik hivatkozás; mintha a magyar törvények uralma alatt zavart és rendetlenséget lehetne csak értenünk, mint ha a magyar törvények ellenkeznének azon föltételekkel, melyekhez a törvényes rend, s biztos jogállapot élete van kötve. Lelkemnek minden rokonszenvével, a kegyeletnek egész erejével ragaszkodom én is mindazon törvényeinkhez, melyeken szabadságunk alapul; de én nem tudok képzelni szabadságot rend nélkül, s mindig azt hiszem, hogy a szabadságnak egyik nélkülözhetetlen támasza, biztosítéka épen a rend.”⁴⁹

Már most igen tisztelt ellenfeleimnek csak azt válaszolom: ha feleslegesnek tartják az én javaslatomat azért, mivel a magyar törvényekben az előttem fekvő cél tekintetében úgy is elegendő intézkedések foglaltatnak: akkor megszűnik ellenvetésük ereje; mert ezesetben az én javaslatom nem más, mint abstractiója a magyar törvényhozás elveinek; nem más, mint rendszeres egybefoglalása azon rendszabályoknak, melyek törvénykönyveinkben szétszórva fordulnak elő. Ha pedig azt mondják, hogy javaslatom lényege a magyar törvényekben nem foglaltatik: akkor elismerték, hogy e részben törvényeinknek oly hiánya, oly hézaga van, melyet a kor igényeinek, a megváltozott helyzet szükségleteinek megfelelőleg okvetlenül betöltenünk kell. Nincs tehát ok, egyik esetben is, mely javaslatomat fölöslegessé tenné.⁵⁰

Azzal vádolnak, hogy javaslatom a német törvényekre emlékeztet. Noha a jónak nem absolut criteriuma a forrás, melyből eredett: mindamellett határozottan tagadom e vád alaposságát, sőt nem nehéz kimutatnom, miszerint javaslatom épen a német törvények célzatával,

mely az állam gyámkodását mindenre kiterjeszti, egyes ellenében áll, szorosan meghatározván azon eseteket, a melyekben a bírónak joga van a magánérdekekbe avatkozni és nyíltan kimondván, hogy ezeken kívül a bíróságnak hivatalból föllépni nem lehet Mindez egyenes ellentéte a német elveknek.”⁵¹

A beszédből annak a jogásznak a képe bontakozik ki, aki a racionális, praxist tekintetbe vevő gyakorlatot pártolja, aki nem triumfálni akar, hanem a jogtudó valódi feladatát, a konfliktusok feloldását kívánja feloldani. Ezt pedig nem az álláspontokhoz való végletes ragaszkodással, hanem a megoldások, a kompromisszumok keresésével, a közelítés politikájával lehet. Ez a politikainak is tekinthető jogtudományi vélemény összegezhető Horvát Boldizsár vélekedéseiből, beszédeiből és harcaiból az Országbírói Értekezleten. Érvelésére mindvégig jellemző volt a jogász higgadsága. Nem a politikai emóciójával, hanem a szakember értő józanságával argumentált.

3. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat az Országgyűlés is elfogadta.⁵² Berzeviczy úgy fogalmazott, hogy „az országbírói értekezlet valóságos corpus jurisát alkotta meg a magyar igazságszolgáltatásnak”.⁵³ Ez a munka a magyar jogtörténet egyik legnehezebb kompilációs feladatát szabtta az értekezlet elé. Apponyi György zárszavában meg is állapította, hogy kételkedett a tanácskozmány eredményességében, „szinte lehetetlennek tartottam, hogy azt ily rövid idő alatt elkészíthessük”.⁵⁴ Hiszen nem egyszerűen jogszabályok átvizsgálását bízták csupán a gyűlésre, hanem „az ősi törvények és törvényes gyakorlat” összevetését kellett elvégezni azokkal a kényszerekkel (mint mondja: a „lehetetlenségeknek engedve”), melyet az oktrojált al-

kotmány korszakában a bírói praxis a gazdasági és társadalmi elvárásoknak megfelelően már befogadott. A közhangulat nyomása alatt egyértelmű volt a törekvés, „hogy mindenben a magyar törvény iránt előzékenységet, előszeretettel mutasson: a mint is vezérelvül fogadja el 'a magyar törvények helyreállítását' a lehetőség határáig ... Az országbírói értekezlet két hónap alatt bevégezze nagyszerű feladatát. Munkálata hiányai lehetnek nagyok, de mentségük az, hogy nem a legjobbat létrehozni, hanem minél hamarabb hozni rendet s egységet a hazai jogállapotokba, kellett első céljának lenni.”⁵⁵

1861 elején, az Országbírói Értekezlet tagjaként Horvát Boldizsár világossá tette jogpolitikai koncepcióját, a szélsőségektől mentes, kompromisszumra hajló középút képviselését. A Ghiczy Kálmán által képviselt kérelhetetlen negyvennyolcas alkotmányos alap és a radikális jogi reformok követelői között félúton, a praktikus jogász szemével tekintett a jogrendszer megújítására. A negyvennyolcra történő visszatérés csak annyiban fogadható el, amennyiben az azóta történt tulajdoni változásokat, „szerzéseket” nem sérti. Nem zárta ki az oszt-rák jog a magyar praxisba átment, jogászok által alkalmazott szabályainak érintetlenül hagyását sem.

Érdeklődése, ügyvédi életpályája egyértelműen a törvénykezési szervezet és a magánjogi kodifikáció felé sodorta. A polémia során a magánjogi kodifikáció mellett tette le a voksot. Ez a szavazat már megelőlegezte kodifikationárius hajlandóságát.⁵⁶ Horvát Boldizsár az új jog alkotását pártolta, a polgári társadalomhoz és jogállamhoz méltó jogét, mely végül a jogterületek átfogó szabályozásához vezethet el.

Tóth Lőrinc szerint ekkor döntötte el Deák Ferenc, hogy a majdani jogi reformoknál igénybe veszi segítségét.

Jegyzetek

¹ Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében

² Markó László: A magyar állam főméltóságai. Budapest, 2000. Magyar Könyvklub, 255. o.

³ Braunder, Wilhelm: Österreichische Verfassungsgeschichte Wien, 1983. Manzschke Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 137. o.

⁴ Braunder 1983. 141. o.

⁵ Ijjas József: Kísérletek a Habsburg-birodalom alkotmányos átalakítására. In: Általános jogtörténet, szerk. Horváth Pál. Budapest 1991, Tankönyvkiadó, 286. o.

⁶ Berzeviczy Albert: Az absolutizmus kora Magyarországon. 1849-1865. Budapest 1932. Franklin Társulat kiadása III. 131-132. o.

⁷ Kecskeméthy Aurél: Vázlatok egy év történetéből. (1860. october huszadikától 1861. octoberéig) Pest. 1862. Nyomatott Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál, 74. o.

⁸ Az Országbírói Értekezlet a törvénykezés tárgyában. Közli Ráth György országbírói elnöki titkár, és az értekezlet jegyzője. Pest, 1861, Landerer és Heckenast (továbbiakban OBÉ 1861 I-II.)

⁹ Az Országbírói Értekezleten részt vettek névsora. OBÉ 1861., VII.-VIII. o.

¹⁰ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Első ülés 1861-ki január 23-kán OBÉ I. 1861., 16. o.

¹¹ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Első ülés 1861-ki január 23-kán OBÉ I. 1861., 14. o.

¹² Kecskeméthy 1862. 74. o.

¹³ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Második ülés 1861-ki január 24-kén OBÉ I. 1861., 32. o.

¹⁴ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Második ülés 1861-ki január 24-kén OBÉ I. 1861., 33. o.

¹⁵ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Második ülés 1861-ki január 24-kén OBÉ I. 1861., 34. o.

¹⁶ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Első ülés 1861-ki január 23-kán OBÉ I. 1861., 11. o.

¹⁷ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Második ülés 1861-ki január 24-kén I. OBÉ 1861., 35. o.

¹⁸ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Második ülés 1861-ki január 24-kén I. OBÉ 1861., 36. o.

¹⁹ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Harmadik ülés 1861. évi január 25-kén. OBÉ I., 1861., 61-62. o. Az alválasztmányok így a következők lettek: Az alaki és anyagi polgári törvények, a bíróságok szervezése és illetősége, úgy a telekkönyvekre nézve; Büntető- és sajtótörvényre; Urbéri, urbéri kárpótlási, arányosítási és mezei rendőri viszonyokra; Váltó, áruszerződés, csőd, kereskedelmi vásárbírói, fuvarozási törvények és az egyezményi eljárásra nézve; Bányauügy; Árvauügy, perenkívüli eljárás, ügyvédek, közjegyzők iránt.

²⁰ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai Harmadik ülés 1861. január 25. OBÉ I. 1861., 61. o. Az első alválasztmány: tagjai lettek: Lipnovitzky Vilmos, Zsivora György, Fábray István, Deák József, Thanhoffer Pál, Lángh Ignác, Ledniczky Mihály, Nyeviczky József, Horvát Boldizsár, Rudnyánszky Béla, Szabó Imre, Illésy János, Schlatz Antal, Boldizsár Ferenc.

²¹ Az anyagi és alaki polgári törvények. Bíróságok szervezése és illetősége, telekkönyvek. Alválasztmányi javaslat Az alválasztmányok javaslatai és különvélemények. OBÉ I., 1861., 65-82. o.

²² Különvélemény az öröklési rend kérdésében. Az alválasztmányok

- javaslatai és különvélemények. OBÉ I. 1861., 87. o. Előterjesztők: Horváth Boldizsár, Ledniczky Mihály, Rudnyánszky Béla és Thanoffer Pál
- ²² Második különvélemény, 1861. február 12. Az alválasztmányok javaslatai és különvélemények OBÉ I. 1861., 87. o.
- ²³ Polgári törvény. Tizenegyedik ülés, 1861. február 22. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai. OBÉ II. 1861., 208. o.
- ²⁴ Polgári törvény. Tizenegyedik ülés, 1861. február 22. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai. OBÉ II. 1861., 208. o.
- ²⁵ Polgári törvény. Tizenegyedik ülés, 1861. február 22. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai. OBÉ II. 1861., 210. o.
- ²⁶ Polgári törvény. Tizenegyedik ülés, 1861. február 22. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai. OBÉ II. 236. o.
- ²⁷ Polgári törvény. Tizenegyedik ülés, 1861. február 22. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai. OBÉ II. 210. o.
- ²⁸ Az Országbírói Értekezlet előleges tanácskozmányai. Második ülés 1861-ki január 24-én. OBÉ I., 34. o.
- ²⁹ A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai. Tizenharmadik ülés 1861. február 25. OBÉ II. 1861. 310. o.
- ³⁰ A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenötödik ülés 1861. február 28. II. 345. o.
- ³¹ A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhatodik ülés. 1861. március 1. OBÉ II. 1861. 77. o.
- ³² A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhatodik ülés. 1861. március 1. OBÉ II. 1861. 378. o.
- ³³ A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhatodik ülés. 1861. március 1. OBÉ II. 1861. 380. o.
- ³⁴ A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhatodik ülés. 1861. március 1. OBÉ II. 1861. 381. o.
- ³⁵ A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhatodik ülés. 1861. március 1. OBÉ II. 1861. 382. o.
- ³⁶ A polgári törvény fölötti tanácskozás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhatodik ülés. 1861. március 1. OBÉ II. 1861. 386. o.
- ³⁷ Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 414. o.
- ³⁸ Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 415. o.
- ³⁹ Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanács-

- kozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 418. o.
- ⁴⁰ Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 422. o.
- ⁴¹ Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 434. o.
- ⁴² Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 442. o.
- ⁴³ Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 440. o.
- ⁴⁴ A polgári törvény fölötti tárgyalás folytatása. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhatodik ülés. 1861. március 1. OBÉ II. 376. o.
- ⁴⁵ Bírói illetőség. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhetedik ülés. 1861. március 2. OBÉ II. 1861. 399. o.
- ⁴⁶ Bírói illetőség. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhetedik ülés. 1861. március 2. OBÉ II. 1861. 99. o.
- ⁴⁷ Bírói illetőség. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhetedik ülés. 1861. március 2. OBÉ II. 1861. 413. o.
- ⁴⁸ Bírói illetőség. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhetedik ülés. 1861. március 2. OBÉ II. 1861. 424. o.
- ⁴⁹ Bírói illetőség. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhetedik ülés. 1861. március 2. OBÉ II. 1861. 424. o.
- ⁵⁰ Bírói illetőség. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhetedik ülés. 1861. március 2. OBÉ II. 1861. 424. o.
- ⁵¹ Bírói illetőség. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizenhetedik ülés. 1861. március 2. OBÉ II. 1861. 424. o.
- ⁵² Az Országbírói Értekezlet által javaslatban hozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok. In: Az Országbírói Értekezlet javaslatai a törvénykezés tárgyában. Országgyűlésileg ajánlva 1861. júniusban. Pest. 1861. Kiadja Lampel Róbert.
- ⁵³ Berzeviczy 1932. III. 189.
- ⁵⁴ Örökösödési rendszer. Az országbírói értekezlet részletes tanácskozmányai Tizennyolcadik ülés. 1861. március 4. OBÉ II. 1861. 458. o.
- ⁵⁵ Kecskeméthy 1862. 75. o.
- ⁵⁶ Az Országbírói Értekezlet a törvénykezés tárgyában 1861. 32. o.

Már az 1945. decemberi kormányülés időszakában tervek készültek a gyűjtőtáborok felállítására, a németek majdani kitelepítési oszlopainak kialakítására.¹ A jelzetteknek megfelelően 1946. júliusában kívánták az utolsó kitelepítendőket elküldeni Magyarországról. Mindez azonban papíron maradt, vagy épp csak elkezdődött, mint a gyűjtőtáborokba hurcolás. 1946. tavaszáig csupán a fővárosban 4064 volksbundistát vettek őrizetbe, akik az összes letartóztatott több, mint 10%-át alkották.²

Ugyanakkor a munkáspártoknak a kitelepítés ügyében való megosztottsága oda vezetett, hogy a pártok 1946. januárban megállapodtak arról, hogy módosítják a végrehajtási utasítást. Előbbre mutató eredmények mutatkoztak a felvidéki magyar lakosság eddigi kálváriájának ügyében. Az 1946. január 23-án tartott pártkö-

Zinner Tibor:

A németek kitelepítése 1946–1949³

zi értekezlet résztvevői megtudhatták a külügyminisztertől, hogy a csehszlovákok, ha de jure nem, de facto azonban a szudétanémetekre vonatkozó rendeleteket felfüggesztik, a magyarokkal a további önkényeskedéseket meggátolják.³ Ennek ellenére, pár hónappal később – 1946. november 19. és 1947. február 25. között – deportálták a magyarság egy részét a Szudéta-vidékre. Közel 100 nap alatt marhavagonokban 393 helyséből 10 ezer magyar családot, kb. 46.000 főt erőszakkal

elhurcoltak, embertelen szenvedéseket és több mint ezer magyar halálát okozva nekik. Valójában háborús bűnösöknek tekintették őket.⁴ Nem meglepő, hogy a magyar–csehszlovák viszonyt Rákosi miképp minősítette Molotov előtt Moszkvában 1947. áprilisában: „viszonyunk általában igen rossz... a csehszlovák elvtársaink megőrültek... a lakosságcsere hamarosan – 3–4 hónap múlva – befejeződik... Visinszkij elvtárs annak idején beszédében erősen támogatta Csehszlovákiát.” Majd – Molotovnak, az előzményekről sokat mondó közbevetését követően: „abban a pillanatban erre volt szükség” – azzal folytatta fejtegetését, hogy „ezt mi természetesen megértjük, de legalábbis Magyarországon a dolgot nem felejtették el.” Arra kérte a szovjet politikus, mivel „nemcsak jó kapcsolatunk nincs, ha egyáltalán semmilyen kapcsolatunk nincs,” sőt „a csehszlovák elvtársak... súlyos nehézségeket okoznak,” segítsen a viszony normalizálásában.⁵

A szélsőségeknek azonban Magyarországon sem voltak híján. Az (évtizedek óta köztudott) atrocitások közepette januárban megindult kitelepítés (az első vonat január 19-én indult el a Budaörsről)⁶ kiváltotta a pártok mentesítési akcióit, főleg a Magyar Népművelődési Egyesület és a „Hűséggel a hazához” mozgalom tagjai érdekében. S miközben az MKP elméleti folyóiratában Betlen Oszkár a kitelepítendőket esetében a SZEB 450 ezres adatát emlegette⁷ (amit a Népgondozó Hivatal tudomásul vett, és tervei alapján e közel félmillió németnek 1946. augusztus 1-jéig kellett volna elhagynia az országot⁸), addig a gyakorlatban, 1946. márciusától az előző nyári „hagyományok” alapján, a választási kudarcok tanulságaként az MKP, de a többi párt is a maga sajátos osztályszempontjait igyekezett érvényesíteni. A kommunisták célja az volt, hogy miközben a vagyonosabb németeket eltávolíttatja, addig a szegényebbeket megnyerheti politikája támogatójaként.⁹ Az MKP szükségét érezte annak, hogy elméleti folyóiratában, a Társadalmi Szemlében a közvélemény elé tárja nemzetiségi politikáját. A megjelent írások a lakosságcsereéről, a kitelepítésről szóltak. A többi párt sem tétlenkedett, mentesítő céljaikat különféle képp igyekeztek elérni. A mentesíthetők érdekében eljárók a politikai csatározások közepette, hónapokon át a legkülönbözőbb praktikákhoz folyamodtak, és a kitelepítést végzőkhöz hasonlóan, tisztességtelen eszközökkel kíséreltek. Amíg a kitelepítők tömegesen, ártatlanokkal szemben (is), addig a mentesülést szorgalmazók vétkesek, sőt bűnösök érdekében (is) cselekedtek.

A németek eltávolításakor (az év elejétől a Dunántúlról, május–június fordulójától a Duna–Tisza közéről és a Tiszántúlról) ártatlanok ezreit is elhurcolták, a Hitler-ellenes „Hűséggel a hazához” szervezet tagjainak nagy részét szintúgy kitelepítették. Alig volt olyan német család Magyarországon, amelyiket jogtalan vagyonelkobzás, összeköltöztetés vagy egyéb sérelem ne ért volna. „Az esetek egy minimális részénél tekintettel voltak a potsdami értekezlet azon intelmére, hogy az akciókat emberségesen kell végrehajtani,”¹⁰ a többenél nem.

A kitelepítés végrehajtásáról szóló jogszabály egyér-

telművé kívánta tenni, hogy a helységekből kitelepítendő németek 10%-ánál több nem mentesülhet, az utasítás értelmezése ennek ellenére vitákat váltott ki (miközben rendelkezett az áttelepítésre kötelezettek névjegyzékének elkészítéséről, vagyonuk leltározásáról és a Magyarországon maradó vagyontárgyak megőrzéséről, valamint a németek elszállításáról).¹¹ „Az áttelepítés zavartalan lebonyolítása érdekében szükséges forgalmi korlátozásokról” is rendelkeztek, és hermetikusan lezárták azon településeket, ahonnan a kitelepítést megkezdték.¹² „Az ország ellátása érdekében a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról” szóló törvénycikk pedig előírta, a hűtlen kezelés vétségének vagy büntetvének fenyegetésével, hogy mit kell tennie a kitelepítendő gazdának: „köteles a tulajdonában (birtokában) lévő ingatlant, annak alkotórészeit, tartozékait, továbbá állatállományát és egyéb ingóságait a rendes gazda gondosságával kezelni és fenntartani, valamint a szokásos mező- és erdőgazdasági munkálatokat (talaj-előkészítést, vetést, ültetést, állat- és növénygondozást) a gazdálkodás eddigi rendje szerint elvégezni mindaddig, amíg vagyontárgyait az arra illetékes szerv tőle át nem veszi.”¹³ Ahogy a szövetségesek a nemzetközi nagypolitikában érvényesítették a feltétel nélküli kapituláció elvét, akként valósult az meg a mindennapokban. A magyarországi németység a világháborús vereséget kétszeresen szenvedte el: egyfelől nemzetközi méretekből, egy háborúban vesztes ország állampolgáraként, másfelől a világegésben alulmaradt országban utóbb vezető szerepet szerzett politikai erők nemzetközileg előírt és ezért támogatott erőpolitikájának következményeként.

A kitelepítést nem csupán a koalíciós pártok, hanem a magyar kormány és a SZEB közötti számos konfliktus is tetézte. Alapját képezte ennek, hogy potsdami döntők „a német nemzetiségű lakosság kitelepítésének végrehajtásával nem a magyar kormányt, hanem a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot bízták meg.” Az a tény, hogy a németek elűzését az angolszászokhoz képest a Szovjetunió „inkább akarta és cselekedte,” csupán felelősségük mértékét érinti.¹⁴ A kitelepítendőket kiválogatásáért a magyar kormánynak kellett felelnie, a SZEB csupán az utazás konkrét megszervezését és a rendben történő lebonyolításáért való felelősséget vállalta magára.¹⁵ Az anyagi terhek Magyarországot sújtották. 1946. február 15-én a kormány 12,2 milliárd pengő hitel folyósításához járult hozzá, mert a tervezett közel félmillió kitelepítéshez a pénzügyi fedezet elégtelen volt.¹⁶ Március 1-jén újabb, ezúttal 9 milliárd pengős hitelt szavaztak meg a kormányülésen.¹⁷ A németek kitelepítése során megürült ingatlanokról és egyes visszahagyott ingóságaik felhasználásáról hiába terjesztett elő sürgős javaslatot az agrár tárca vezetője, azt a belügyminiszter opponálta, nem alkottak rendeletet.¹⁸

A már korábban tudott szovjet álláspontot – mondhatni igényeket, kötelezvényt – Moszkvában, 1946. április 1-jén, ismételten leszögezte Vlagyimir Georgijevics „Dekazonov külügyminiszter-helyettes, aki a

magyar ügyeknek is legfőbb intézője.” Szekfű Gyula követnek „nyomatékkal mondta, hogy *minden* [eredeti kiemelés – Z. T.] svábot ki kell telepíteni.”¹⁹ Az amerikaiak másra fektették a hangsúlyt. Az élelmiszer-ellátás súlyos hiányosságait vetették fel. Arról sem hallgattak, hogy sokszor nem tartották be az előírást a magyar szervek, mert gyakorta a bevagónírozás előtti napon, és nem öt nappal a kitelepítés előtt értesítették az arra kijelölteket. A kitelepítetteket szállító első öt szerelvény tanulságait összegezve kérték az amerikaiak, akiket az angolok is támogattak (junktimba állítva a németek kitelepítését és a szlovákiai magyarok áttelepítését), hogy a kormány pontosan tartsa be az értesítésre vonatkozó előírásokat, az érintettek „tíz napra elegendő ételmezt” kapjanak a 100 kg-os csomagon kívül.²⁰ Az angolszász követeléseknek lett foganatja, mert a SZEB következő ülésén Key kijelenthette, hogy „a svábok kielégítő módon haladnak Németország USA-zónája felé, eddig kb. 15 szerelvény indult el velük.”²¹ Key április 23-án kérte a kitelepítendő újabb panaszainak orvoslását, és egyúttal támogatta azt a magyar óhaját, hogy naponta két szerelvény indulhasson.²²

Április 25-én pártközi értekezlet elé vitték a németek ügyét. A kiadott sajtóközlemény a pártok közötti teljes megegyezést hangsúlyozta. A kitelepítés sorrendjét eképp tervezték: „először a volksbundista svábok..., utánuk azok, akik SS-tagok voltak, végül... azok..., akik nevüket visszanevetesítették.” Az utóbb kiadott rendeletről következtethető vissza, hogy az értekezlet résztvevői a német anyanyelvűek kitelepítését befejezettnek tekintették, őket csak akkor kellett kiűzni, ha a Volksbundot, valamint a hitleri Németország politikáját bizonyítottan támogatták.²³ A szociáldemokrata párti főtitkár-helyettes, Szeder Ferenc mind pártja minisztereit, mind a kormányfőt (öt többször is!) korholta a mindenre, azaz az ártatlanokra is kiterjesztett kitelepítés, az ezzel együtt járó rablás, fosztogatás és főképp Rajk, az új belügyminiszter magatartása miatt, a pártközi értekezletet megelőzően.²⁴ Május 6-án azonban ennek a legcsekélyebb eredménye sem lett, a pártközi értekezlet főképp a belügyminiszterrel értett egyet.²⁵ Az a nézet jegecesedett ki, hogy egy belügyminiszteri, „intern” utasítás kiadásával a kitelepítési rendelet végrehajtásakor bizonyos méltányossági szempontok érvényesíthetők. „Az előzetes megbeszéléseken az a felfogás alakult ki” utalt vissza a pártközi egyeztetésre a miniszterelnök, majd a belügyminiszter is a 10-ei minisztertanácsi ülésen. Ezen Nagy Ferencnek a kitelepítési rendelet 1.§-ának értelmezését, a kitelepítendő körének pontosítását célzó előterjesztése miatt foglalkoztak ismételten a németek kitelepítésével. A kormányfő szerint ezért nem kell módosítani a kitelepítési rendeletet. Akkor és ott kell érvényesülnie a méltányosságnak, „amikor olyan magyar állampolgár kitelepítéséről van szó, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német anyanyelvűnek vallotta ugyan magát, de egyben magyar nemzetiséget tüntetett fel az összeíró íven, feltéve, hogy nem volt tagja a Volksbundnak, vagy valamely német fegyveres alakulatnak, vagy magyarosított nevét német

hangzásúra nem változtatta vissza.”²⁶ Rajk, vele egyetértve mindehhez hozzáfűzte, hogy „... a kérdést a legalaposabban tanulmányozta... a kivételezett kategóriába tartozó német egyének száma nem haladja meg azt a számot, amelynek az itt maradása esetén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által elrendelt kötelezettségünknek ne tudnánk eleget tenni.” Ennek megfelelően utasította a Népgondozó Hivatalt, így a „szükséges intern intézkedés már meg is történt.”²⁷ A heves belpolitikai csatározások közepette a kitelepítés megtorpanása – és valójában a második félév elejétől novemberig tartó szünetelése – a koalíciós pártok érdeklődését a mentesülés elérése irányába terelte. A németiség egyes rétegei kivételezettségének biztosítása még a kitelepítésüknel is jobban lekötötte a pártok figyelmét, sőt a kisgazdapárti miniszterelnök legszívesebben véget vetett volna az embertelen ügynek.²⁸

Május 10-én jelent meg a belügyi tárca klasszikus, a korra jellemző ún. gumirendelete, sorrendet állítva fel a kitelepítendő között. Ez eltért attól, amiben a pártok április utolsó harmadában tartott értekezletükön megállapodtak.²⁹ E szerint: „1. Áttelepítendő mindazok, akiket az 1941. évi népszámláláskor kitöltött számlálólapjuk német nemzetiségűnek tüntet fel. 2. Akik a Volksbundnak vagy valamely német fegyveres német alakulatnak (SS) tagjai voltak. 3. Akik magyarosított családi nevüket német hangzásúra változtatták vissza. 4. Azok, akik – bár az 1941. évi népszámláláskor német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat –, ha a népszámlálást követő időben bebizonyíthatóan a) családi nevüket visszanevetesítették vagy b) a Volksbundnak vagy valamely német fegyveres alakulatnak (SS) tagjai lettek, vagy c) a német fasizmus politikai, gazdasági és katonai céljait és érdekeit a magyar nép rovására anyagilag vagy más módon önként támogatták. 5. Áttelepítendő végül azok is, akik az 1–4. pontok alapján nem kerülnek ugyan kitelepítés céljából sorra, de a miniszteri biztosnak átadott írásbeli nyilatkozatokkal önként jelentkeznek áttelepülésre, és jelentkezésüket a miniszteri biztos elfogadta.”³⁰ A Népgondozó Hivatal 1946. május 14-én, hivatkozással a BM pár nappal korábbi rendeletére utasítást küldött az áttelepítési miniszteri biztosokhoz és a mentesítő bizottságokhoz.³¹ A kitelepítést valójában a négy pont kötelező jellegűvé tette, egy pedig az „önkéntes” kitelepülést biztosította. Ez utóbbi azonban a gyakorlatban inkább a kényszereszközeként funkcionált, a kitelepítés alól mentesített németek száma elenyésző volt. A törvényteleniségekről május 20-án, a SZEB ülésén is szó esett. Key tudatta Szviridovval, hogy hallott a politikai rendőrség törvénytelen akcióiról magától a németek kitelepítéséért felelős személytől.³²

Június 4-én az amerikaiak leállították a kitelepítést. Két héttel később, június 19-én a SZEB is foglalkozott ezzel. Key szerint azért állították le, „mert más országokkal összehasonlítva az a legrosszabb körülmények között folyt.” Az okok között az élelmiszer-ellátás anomáliáit, az átszállítás körülményeit sorolta. Key ismételten felrótta a politikai rendőrség atrocitásait, törvény-

telenségeit, ezért felvetette, hogy helyettük katonákra kellene bízni a kitelepítést. Szviridov egyfelől visszatartotta az amerikai bírálót, sőt a potsdami határozat jogkövetkezményének megszegéseként értékelte a kitelepítés leállítását, másfelől az embertelen eszközök miatt felrótta nekik, hogy arról tudomásul bírnak, mert ők is részt vesznek abban. Ezért alaptalannak minősítette a kitelepítendőket panaszait. Kérte viszont, hogy minél hamarabb fogadják a magyarországi kitelepítetteket az USA-zónában. Azt a kérését, hogy a jugoszláviai németeket is fogadják be, Key elhárította.³³

A tizenhárom hónapig fennállt Népgondozó Hivatalt 1946. június 27-én a működésében észlelt fogyatékoságok miatt megszüntették (június 30-ával), a kitelepítés lebonyolítását a Belügyminisztérium folytatta.³⁴ 1946. április 23-án a kitelepítettek száma elérte a 41.500 főt,³⁵ novemberig 154 községből közel 117 ezer (116.783) fő hagyta el Magyarországot.³⁶ A Népgondozó Hivatal hagyatéka óriási kihívást jelentett, mert csak 1946-ban 218 ezer német kitelepítését tervezte.³⁷ A kormány július 12-én tartott ülésén határozta Rajknak arról a javaslatáról, hogy „a határon való áttelepítés napjával veszítse el a kitelepülő magyar állampolgárságát.” Dr. Ries egyértelműsítette: a kitelepítettek „állampolgársága megszűnik.” Óvatosságra intett, hozzátéve, hogy „a kitelepítettek vagyona a magyar államra száll.”³⁸ A július 16-án kihirdetett kormányrendelet értelmében valamennyi korábban, és utóbb, a kitelepítés során áttelepített német elvesztette magyar állampolgárságát.³⁹ A nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások közepette azonban a kollektív felelősségre vonatkozó kitelepítés kudarcba fulladt.

A sztálini vezetésnek szembesülnie kellett az 1945. őszi magyarországi választások eredményeivel, és ezek elemzésénél számot vehetett az általa támogatott, kárpótolni kívánt beneši nemzetiségi politika következményeivel. Nem zárható ki, hogy ezek hatottak a magyar–csehszlovák lakosságcsere tárgyalásoknak a magyar félre nézve viszonylag kedvező lezárultánál, mert azok „nagyarányú egyoldalú kitoloncolások nélkül” fejeződtek be. Ezáltal Beneš törekvései megfeneklettek, és az ezzel összefüggő akut probléma, a magyarországi németek kitelepítése is új dimenziót kapott. A korábbi kitelepítési létszámtervek, és ami ennél fontosabb, ezek megvalósulásakor a kitelepítendőket számának radikális csökkentése következhetett be. Ez, és nem a magyar kormányfő, valamint Szviridov hallgatolagos kompromisszuma vezetett a korábbi elképzelések módosításához.⁴⁰

Azon túl, hogy a hidegháborús szelektől, nagyhatalmi praktikák érvényesítési kísérleteitől⁴¹ a magyarországi németek kitelepítési ügyének alakulása elválaszthatatlan, további tényként kezelendő, hogy a kitelepítettek számos, egyre nehezebben megoldható problémát okoztak az amerikai hatóságoknak. Az USA, miután az általa megszállt németországi zónában érdekei szerint rendelkezhetett a Magyarországról érkezett német kitelepítettek sorsáról, döntési helyzetben volt: de nem csupán a magyar határokon kívül és Németország általa

megszállt zónáján belül, hanem sajátos módon, Magyarországon is. Részben pénzügyi okokra, részben a kitelepítés körüli anomáliákra hivatkozva leállította a további kitelepítést, mert „az eredeti feltételek mellett nem tudnak több németet fogadni.”

1946. július 15-én ismét tárgyalóasztalhoz ültek a SZEB vezetői. Az amerikaiakat ekkor már nem Key, hanem George Hatton Weems dandártábornok képviselte. Noha az USA leállította a kitelepítést, a magyar kormány mégis „gépiesen» elindított két szerelvényt Sopron körzetéből Ausztria irányába. Az USA azonban nem engedte ezeket tovább, mi több, magyarázatot várt. Az amerikai fél szerint csak akkor folytatódhat a kitelepítés, ha ismertté válnak a németországi amerikai zóna hatóságainak igényei, valamint a magyar kormány megfelelő módon átszervezi a kitelepítési apparátust. Szviridov, egyúttal a Tildy-kormányt is képviselve, arra hivatkozott, hogy a kormánynak nincs birodalmi márkája, és teljesíthetetlennek ítélte, hogy „minden svábnál (kicsiknél és nagyoknál)” 500 birodalmi márká legyen. Sőt, a kormány annak a feltételnek sem tud eleget tenni, hogy „az összes svábot, akik ezzel nem rendelkeznek, el kell látnia ruhával, fehérneművel, cipővel, háztartási eszközökkel stb.” Az angolok támogatásával az amerikai fél a hivatalos magyar kormányzati válaszhoz kötötte közbenjárását, amire Szviridov ígéretet is tett, de ez nem következett be. Jellemzi a helyzetet, mintha meg sem írta volna Vorosilov 1945. december 11-ei levelét, benne az amerikai követeléssel, valamint a kitelepítésben érdekeltek sajátos optikájára vet fényt az angol illetékes, Edgcumbe valóságtól elrugaszkodott megnyilvánulása: „az igények természetesen terhesek... De hiszen a magyar kormány maga vetette fel a svábok kitelepítésének kérdését. Így most oldja is meg maga ezt a kérdést.”⁴² Szviridov ígérete nem teljesülhetett. Tudta ugyan, hogy Rajk elkészítette a kormány augusztus 5-ei ülésére a kitelepítésre vonatkozó költségvetési tervezetét, de ott azt időhiány miatt nem tárgyalták meg, és a belügyminiszter kérésére elnapolták augusztus 16-ára.⁴³ A SZEB viszont ezt megelőzően, egy nappal korábban ülésezett. Így megfordult a helyzet: Szviridov ugyan tájékoztatott, csak épp másképp. Nem a SZEB-et a magyar kormány álláspontjáról, hanem a magyar kormányt a SZEB ülésén történekről.

A SZEB ülésén, 1946. augusztus 15-én az angolszászok jóvoltából ismét terítéken volt a „sváb-kérdés.” Weems nem zárkózott el a magyar kormány óhaját képviselő Szviridov kérésének teljesítése elől. A kormány a birodalmi márká helyett forintot, dollárt vagy angol valutát adott volna a kitelepítendőeknek, azonban Weems felettesei végleges válaszát még nem ismerte. Az amerikaiak érzékelve a gondokat úgy vélték, hogy 1947-ben is folytatódni fog a kitelepítés.⁴⁴ Tévedtek, 1948-ban zárult le.

Rajk a kormány 1946. augusztus 16-ai ülésén terjesztette elő javaslatát arról, hogy a kormány 2,1 millió forint „előirányzat nélküli átmeneti kiadás”-t engedélyezzen a kitelepítéssel kapcsolatos költségekre. A belügyminiszter emlékeztetett arra, hogy 125 szerelvénnel

valamivel több mint 120 ezer főt telepítettek ki, és a 380 ezer főből még további 260 ezer kitelepítése várat magára. Havi 20 szerelvénnel, azokon 20 ezer fővel számolva egy éven belül végrehajtható a SZET határozata. Rajk részletesen feltárta előterjesztésében, hogy a kért pénzből mennyi jutna a belügyi munkatársak fizetésére, ételmezésére, az áttelepítendőek ellátására és így tovább.⁴⁵ Úgy vélte, hogy „a kitelepítés augusztus 20–25 után kezdődhet meg újból,” és megelégedett az-
zal, hogy „egyelőre elég 300.000 forint a lebonyolítás-
ra.” Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács főtitkára hozzá-
szólásában nem kért: szervezete megállapította, hogy
a „kitelepítésre fedezet nincs.” Ezért javaslata: az illeté-
kes hivatalok működjenek együtt, és találják meg „a
svábok vagyonából a fedezetet.” A kormány Rajk szó-
beli kiegészítésében jelzett, immár csökkentett összegű
kérését, a 300 ezer forint rendkívüli hitelt engedé-
lyezte.⁴⁶

Ilyen előzmények után kezdődtek meg az amerikai és a magyar hatóságok közötti tárgyalások, és kölcsönös engedmények után 1946. augusztus 22-én 19 pontos megállapodást kötöttek. A kormányülésen Rajk részle-
tesen szólt a megállapodás tartalmáról. A szerződő fe-
lek rögzítették: „kitelepítéskor a családok nem válasz-
thatók el.” Meghatározták a fejenkénti, 100 kg súlyban
maximált személypoggyász tartalmát, ebből 20 kg élel-
miszer lesz; a ruházat összetételét; a 100 kg-on felül
biztosítani kell személyenként részükre konyhafelszere-
lési tárgyakat, takarót, gyermekkocsit, gazdasági felsze-
reléseket, szerszámokat, munkaeszközöket stb. A kb.
1100 fős szerelvényekhez öt – Rajk szerint mérsékelt
befogadóképességű – vagonot kell csatolni, „ami abba
befér, azt kivihetik.” A nincstelen, felsőruházattal
nem rendelkező, illetve földtelen kitelepített részére a
magyar állam alsó- és felsőruházatot köteles biztosítani.
Minden 20 éven felüli kitelepített 500, az annál fiatal-
abb 400 birodalmi márka mellett okmányait, óráit ma-
gával vinni köteles. Rajk szólt arról, hogy az eddigi sta-
tisztikai adatok alapján a 20 évnél fiatalabbak a kitele-
pítettek 40–42%-át tették ki. Felkészülési lehetőséget
kellett biztosítani a kitelepítésre kijelölteknek. A nem
magyar, hanem román és jugoszláv állampolgárságú
németekre nem vonatkozott a megállapodás. 1946.
szeptember 1-jétől indulhattak volna újra a szerelvén-
yek, havonta 20, de pontatlan vonatérkezés esetében a
vonat „elveszettnek tekintendő, és újra nem pótolható.”
1947. április 1-jéig ez maximum 90 ezer főt jelenthet.
1947 márciusában újra tárgyalóasztalhoz ülnek a felek,
az 1947-es kvóta 100 ezer fő lehet. A magyar kormány
vállalta, hogy a már ismert amerikai állásfoglalást ismé-
telten közzéteszi a sajtóban: egyrészt, hogy a potsdami
értekezlet alapján a kitelepített németeket a németorszá-
gi amerikai zónába befogadják. Másrészt, és az ameri-
kaiak számára ez volt a döntő, hogy az utóbb Rajk által
megszövegezett, és a kormány által elfogadott, kiadan-
dó kormánynyilatkozatban az szerepelt, hogy „a kitele-
pítés nem kötelessége a kormánynak, de a potsdami
egyezmény erre lehetőséget ad... az áttelepülés rende-

zett és emberséges módon fog megtörténni és az egyez-
mény alapján áttelepített németeket az USA katonai
övezetébe befogadja... A kitelepítés kezdete: 1946.
szeptember 2.” A kitelepítési rendelet közzététele után
a meg szállóknak nem sikerült elérni azt, hogy a Tildy-
kormány módosítsa a jogszabályba foglalt álláspontját.
Most viszont eredménnyel jártak: a ki- és betelepítéssel
egyaránt sújtott, súlyos gazdasági gondokkal küzdő
kormányzat igent mondott. Rajk (valójában Rákosi ve-
zérelte pártja) fajt accompli állította a kormánnyt, miután
a belügyminiszter ismertette az általa szövegezett nyi-
latkozatot, közölte, hogy „a miniszterelnökkel ezt a ja-
vaslatát letárgyalta és amennyiben a minisztertanács ez-
zel a nyilatkozattal egyetért, akkor kormánynyilatkozat-
ként adja le a sajtó számára.” Balogh páter figyelmez-
tette a jelen voltakat, hogy 1945. decemberében másként
foglaltak állást. A Rajk szerint vele egyeztető (vagy
más, nem ismert okból ez alkalommal egy nézetet kép-
viselő) kormányfő sem rejtette véka alá, hogy „később
is” foglalkoztak ezzel a kormányulésen, „hoztak határo-
zatot, hogy a potsdami döntést nem kényszerű döntés-
nek, hanem lehetőségnek tekintik.” Majd anélkül, hogy
pontosította volna, hogy ez mikor történt, ekképp foly-
tatta: „azt kell mondani, hogy a sváb kitelepítés szá-
munkra mégis kényszerű dolog, egyrészt a csehszlovák
lakosságcsere-egyezmény hatása miatt, másrészt pedig
azoknak a minden oldalról, például Románia felől érke-
ző híreknek [a] hatása alatt, hogy onnan is várhatunk ki-
telepítést. Ilyen körülmények között jelenlegi lakossá-
gunk meghagyása mellett nem tudunk a magyaroknak
helyet csinálni.”⁴⁷

Rajk nem hallgatta el, hogy az amerikaiak is „nagyon
lojálisan igyekeztek engedményeket tenni.”⁴⁸ Az ameri-
kai fél álláspontját a magyar kormány elfogadta, hogy
„amennyiben 1947. április 1. és december 31. között [az
amerikai övezetbe – Z. T.] 100 ezer németet befogad-
nak, ezzel a kitelepítés teljesen befejezést nyer, és nem
történik semmiféle további kísérlet a kitelepítésre.”⁴⁹ A
felek számára a rögzítettektől történő eltérést, a kiska-
put azzal is biztosították, hogy a megállapodás kimond-
ta: „a kitelepítés bármely fél által, bármely időpontban
felfüggeszthető, amennyiben a jelen megállapodás
akármelyik feltételét is megsérténék.”⁵⁰

A kormány tagjai sajátos körülmények között érte-
sültek a megállapodásról. Augusztus 28-án a kormány-
fő rendkívüli kormányulást hívott össze, aminek „fő tár-
gya [a] külpolitika. Elsősorban a csehszlovák–magyar
lakosságcsere-egyezmény lebonyolítása körüli állapot,
majd pedig a Párizsból érkezett egyéb híreknek a mi-
nisztertanács tagjaival való közlése.”⁵¹ Ezek mellett
adott Rajk részletes tájékoztatást az amerikai hatósá-
gokkal aláírt egyezményről.⁵² Történelmi áttekintése sze-
rint 1945 nyaratól sajátosan alakult a magyar és a többi,
környező és távolabbi államból a németek kitelepítése,
amely 1946 márciusától gyorsult fel, és vált tűrhetetlen-
né a túlszűfolttság Németország amerikaiak által meg-
szállt zónájának azon részeiben, ahová a kitelepítettek
érkeztek. Ezért óhajtotta szabályozni az USA államon-

ként a kitelepítés menetét, továbbá az „illetékes ország vagyontárgyaiból a sváboknak felszerelést” azért kívánt adni, hogy így elkerülhető legyen a kitelepítettek méltatlan körülmények közé kerülése. Az USA átadta a csehekkel kötött szerződést, azt mintának tekintve. A magyarokkal kötött megállapodás azonban súlyosabb feltételeket tartalmazott, mert – mint Rajk fogalmazott – „Szlovákia nincs az Egyesült Nemzetek megszállása alatt.” A belügyminiszter egyértelműsítette: „az egyezmény legsúlyosabb része az 500, illetve 400 RM [birodalmi márka – Z. T.] kifizetése és az ennek megfelelő összeg előteremtése.” Rajk nem köntörfalazott, fel kell venni a szovjet és amerikai hatóságokkal a kapcsolatot, tőlük lehet birodalmi márkát szerezni. Az USA 50 USD-ért 500 birodalmi márkát adna, „azonnali készpénzfizetésre.” Az oroszok „hajlandók kölcsönképpen beszerezni,” a megtérítési feltételekről „később tárgyalnának.” Amint Rákosi fogalmazta: „valahogy biztosítani kellene a legolcsóbb márkát,”⁵³ de annak megszerzése októberig elhúzódott.⁵⁴ A kormányülés résztvevői vitáztak arról is, hogy miként folytatódjon, milyen sorrendben a kitelepítés. A burjánzó korrupció távoltartását szorgalmazták. Rengeteg visszaélés történt országszerte, pl. a rátelepülő nincstelen magyarok „nem tudtak miből élni, sokszor a ruhát lehúzták a svábokról.” Felmerült, hogy a kitelepítéseknel területi szempontból intern sorrendet tartsanak be. A szakképzetlen betelepülők károkozása úgy ellensúlyozható, hogy nem telepítik őket a szőlővidékekre és oda, ahol képzettségük elégtelen, de az is megoldás lehet, hogy ezekről a helyekről ne telepítsék ki a szakértelemmel rendelkezőket.⁵⁵

A SZEK 1946. augusztus 30-i ülésén Weems – mutatván az amerikai fél készségét az együttműködésre – felvetette, hogy valamennyi szövetséges, így a szovjetek is vegyenek részt a németeket szállító szerelvények felügyeletében. Szviridov köszönettel elfogadta, jelezte, hogy élnek vele.⁵⁶ Sőt, nem csupán éltek, hanem vissza is éltek. Az egyik közép-dunántúli helységbe, nem messze Veszprémtől, szeptember elején nem engedték be az amerikai tisztet, aki így nem láthatta el a bevagonírozás előkészítését ellenőrző feladatát. Ennek visszhangja lett a SZEK következő ülésén, szeptember 13-án. Szviridov szerint Városlődnél egyfelől szovjet hadgyakorlat zajlott, másrészt szó sincs a „svábok” bevagonírozásáról (tehát nincs mit ellenőrizni), majd elhangzott a tanácskozáson és még ezt követően is többször felmerült a legfőbb érv: a magyar kormánynak nincs birodalmi márkája, így nem indíthatja el a németeket.⁵⁷

Anomáliái miatt a német kitelepítést, az SZDP kezdeményezésére szeptember 17-én ismét a pártközi értekezlet napirendjére tűzték. Ennek előzményei augusztus 20-áig nyúltak vissza, amikor a párt Főtitkársága a kormányfőhöz azért fordult írásban, hogy a telepítésekkel összefüggő problémákat a pártok vitassák meg. Két nappal később megszületett az amerikaiakkal a megállapodás, másrészt a hó végén Zentai, a HM politikai államtitkára feljegyzést készített, amelyben a kitelepítési rendelet átdolgozásához összefoglalta pártja szempontjait egyfelől az „összeírás és nemzetiség,” másfelől a „a

kitelepítés végrehajtása” kérdésében. Az augusztus 31-én kelt feljegyzés négy pontba sűrítette a szükségesnek vélteket. Így: a koalíciós pártok képviselői alkotnák az előre meghatározott területen működő pártközi bizottságokat, amelyek majd a kitelepítendőket összeírását véggeznék, amit végül a minisztertanács hagyja jóvá. A kitelepítendőket nevét nem kellene közszemlére tenni, hanem az illetőknek küldött értesítőn szerepelnének a rájuk vonatkozó információk. A kitelepítés alóli mentesülés ügyét intéző ötfős bizottságot bírósági emberekből állítanák össze. A mentesült német értesítést kapna, és többé semmiképp sem lenne zaklatható. A kitelepítést végzők két részlegéből az egyik a németek összeszedését folytatná megfelelő karhatalommal és az elvihető ingóságok ellenőrzésével, míg a másik a kitelepítendő jelenlétében felleltározna a hátramaradt ingóságokat. Ezeken a helyeken statárium lenne mindaddig, amíg a betelepítés be nem fejeződik. A pártközi értekezlet tudomásul vette az augusztusi, amerikaiakkal történt megállapodást, és az ezzel összefüggő feladatokról tárgyalt.⁵⁸ Az SZDP nem érte el célját, az újabb, generális intézkedésre több mint egy esztendő kellett várni.

Szeptember 1-jén a külügyi tárca és az USA németországi katonai kormányzatának megbízottai külön megállapodásban szabályozták a további kitelepítési feltételeket, és ebben hangsúlyt fektettek az emberiség, egészségügyi, szállítási és szociális problémákra. A kitelepülésre kötelezetteket 10 nappal korábban értesíteni kellett, és a névjegyzéken konkrétan meg kellett jelölni az eltávolítás okát. A kitelepítettek magukkal viheték a legszükségesebb ingóságokat, a foglalkozáshoz szükséges felszereléseiket, a németországi bankokra szóló takaréketkönyveket és tulajdonra való igazolásokat. A terhes asszonyok és családtagjaik mentesültek a kitelepítés alól.⁵⁹

1946. szeptember 12-én a kormányfő elnöklete alatt ismét rendkívüli kormányülést tartottak, mert előző nap a Párizsban tárgyaló külügyminisztertől távirat érkezett, aki tájékoztatót a csehszlovák–magyar lakosságcsere egyezmény dolgában közvetlenül folytatott tárgyalások eredményeiről és a minisztertanács állásfoglalását kérte.⁶⁰ A vita során azonban felmerült a németek kitelepítése. Az áttelepítési kormánybiztos, Jócsik Lajos szavaira reagáló Mistéth Endre újjáépítési miniszter megfontolandónak tartotta, miután az 1938 óta Csehszlovákiából Magyarországra átjöttek számát a további áttelepülők számánál a kormány érvényesítheti, „kívánatos volna, hogy elsősorban a németeket telepítsük így ki, mert az olcsóbb volna, mint a sváb kitelepítés.” Javaslatára előbb visszhang nélkül maradt, majd Jócsik és a kormányfő is azért opponálta, mert – mint Nagy Ferenc mondotta – „a jómódú, gazdag svábok vagyonára nekünk szükségünk van.”⁶¹ A következő napirend tárgyalására térve a kormányfő tájékoztatást adott Szviridov leveléről, amelyben az altábornagy közölte, hogy a németek kitelepítéséhez szükséges 36 millió birodalmi márkát négy feltétel megvalósulása esetén kölcsönöznék a Szovjetunió. Rajk szerint a feltételek elviselhetetlenek, más utat kell választani. A kitelepítés újbóli meg-

kezdése még nem sürgető, de előbb-utóbb a további földhöz juttatás, valamint az áttelepülő magyarság miatt meg kell oldani. Ezért belső intézkedést javasolt: napolják el a kitelepítést, de akikre az vonatkozna, azoktól – mintha már kitelepítenék őket – „el kell kobozni a vagyontárgyaikat, és ők keressenek itt mint földmunkások megélhetést.” Ötletét „járható út”-nak tekintette, „más országok is megcsinálták ezt” – fűzte hozzá. Rákosi szerint – miután 1946. október 5-éig be kell nyújtani az összes javaslatot a békekonferenciához – lehet várni a kitelepítéssel, 23 nap múlva nem fenyeget többé a junktimba hozatal. Ugyanakkor felvetése: „meg lehetne azonban feketén is venni a márkát,” kiváltotta a pénzügyminiszter helyeslését, mert az árfolyam így kedvezőbben alakulhatna. A kormányfő kérte, hogy a kitelepítés előkészítésénél „ne a vagyon legyen az első szempont, hanem a bűnösség és politikai veszélyesség.” Legelőször a volksbundistákat és az SS-be önként lépetteket telepítsék ki. Egyetértett Rajk elgondolásával, „ha a kitelepítés tempója ilyen hosszú és lassú lesz.”⁶² A kormányülés témáját képezte Dobi Istvánnak, az agrár tárca vezetőjének bejelentése nyomán, hogy a korábbiakból ismert módon, ezúttal Mór környékén történt villongás, ezért a kitelepítendő – szüreti munkájukban akadályozott – németek panasszal éltek a helyi belügyi megbízottakkal szemben. A kormány felhívást tett közzé, hogy a kitelepítési bizottságok ne akadályozzák a gazdálkodás normális menetét.⁶³

Szeptember 30-án, amikor a Csehszlovák Köztársaságból érkezett – valójában elűzött – magyarok, valamint a Délvidékről (az oda 1941-ben letelepített) székelek elhelyezése Magyarországon már egyfajta rátelepítésként fokozta tovább a gondokat, ismét a németek kitelepítéséről is vitázott a SZEB. Tudott volt a tárgyalók előtt, hogy az amerikai feltételek teljesítésére a kormányzat szinte képtelen, ezért az e hónapra tervezett 23 szerelvény el sem indulhatott. Az amerikaiak sikertelenül igyekeztek elérni azt is, hogy a sajtó valóságghű képet adjon a kialakult helyzetről.⁶⁴ Végül, szemben az amerikai és a szovjet ajánlatokkal, 1946. októberében a magyar kormány sokkal kedvezőbb feltételekkel szerzett Bécsben ötmillió birodalmi márkát.⁶⁵

Október 4-én elfogadta a kormány az Áttelepítési Kormánybizottságnak a miniszterelnökségi államtitkár, dr. Balogh által benyújtott előterjesztését a betelepítések felfüggesztésére, valamint a telepítési, elhelyezési lehetőségek fenntartása tárgyában. Az augusztus 30-án készített előterjesztés nem rejtette véka alá, hogy a földreform lezárulta, a házak kiosztása után alig van lehetőség a csehszlovákiai magyarok letelepítésére, ezért javasolta, hogy a Csehszlovákiába távozó szlovákok és a kitelepítendő németek ingatlanait tartalékolják, a további betelepítéseket függesszék fel. Dr. Balogh előterjesztéséhez egyedül Szakasits szólott hozzá. Ő – ez idő tájt ugyan nem látta aktuálisnak a kérdést, de – nem kertelt, és irányt szabott: „a kitelepített svábok által elhagyott lakásokba a Csehszlovákiából átjött magyarokat kell betelepíteni.”⁶⁶ Október 16-án jelei mutatkoztak annak, hogy valami, inkább taktikainak nevezhető

elmozdulás történt a kitelepítés ügyében. E napon hagyta jóvá a kormány Rajk újabb, ezzel összefüggő 350 ezer forintos hitelkérelmét. Amint a kormányfő mondta: „néhány vonatot el kell indítani, hogy a folyamatoság ne szakadjon meg.”⁶⁷

Szeptemberben 20, egyenként 43 kocsiból álló szerelvénnel 22 ezer németet lehetett volna kitelepíteni, de nem volt rá pénzügyi fedezet.⁶⁸ Az 1946. augusztus 22-én kötött megegyezés gazdasági és pénzügyi következményei a magyar kormányt érzékenyen érintették. A pénzügyi feltételek azonban szinte eleve kilátástalanná tették a megállapodás végrehajtását, a kitelepítés szeptember 1-je helyett november 8-án indult meg, de a hó végén az USA ismételten leállította.⁶⁹ Erről Nagy kormányfőt már előre, 1946. november 16-án értesítették. A minisztertanács december 13-ai ülésén Rajk tájékoztatást adott a kitelepítés elakadásáról, az újabb amerikai követelésekről.⁷⁰ A magyar kormány közel 13,4 millió hitel engedélyezésével⁷¹ ugyan teljesítette az amerikai követeléseket (minden 20 évnél idősebb német 500, annál fiatalabb 400 birodalmi márkát, ruházatot, 10 napra szóló élelmet kapott), de a megállapodás teljesíthetetlennek tűnt. Az amerikai fél a már Németországban lévő több mint 100 ezer kitelepített élelem-, tüzelőanyag- és lakás hiányával indokolta a felfüggesztést.⁷² A magyar kormány tiltakozott. Elfogadta az amerikai hivatkozás okait, de nem kívánta elismerni az amerikaiak jogát a kitelepítés leállítására és ragaszkodott ahhoz, hogy 1947. április 1-jéig a kitelepítésre várókat fogadják be az amerikai zónába.

Az idő tájt, amikor 12.500 német kitelepítése megkezdődhetett, az amerikai tárgyaló fél a Szabad Nép október 31-ei számában megjelent, az USA hatóságainak teljesíthetetlen feltételeit ostromozó írás miatt vitte a kitelepítés ügyét a SZEB 1946. november 12-ei ülésére. Igaz, hogy Szviridov figyelmeztette utóbb a lapszerkesztőt arra, hogy a jövőben a hasonló témájú írásokat megjelenésük előtt mutassa be, az amerikaiak a potsdami határozat végére nem hajtására hivatkoztak. Sőt, Weems bejelentette, hogy a Csehszlovák Köztársasághoz képest – ahol 1000 birodalmi márkát kaptak a kitelepített németek – „a magyarok esetében az egy kitelepítendő svábra jutó összeg lényegesen alacsonyabb.”⁷³ Az elmérgesedett helyzetben, pár nappal később mindez már a kitelepítés újbóli felfüggesztésének a kormányfővel közölt tervéhez, majd a hó végén a kitelepítés újbóli leállításához vezetett. A tervezett 52 szerelvénnel szemben hat vonat hagyta el Magyarországot 6090 fővel.⁷⁴ Szviridov hiába okolta az amerikaiakat a SZEB 1946. december 6-ai ülésén, orvosolni nem tudta az „érthetetlen” helyzetet. Ez alkalommal ő tette szóvá a potsdami határozat teljesítésének ellehetetlenülését. Weems ugyan elismerte az USA hatóságai által megszállt német területeken jelentkező problémákat, de nem tudta, hogy mikor kezdődhet újra a kitelepítés. Az angol delegált, Edgcumbe egyetértett Szviridovval: „minden svábot ki kell telepíteni Magyarországról, függetlenül attól, hogy a magyarok visszatartották a kitelepítést szeptember-októberben.” A legfőbb kérdés, „a

Magyarországról kitelepítendő svábok száma nyitott,” megválaszolatlan maradt.⁷⁵

Az amerikai és szovjet katonai vezetők 1946. december 20-án ismét megtárgyalták a „sváb kitelepítés” ügyét. Főképp azért, hogy „biztosítsák a svábok befogadásának folyamatosságát az amerikai megszállási övezetbe.” Az amerikaiak a szovjeteket arról tájékoztatták, hogy a „megfelelő elszállásolási és fogadási feltételek hiánya” az oka annak, hogy a kitelepítés csak „1947 márciusában indulhat újra.” Beljanov hiába rótta meg az amerikaiakat, hogy „elegendő időt hagytak” részükre a kitelepítendő fogadására, elutasították azzal a hivatkozással, hogy 1946. június 22. után, amikor a kitelepítettek száma elérte a 120 ezer főt,⁷⁶ Magyarország „nem tudta volna kitelepíteni a maradék” 380 ezer főt júliusban.⁷⁷

Miként alakultak az álláspontok a SZEB december 23-i ülésén? Szviridov – akivel az angol képviselő ismételtlen egyetértett (!), – igen kemény, az amerikaiakat támadó hangnemben tekintette át a kitelepítés nemzetközi háttérét és ellentmondásos gyakorlatát. Nem rejtette véka alá, hogy a potsdami határozatba foglalt szövetségi döntést, amellyel félmillió német kitelepítésére teremtettek lehetőséget – és amit 1946 novemberében és decemberében ismételtlen megerősített Berlinben a koordinációs bizottság⁷⁸ – a magyarok részben hajtották végre, „126 ezer svábot telepítettek ki,”⁷⁹ és az augusztusi megállapodásban rögzítettek teljesítése még hátra van, miközben közel ezer fő „illegális” körülmények között akart visszatelepülni. A kemény és tények garmadáját sorjáztató szavakra Weems reagált nem kevésbé kemény és tényszerű, elutasító stílusban. Kormány véleményeként hozzáfűzte a mondottakhoz, hogy az augusztusi megállapodásba foglaltak alapján 90 ezer fő 1947. április elejéig, további 100 ezer fő pedig az esztendő végéig lett volna kitelepítendő. Miután 46 szerelvénnyel a magyar kormány kiszállíthatatott volna 50 ezer németet 1946. december elejéig, az „amerikai hatóságok a sváboknak ezt a mennyiségét törölték, és nem fogják őket fogadni,” továbbá, számos ok miatt december 1-jétől „a svábok németországi fogadását teljesen beszüntették.” A beköszöntött tél lehetetlenné tette az oly gyakran emlegetett „humánus” kitelepítést. A vita nem zárult le, mert azt majd – mint Szviridov mondta – a németországi Ellenőrző Tanács dönti el az illetékes kormányokkal.⁸⁰

Két nagy szakasza volt a magyarhoni németek elhurcolásának Németország amerikaiak által megszállt zónájába: az első, 1946 első felében, a második az év végétől 1947 májusának utolsó napjáig. Az amerikai öszszegzés szerint (1947. szeptember 15-éig) 125 ezer fő érkezett, és további 184 ezer főt lehetett volna oda kitelepíteni.⁸¹

Rajk belügyminiszter úgy rendelkezett, hogy rendőrhatalósági őrzetet vagy felügyeletet von maga után, ha valaki a Volksbund tagja volt, ha valaki „a háborús események során az akkori Német Birodalom területére távozott és 1946. szeptember 1-je után a mai Magyarország területére visszaérkezett.” Továbbá azok esetében,

akik ugyan a jelzett időpont előtt hazatértek, de „az 1944. március 19. napját megelőző időben a fegyveres SS-alakulatok tagjai” voltak, illetőleg a német megszállás után (az 1941-ben tartott népszámlálás alkalmával nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó bevallás alapján) az SS-be besorozták őket, és ott fegyveres szolgálatot teljesítettek. Súlyosbító körülményt jelentett az elbírálásnál – az októl függetlenül – a Németországba távozás, valamint a Volksbund- és SS-tagság.⁸²

A még Magyarországon töltendő hetek–hónapok a brutalitás és a kollektív felelősségre vonás, míg a németországi kezdeti időszakok a kegyetlen körülményekkel való szembesülés jegyében teltek el. A viszonyok 1944 tavaszához–nyarához képest abban változtak, hogy a célállomás nem Auschwitz, és a cél nem az Endlösung volt. A budaörsi, kelenföldi és a vidéki vasútállomásokról kigördülő szerelvények utasai ellentétben a hasonló feliratú akkori szerelvények elhurcoltjaival tényleg „Deutsche Umsiedler”-ek voltak. A „ki velük” elvével megegyezett a kivitelezés drasztikus gyakorlata, amit „megalapozott” a pártok szélsőséges politizálása, számos pártorgánus útszéli hangneme, a világháborút túléltek bosszúvágya, a borzalmak emléke, a meg nem értés, a felfokozott nemzetiségi gyűlölködés, a hivatali hatalommal való visszaélés, a bűnbakkeresés (és azok találása), valamint nem utolsósorban a nemzetközi helyzet alakulása.

1947. február 10-én hiába vetette fel Szviridov a SZEB ülésén a kérdést, hogy mikor folytatódik a kitelepítés, mert Weems csak arra tett ígéretet, hogy tájékozódni fog.⁸³ Weems, a még aznap Berlinből kapott üzenet alapján, egy héttel később, 17-én keltezett levelében javaslatot tett egy, márciusban, Berlinben tartandó, a „svábok” humánus kitelepítésével összefüggő konferenciára. Ezen a németországi amerikai katonai hatóságok és a magyar kormány képviselői vennének részt, tehát az angolok és a szovjetek kikapcsolásával üléseznének. A szovjet elutasítás kézenfekvő volt. Március 4-én, egy nappal azután, hogy Weems a magyar kormánynak küldött levelében jelezte azt, hogy amerikai katonai hatóságok „nem tudják megjelölni a svábok fogadása megkezdésének időpontját,”⁸⁴ Szviridov a Weemsnek írott válaszlevelében szükségtelennek ítélte a konferenciát, és sürgette, hogy mielőbb kezdődjön el a kitelepítés, a magyarokat pedig ne áltassak az amerikaiak. Edgcumbe ez alkalommal is egyetértett vele.⁸⁵

Március 20-án a magyar kormány is tájékoztatást kapott Rajktól a kitelepítés állásáról.⁸⁶ Elmondta, hogy az időjárás javulása ellenére az amerikai hatóságok addig nem engedélyezik április 1-jétől a további 100 ezer fő kitelepítését, amíg Berlinben nem tanácskoznak a magyar illetékessel, ahol a további feltételekben is meg kell állapodni. Rajk úgy vélte, hogy végleges rendezést lehetne elérni, de ehhez szükséges, hogy valamennyi érdekelt jelen legyen. Magyarul: a szovjetek is, mint a Magyarországi SZEB meghatározó képviselői. A kormány felhatalmazta Rajkot arra, hogy válaszában Budapestet ajánlja a tanácskozás színhelyeként, és kérje a kitelepítés folytatásának engedélyezését.⁸⁷ Rajk ezért

még aznap, március 20-án levelet küldött a SZEB-hez.⁸⁸

Az események felgyorsultak és a kitelepítés március 20-án nem csupán a kormány, hanem a SZEB ülésnek is egyik napirendjét képezte.⁸⁹ Szviridov igyekezett Weemset sarokba szorítani, hogy konkrétan válaszoljon arra: felújítják-e vagy sem a kitelepítést, másfelől ő is a többhatalmi budapesti kitelepítési konferencia mellett érvelt. Weems válasza félreérthetetlen volt: a németországi amerikai zóna „erősen túlnépesedett,” nem tudnak több németet fogadni, és azt sem tudta, hogy a kitelepítés újra elkezdődik-e. A konferencia budapesti színhelyét elvetette, sőt a tanácskozás ügye is nyitva maradt. Végül jelezte, hogy „állítólag a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács... február 17-én, az áttelepítési igazgatóság... február 28-án javaslatot tett a svábok fogadásának megszüntetésére Németország mind a négy megszállási övezetében, és a kérdést döntésre átdták a Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai konferenciájának.” Szviridov nem tehetett mást – amint az szavaiból is kiderült –, hogy a moszkvai tanácskozás híre hallatán szükségtelennek ítélte a berlini összejövetelt.⁹⁰ A március 9. és április 24. között Moszkvában ülésezők azonban nem oldották meg a dilemmát.

Weems március 27-én válaszolt a Rajk-féle levélre, és mindkét kérést elutasította. A kitelepítés újrakezdhetőségét évnyi távolságba helyezte.⁹¹ Március 28-án a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács arról tájékoztatta a Magyarországi SZEB elnökét, hogy a kitelepítést „előre nem látható időre” leállítják.⁹²

Amit a korábbiakban Rajk, a vele helyeslőleg egyetértő kormányfővel együtt a kormánytagokkal érkeztetett, 1947. március 31-én bekövetkezett.⁹³ A kormány intézkedett a magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény alapján Magyarországra áttelepített szlovákiai magyarok elhelyezése érdekében a Németországba való áttelepítésre kötelezett magyarországi német lakosság összeköltöztetéséről. Az 1945. végi kormányrendelet „hivatkozása” miatti nagyhatalmi tiltakozások taktikai jellegét bizonyítja, hogy a magyar kormány ez alkalommal is (immár harmadszor) a SZET 1945. november 20-ai állásfoglalására, valamint az amerikaiakkal megkötött 1946. augusztus 22-ei egyezményre hivatkozott, mondván, hogy a „Németországba való áttelepítésre kötelezett magyarországi németeket ideiglenesen össze lehet költöztetni avégből, hogy a Csehszlovákiából... Magyarországra áttelepített magyarok letelepíthetők legyenek.” A kabinet rendeletével az áttelepítésre kötelezett minden ingó és ingatlan vagyona az államra szállt az általa (majdan) elvihető ingóságain kívül. A jogszabály az esetleg ellenszegülőket öt évig terjedhető fogházzal fenyegette.⁹⁴

A SZEB 1947. április 16-án tartott ülésén az utolsó kísérlet történt arra, hogy az immár hosszabb ideje ebben a kérdésben egyetértő angol és szovjet képviselő elérje Weemsnél az amerikai zónába történő kitelepítés újraindítását. Edgcumbe nem arra helyezte a hangsúlyt, hogy elfogadható-e vagy sem a németországi amerikai katonai hatóság kitelepítést felfüggesztő döntése, ha-

nem épp azt érzékeltette, hogy milyen nehézséget okoz Magyarországon az, hogy „a kitelepítendő svábok helyére már megérkeztek a magyarok.” Weems sem volt eredményesebb a magyarországi helyzet súlyos voltát még Edgcumbe-nél is részletesebben bemutató Szviridovnál.⁹⁵ Ugyanis Weems csupán az amerikai hatóságnak szóló, egyfelől a kitelepítés újrakezdésének lehetőségét firtató, másfelől a nehéz magyarországi viszonyokat érzékeltető (végül április 24-én feladott) levél megírását vállalta. Az 1947. május 19-én postázott, és az amerikai övezet parancsnokától, Lucius DuBignon Clay-től érkezett válasz nyilvánvalóvá tette a Magyarországi SZEB valamennyi delegáltja számára, hogy reménytelen az amerikai zónába történő kitelepítés.⁹⁶

A magyar politikai életben kiéleződött feszültségek – ami a május 8-án tartott kormányülésen a magyarországi németek jogtalan összetelepítéséről folyó vita során is kitapintható volt⁹⁷ – és azok kezelése egyértelműsítette, hogy a megszálló hatóságok támogatását élvező politikai erők térnyerése miatt a németek kitelepítésének második periódusa elválaszthatatlan lesz a Magyarországon kialakult helyzettől. A kisgazdapárti politikai elit elleni kommunista összeesküvés időszakában az USA leállította a kitelepítést. Ez idő tájt, április 27-én érkezett Moszkvába Rákosi. Ott másnap, négy nappal azt követően, hogy egyfelől Budapesten Weems levele megírását vállalta, másfelől a magyarországi németek kitelepítésének ügye döntés nélkül zárult a Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai konferenciáján, az amerikai övezet parancsnokának válaszlevelét meg sem várva, az előzetes puhatoló megbeszélések után a kommunista pártvezér levéllel fordult Mihail Szergejevics Szuszlov közvetítésével Sztálinhoz, Molotovhoz és Andrej Alekszandrovics Zsdanovhoz. Levelében segítséget kért „a svábok kitelepítéséhez is, mivel az amerikaiak megtagadták a berlini konferencia hozott határozatának teljesítését.” Másnap fogadta őt Molotov. A „sváb-kérdés”-ről folytatott párbeszéd Rákosi [a továbbiakban: R. M.] és Molotov [a továbbiakban: V. M.] között ekképp zajlott:

„R. M.: ...Nem elhanyagolható jelentősége van nálunk a svábkérdésnek. Ki akartuk telepíteni őket Németországba, de úgy tudjuk, hogy az amerikaiak ellenzik ezt.

V. M.: Igen, az amerikaiak nem akarják ezt.

R. M.: Ez megnehezíti a helyzetünket. A sváboknak csak egyharmadát sikerült kitelepítenünk.

V. M.: Elszalasztották a kedvező pillanatot.

R. M.: Korábban Ausztrián keresztül kellett kitelepítenünk a svábokat, de a szovjet városparancsnokok visszafordították őket Magyarországra, s velük együtt még újabb ausztriai németeket küldtek ide.

V. M.: Most viszont az amerikaiak akadályozzák szívesen azt, hogy a svábokat Németország amerikai övezetében telepítsék. E kérdés megoldására igen kevés az esély.

R. M.: Jelenleg Magyarországon 600 községben élnek svábok. Meg kell mondanom, hogy többségük a

szociáldemokraták táborához csatlakozott. A szociáldemokrata vezetők nagyobbik része német származású (Ries, Bán és mások), sokan közülük csak nemrég magyarosították a nevüket.

V. M.: Hogy viselkedik Szakasits?

R. M.: Erősen ingadozik.

V. M.: De mégis ő a párt vezetője?

R. M.: Egyelőre igen, de feltűnt egy igen komoly vetélytársa – Bán Antal.

Nem egyezhetnénk-e meg abban, hogy a magyarországi svábokat Németország szovjet övezetébe telepítjük ki?

V. M.: De hiszen Magyarországnak nincs közös határa a németországi szovjet megszállási övezettel.

R. M.: Akkor Csehszlovákián keresztül lehet kitelepíteni őket. Ha ezt megmondjuk a sváboknak, úgy megijednek, hogy maguktól is átszöknek az amerikai zónába.

V. M.: Ez kevésbé valószínű. Ha így cselekednénk, akkor Németország szovjet övezete afféle madárijesztővé válnék.

R. M.: Nem, a svábok egyszerűen nem szeretik, semmilyen formában a Szovjetuniót. Nekünk kevés a földünk. Már többször előfordult, hogy magyarok érkeztek egy-egy faluba, hogy földet kapjanak, a falvakban meg még ott laktak a svábok. És a magyarok így amolyan kutya-macska barátságban élnek együtt a svábokkal.

V. M.: Tehát a svábokat már kilakoltatták a házaikból?

R. M.: Igen, hozzákezdünk a kitelepítési intézkedésekhez, mivel azt hittük, hogy 100 ezer svábot sikerül kitelepítenünk az amerikai övezetbe. A svábok ellenségeink. A kommunisták ellenségei ugyanakkor úgy tekintenek rájuk, mint egyfajta szövetségesükre.

V. M.: Tárgyalta ezt a kérdést a kormány?

R. M.: A kommunisták a svábok kitelepítése mellett voltak, mindenki más ellene. A szociáldemokraták hallgatólagosan, a kisgazdapárt viszont nyíltan ellenezte.

V. M.: Ez a dolog kevésbé perspektivikus. De mit lehet tenni, ha egyszer hatalomra jutottak, nyilvánvaló, hogy osztozniuk kell minden nehézségben. Ahogy mondani szokás: nagy fába vágja fejszéjét, aki kormányzásra vállalkozik. A helyzetük tényleg bonyolult.⁹⁸

A Magyarországon maradt kitelepítendő sorsa eldőlt. Így és ekképp, a valótlanságok garmadáját előrán-gató pártvezér és a szovjet birodalom egyik vezetőjének megbeszélésén. Május 17-én a magyar kabinet a szovjet kormánytól kezdeményezte, hogy működjen közre a kitelepítés akut ügyének megoldásában.⁹⁹ Már azt megelőzően és függetlenül attól, hogy május 19-én a Németország amerikaiak által megszállt övezetébe történő kitelepítés újrakezdése kilátástalanná vált. Ezt követően Dinnyés, az új miniszterelnök 1947. június 10-én felvette: „a kormány meg fogja keresni az Egyesült Nemzetek több nagyhatalmát, hogy az általuk megszállva tartott zónába is tegyék lehetővé a magyarországi németek kitelepítését.”¹⁰⁰ Magyar-szovjet tárgyalások kezdődtek, és a kormány 1947. június 12-én tartott ülésén, a 115. napirendi pontként a belügyminiszter bejelentette, hogy a szovjetek támogatták kérését, lehetővé tették a németek kitelepítését a szovjet zónába, azzal, hogy a magyar kormány indokolja ezt meg írásban a SZEB elnökénél. Határozathozatalt azért kért, hogy „az átiratot az indoklással elkészíthesse, s a miniszterelnök aláírásával küldjék el.” Dinnyés cselekedett, a Rajk készítette levelet aláírta.¹⁰¹

A belügyminiszteri levélnek számos sajátossága volt. A felek előzetes egyeztetését jelzi, hogy egy nappal hamarabb (már június 11-én) elkészült, minthogy a koalíciós kormány határozott volna a kommunista Rajk előterjesztéséről. A gépelt fogalmazványon az előadó és a leíró kézjegye mellett Rákosi kézjegye látható. A pártvezér, aki 1945. november 15. és 1949. szeptember 5. között betöltötte a miniszterelnökhelyettes-államminiszter tisztséget is, kezében összpontosította a Vorosilovval, és általában a szovjetekkel történő kapcsolattartást. A kormány kisgazdapárti feje, Dinnyés csak ezt követően, június 14-én kiadmányozta a levelet. Azon túl, hogy kronológiailag áttekinti a történeteket, pontos adatai közül különösképp kiemelendő, hogy az 1941. évi népszámlálás alapján a magyarországi németek 72%-át kellett volna kitelepíteni, a „477.229 lélekből 358.012 az áttelepülésre kötelezettek száma...¹⁰² ténylegesen áttelepült... 116.956... még áttelepítendő lenne 241.056 személy.” A SZEB elnökéhez írott levél szerint az ország „létérdeke” a németektől, ettől a „turbulens elemtől” való megszabadulás, mert különben a gazdaság nem állítható talpra, ellehetetlenül.¹⁰³

Július 18-án, egy nappal azt követően, hogy a budapesti szovjet követ válaszjegyzékéből ismertté vált az 50 ezer főre vonatkozó kitelepítés szovjetek általi engedélyezése, július 18-án, a Szabad Nép félreérthetetlen módon nyilvánosságra hozta a kitelepítőket szállító vonatok új végállomásának megváltozását: „Amerika leál-lítottatta – a Szovjetunió újra lehetővé tette a svábok kitelepítését.” Ennek híre futótűzként terjedt, több volt egy madárijesztésnél. A végrehajtás során a kitelepülésre felhívottak közül – aki tudott – elmenekült, helyüket drasztikus módon másokkal, az otthon találtakal pótol-ták. Hasonlóképp történt ez, mint 1945-ben a szovjet fogolytáborokba magyar hadifoglyokat szállító vonatok esetében. Akkor a vonatkísérő vöröskatonák a vasúti kocsikba zsúfoltak létszámának ellenőrzését követően, ha létszámhiányt – szökést – tapasztaltak, a nyílt pályán megállították a szerelvényeket, és a vasúti dolgozókkal, pályőrökkel, sorompókezelőkkel vagy tragédiájukra, épp arra csellengőkkel töltötték fel a hiányt, ártatlano-kat hurcolva évekre a távolba. A magyar kitelepítési megbízottak hasonlóképp jártak el a kitelepítési listákon nem is szereplő németekkel. Az első ilyen eset még 1946 januárjában Budaörsön történt, de e szélsőséges, hírhedtté vált akció, mondhatni ostrom leginkább a Tol-na megyei Mucsiban élőket sújtotta. E barbár rendőrségi akciók közül az utolsót 1948. március 20-án hajtották végre.¹⁰⁴

Rákosi és Molotov, szovjet külügyminiszter megbeszélésén eldőlt a kitelepítésnek a németországi szovjet

zónába folytatása. Bizonyítja ezt az is, hogy még a magyar kormány hivatalos kérése előtt, Komárom–Esztergom megyéből „1947. május első hetében, Baranya megyéből pedig május közepén... indultak vasúti szerelvények magyarországi németekkel Németország szovjet megszállási övezetébe.”¹⁰⁵ A moszkvai találkozón elért megállapodást követően engedélyezhették ezt a SZEB szovjet vezetői.

Dinyés első kormánya július 31-én tárgyalta az augusztusban újrainduló kitelepítés előkészítésére, Prágába és Berlinbe küldendő „egy külügyi, vagy belügyi és közlekedésügyi” szakemberről. A keletkezett konfliktus ellenére az előterjesztést elfogadták, 2–2 kiküldött ment a fővárosokba.¹⁰⁶ A szociáldemokrata igazságügyminiszter „az egész kitelepítést jogtalannak és a demokráciával össze nem egyeztethetőnek” tartotta, aki-vel Rákosi osztályharcos demagógiával azért vitatkozott, mert szerinte a kitelepítés alól mentesíttek „ki tudták magukat vásárolni.”¹⁰⁷ Utóbb, augusztus 8-án Rajk a kormányülésen bejelentette, hogy egy fővel felemelte a Berlinbe kiküldöttek számát.¹⁰⁸

Rajk arról tájékoztatta a kormányt augusztus 14-én, hogy mit intéztek és tapasztaltak a Csehszlovák Köztársaságban járt kiküldöttei. Amíg Prágában számos ellenfél szült a tárgyalófelek között, így például a Romániából kitelepítendő szlovákokkal szemben alkalmazott magyar eljárás, azaz a tranzit költségek miatt és a csehszlovák fél hasonló igényeket támasztott a Magyarországról Németország szovjet zónájába kitelepítendő németeket illetően, addig Berlinben, a Vörös Hadsereg illetékesei készséges partnernek mutatkoztak. A belügyminiszter szerint a Magyarországról – szökés stb. miatt – ki nem telepíthetőket meg kell fosztani magyar állampolgárságuktól, kimondván azt, hogy a kitelepítési névjegyzéken szereplő, „ha nem is hagyja el az országot,” a kiszállítással azonos elbánás alá esik. Ezt dr. Ries azért opponálta, mert a kitelepített egyúttal német állampolgárságot szerez, míg a Magyarországon maradt német így hontalanná válna. Ezt követően, egy nappal később, 1947. augusztus 15-én azt az igényt, hogy a SZEB angolszász képviselői ellenőrizték a kitelepítést, főképp pedig annak „humánus” voltát, Szviridov elutasította. Megnyugtatósképp hozzáfűzte azt, „tudja, hogy... kétheti élelmiszerkészlettel látják el őket, engedélyezik, hogy személyes dolgokat vigyenek magukkal stb.”¹⁰⁹

A magyar–szovjet megállapodást követően (miközben ezzel a Csehszlovákiából menekült, valamint a lakosságcsere még vitás kérdéseit lezáró, 1947. május 24-én kötött egyezmény után Magyarországra telepítendő magyarok letelepíthetősége közel került a megoldáshoz), a második szakaszban, 1947 augusztusától megindulhattak Csehszlovákián át a németekkel teli szerelvények, az első 1947. augusztus 19-én, a kitelepítettek száma a hó végéig 10 ezer főre nőtt.¹¹⁰

Augusztus 28-án azonban újra a kormányülés napirendjén szerepelt a kitelepítés. Ezúttal azért, mert az elfogadott belügyminiszeri előterjesztés szerint nem csupán a kitelepülésre kötelezett, de az országot el nem hagyó, utóbb vagyoni jogi problémákat okozó németekkel,

hanem a nekik segédkezet nyújtó magyarokkal szemben is fel kell lépni. Az 1947. augusztus 31-én megjelent rendelet egyaránt tartalmazott az állampolgársággal, a szabadságvesztéssel és a vagyoni helyzettel összefüggő paragrafusokat.¹¹¹

Németország szovjetek által megszállt zónájába 1948. szeptember végéig érkeztek kitelepítettek Magyarországról, főképp Baranya, Bács–Bodrog, Fejér, Komárom–Esztergom, Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Somogy, Tolna és Veszprém megyékből.¹¹² A sztálini birodalmi politika elképzelései megvalósításához feszült-ségmentes kelet–közép-európai viszonyokat kívánt. Elsősorban nem a magyar, hanem a csehszlovák kormányt segítette ki a nemzetiségi kérdésben képviselt álláspontjával, a magyarországi németek kitelepítésének biztosításával, illetve helyükre a szlovákiai magyarság áttelepülésének lehetővé tételével. Beavatkozásával saját, nagyhatalmi, birodalmi tervei megvalósításához, főképp a kelet–közép-európai kommunista hatalomátvételekhez teremtett nyugodt hátteret. Ha a szomszédos országokban folyó kitelepítéseknél a kollektív felelősségre vonás gyakorlatát támogatta, és ezt Magyarországon vazallusai útján is képviseltette, akkor nem zárkozható el a felmerült gondok megoldásában való részvételől.

Ez a kelet–közép-európai országok határon túl nyúló nemzetiségi politikájára ható szovjet elképzelés már kimutatható az 1946. szeptember 28-án kezdődött MKP kongresszus határozatában bekövetkezett irányváltásnál. A kommunisták a Duna-völgy népeivel való együtt haladásban és „elsősorban a Szovjetunióval való gazdasági és politikai együttműködés útján” megvalósuló nemzetiségi politikában rögzítették céljaikat, a szomszédos országokban élő magyarságról pedig kénytelen–kelletlen hallgattak.¹¹³

Az MKP KV Politikai Bizottsága 1947. szeptember 10-én Rajkot megbízta azzal, hogy készítse el a német kitelepítésre vonatkozó javaslatát, azonban „vigyázzon, hogy a kitelepítéseknél elsősorban a szociális szempontok szerepeljenek.”¹¹⁴ Pártközi értekezletet tartottak 1947. szeptember 18-án, alig pár héttel az országgyűlési választás után. Ennek utolsó perceiben megvitatták a magyarországi németek helyzetét is. A kisgazdapárti Szabó Árpád szólt a kitelepítésről, felvetette, hogy a „Hűséggel a hazáért” mozgalomban és a többi hazafias szerveződésben cselekvő módon részt vettek mentesüljenek a Németországba kitelepítés alól. Egy javaslatot vázolt, és abban a német tulajdonosnak a földbirtoka nagy részéről történő önkéntes lemondását és annak a Csehszlovák Köztársaságból betelepülő magyarok részére való ellenszolgáltatás nélküli átadását emlegette. Ezt az elképzelést Rajk és az őt támogató Gerő–Rákosi kettős a „feneketlen korrupció,” valamint az önkényeskedés lehetősége miatt elvetette, az országgyűlés elnöke pedig azt javasolta, hogy ne a pártközi értekezleten, hanem a kormányülésen foglalkozzanak az ilyen javaslatokkal.¹¹⁵

A kitelepítés ügyében az egyre jobban előretörő MKP továbbra is radikális jelszavakat hangoztatott, és

most már a Volksbundot támogató, de abba be nem lépett németek ellen is fellépett. Több (itt nem elemzett) jogszabályt követve, a szovjet hatóság által biztosított kitelepítés idején, 1947. október 10-én elfogadott kormányrendelet, különös tekintettel az anyanyelvűségre és a családi kötelékekre, újrászabályozta a kitelepítést. A Dinnyés vezette kormány rendelete szerint „áttelepülni köteles” – kiskorú gyermekével és az 1941-es népszámlálási összeírás alkalmával magát német anyanyelvűnek valló és vele együtt élő törvényes házastársával – „az a magyar állampolgár”, aki 1941-ben német nemzetiségűnek vallotta magát, aki a Volksbund tagja volt, aki valamelyik fegyveres német alakulatba (SS stb.) önként belépett, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza. Továbbá az 1946. április 1-je előtt a kitelepítésre kötelezettel közös háztartásban élő felmenők és gyermekek kívüli lemenő rokonok, akik 1941-ben magukat német anyanyelvűnek vallották. A családtagok csak akkor voltak kötelesek kitelepülni, ha „megélhetésük szempontjából... az áttelepülésre kötelezett személyre vannak utalva.” Mindez egyfelől a hatósági kényszer, másfelől a családok szétszakítása lehetőségét jelentette. Ugyanakkor a mentesültek köre jelezte, hogy a koalíciós kormányzat és benne a Rajk irányította Belügyminisztérium – nem kis mértékben az MKP osztálypolitikát hirdető vezetésének utasítására – jobban felmérte az ország gazdasági és társadalmi szükségleteit, tekintettel volt bizonyos fokig a családi kötelékekre. A meghatározó azonban főképp az volt, hogy a szovjetek által megszállt németországi zónába befogadni tervezett magyarországi németek száma világossá tette, hogy a magyarországi németek kollektív felelősségre vonása, a „ki velük” politika kivitelezhetetlen. Az áttelepülésre kötelezettek nem hagyhatták el lakóhelyüket, minden ingó és ingatlan vagyonukat zár alá vették, ezekből csupán minimális szükségleteiket fedezhették, az áttelepítettek az ország területének elhagyásakor, míg az áttelepítés alól önmagukat kivonó németek azon a napon, midőn ki kellett volna települniük, állampolgárságukat elvesztették. 1947. november 26-án a kormány elfogadta a végrehajtási utasítást is, amit másnap kihirdettek.¹¹⁶ Az új kitelepítési rendelet végrehajtását szabályozó jogszabály intézkedett a kétes esetek megoldásáról, és különbséget tett az SS-be 1944. március 19-e előtt belépettek és a német megszállást követően besorozottak között, az előbbieknél kizárólag hátrányukra, az utóbbiaknál javukra is.¹¹⁷ Az eltávolítottak 500 birodalmi márka készpénzt, legfeljebb két gyűrűt, egy pár fülbevalót, egy nyakláncot, egy karórát, egy zseborát, egy karkötőt és egy melltűt vihetek magukkal.¹¹⁸ Napokkal később újabb rendelet látott napvilágot. Akik kivonták magukat a kitelepítés alól, azokat az őket érintő esedékes kitelepítési napon megfosztották magyar állampolgárságuktól, ingó és ingatlan vagyonuk a magyar államé lett. A kitelepítésre kötelezett, lakhelyüket engedély nélkül elhagyó németek is elvesztették magyar állampolgárságukat. Öt évig terjedő fogházzal sújthatták azt a személyt, aki áttelepítésre kötelezettet bármi okból rejtegetett.¹¹⁹ Az áttelepíten-

dők körét illető erőteljes szűkítés jellemezte mind a kormány elé vitt előterjesztést, mind a hatályba léptetett rendeletet. Ez a módosított vagy immár új „alaprendelet” a csatlakozó rendeletekkel, szabályozással – pl. a német birtokok telekkönyvezésére vonatkozó intézkedésekkel összefüggő vagyoni jogi előírásokkal – azt érzékelteti, hogy az osztálypolitika immár nem csupán, sőt egyre kevésbé irányult a kitelepítésre, és inkább arra törekedett a jogalkotó, hogy a Magyarországról ki nem telepíthető, itt maradó németiség tulajdonviszonyait korlátozza.

A népbíraskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről alkotott 1947. évi XXXIV. tc. szerint a magyarországi németek kitelepítése esetén az „öt évet meg nem haladó tartamban kiszabott szabadságvesztés büntetés”-t határozatlan időre el lehet halasztani vagy felfüggeszteni. Ha az elítélt visszatér, akkor „a büntetés végrehajtását haladéktalanul foganatba kell venni.” Amikor vélelmezhető, hogy a népbírósági eljárás során az előzetesen lefoglalt kiszabható ítélet nem fogja meghaladni az öt esztendő, akkor őt is kitelepíthetik, a vele szembeni eljárást meg kell szüntetni.¹²⁰ Az elítéltekkel, illetve a vélhetően bűnössé nyilváníthatókkal szembeni jogpolitikai megfontolás nem csupán a büntetés-végrehajtást és az államvédelmi cellákat, internálótáborokat mentesíthette volna („miután a kitelepített és Magyarországra visszaszökött svábokat a belügyminiszter internáltatja”¹²¹), hanem a magyarországi németiség politikai arculatára is hathatott volna. A települések jelentős hányadában a kitelepítéshez szükséges listák úgy készültek, hogy egy-egy elfogott, majd a végrehajtó szervek által brutálisan megkínzott némettel a helyi Volksbund egykori taglistájára szinte mindenkit utóbb ráírtak, „kitelepíthetővé” koholtak az „illetékesek,” emiatt a németek lefogása, majd elítéltetése, végül kitelepítése többszörösen törvénytörő volt.¹²² Mindezek ellenére 1947 őszén – és az előbbiekből embertelenségének ékes cáfolataként – a kitelepítés elől elbujdokolt és a Magyarországra visszaszökött kitelepítettek száma túllépte a 10 ezer főt.¹²³

Amikor a kitelepítés 1948. szeptember végén befejeződött, 133 ezer kitelepítésre kötelezett német élt Magyarországon.¹²⁴ Mindszenty hercegprímás¹²⁵ és a püspöki kar előterjesztései, a németiség kollektív jogfosztásával szembeni intervenciója ezúttal sem vezetett eredményre.¹²⁶

Hány főt telepítettek ki végül Magyarországról? A Gazdasági Főtanácshoz megküldött belügyminiszteri előterjesztés 310 ezer német kitelepítésével számolt.¹²⁷ 1946. július végéig kb. 121 ezer, 1946 novemberében további 6 ezer főt telepítettek ki, és 183 ezren vártak kitelepítésükre. 1945. december vége és 1947 ősz között Németország amerikaiak által megszállt zónájába kb. 127 ezer Magyarországról elűzött német érkezett, míg 1947. augusztus 1-je és 1948 eleje között a szovjetek által megszállt zónába további 50 ezer németet telepíthették ki az illetékes hatóság,¹²⁸ de ezek kb. ötöde elmenekült, így az odatelepítettek száma közelít a 40 ezer főhöz.¹²⁹ Más források szerint a német lakosságra vo-

natkozó rendelkezések 1555 községet érintettek Magyarországon. A hatóság elbíralt 363.310 személyt, „ebből Németországba ténylegesen áttelepült 163.085”.¹³⁰ A Földművelésügyi Minisztériumnak kizárólag a 163 ezer kitelepített, előzöttrre vonatkozó pontos adatait ki kell egészíteni a Belügyminisztérium számsoraival. Ezek alapján, a második világháború végén a Szovjetunióba évekre elhurcolt 64 ezer fővel együtt a Magyarországról kitelepített és ideiglenesen kényszermunkára vitt németek száma 225–230 ezer fő körüli,¹³¹ a deportáltak közül kb. 16 ezer elhunyt a kényszermunkatáborokban.¹³²

A JOGFOSZTÁS FELSZÁMOLÁSÁNAK KEZDETEI

A magyarországi németiség emberi és állampolgári jogkorlátozásának megszüntetése deklaratív aktszal vette kezdetét. Az 1949. augusztus 20-án elfogadott Alkotmány 49.§-a az ország valamennyi nemzetisége számára biztosította az egyenjogúságot és a meghatározott nemzetiségi jogokat. A németiséggel szemben számos hátrányos megkülönböztetés volt érvényben, ezért 1949. október 7-én, a Német Demokratikus Köztársaság születése napján úgy határozott a kormány – amint az a négy nappal később kiadott rendeletből kitűnik –, hogy „miután a magyarországi német lakosság tényleges áttelepítése megszűnt,” az áttelepülésre kötelezett, de Magyarországon maradt németek a lakóhely megválasztását és a munkavállalást tekintve „a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek.”¹³³ A Dobi István vezette kabinet 1949. december 16-án minisztertanácsi rendelettel rendezni kényszerült egyrészt a Magyarországra érkezett, más államokból előzöttek sorsát, valamint a magyar állam tulajdonviszonyainak rögzítése, másrészt a kitelepítés lezáródása miatt keletkezett kaotikus tulajdonviszonyokat. Továbbá egyúttal intézkednie kellett a ki nem telepített németek ingóságai és ingatlanjai körüli visszasságok felszámolása érdekében az elvben az állam birtokába került, de földhivatali úton nem rendezett, különböző, elkobzott, zárolt stb. ingatla-

nok, sőt az ingóságok ügyében is. A „ki velük” politikájának kudarcba fulladása miatt a jogszabály kénytelen-kelletlen rögzítette a zárlatok feloldását, a lakott házak, házrészek és meghatározott területű ingatlanok németek általi birtoklásának bejegyezhetőségét.¹³⁴

A jogalkotó szerint a németek jogfosztása az 1950. március 24-ei minisztertanácsi ülés után, a másnap kiadott kormányrendeletekkel szűnt meg, ezt követően az áttelepítési korlátozó intézkedéseket nem lehetett a németekkel szemben alkalmazni, és a Magyarországon élő németek „egyenlő jogú” állampolgárokká váltak. A nyakatekert nyelvezettel kiadott kormányrendelet szerint „az áttelepítésre vonatkozó rendelkezések hatálya alá eső mindazon személyek, akik nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatályba lépésekor Magyarországon tartózkodnak és az erre vonatkozó rendelkezések szerint jelentkezési kötelezettségüknek eleget tettek, magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”¹³⁵ Ám e rendelet (a többi, még évtizedeken keresztül érvényesülő, kisebbségellenes intézkedés közepette) egyúttal kritizálhatatlanná tette a múltat, mert „a korábban végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartják, és ezekből kifolyólag kártérítési vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni.” Ha netán maradt volna még vagyonosabb német, akkor „részére a tényleges birtokában levő tíz kataszteri holdnál nem nagyobb ingatlant meg kell hagyni.” Azaz: a 10 kh feletti rész elvehető, mert tulajdonosa most már kulákként hurcolható meg. Ettől az időszakról „az egyenlő jogú” lét azt jelentette a maradék németiség részére, hogy ők ugyanúgy részesedhetnek a magyarországi sztálinizmus további árnyoldalaiban, mint az ország többi lakója.¹³⁶

A szülőföldről való kitelepítés szomorú tudomásulvételéről több újság beszámolt. Az előzötteket szállító egyik vagon falán így buggyant krétavégre a keserűség: „Itt születtem, itt nőttem fel, kidobtak egy batyúval.”¹³⁷ Hiába törölték le a felírást a vagon utasai, a magyarországi németek kollektív kitelepítése a XX. századi történelmünk egyik kitörölhetetlen ténye, szégyenfoltja maradt.

Jegyzetek

* A tanulmány első és második része megjelent a Jogtörténelmi Szemle 2003/3 és 2004/1 számaiban.

¹ Balogh Sándor: a magyarországi németek elhurcolása és előzése választott hazájukból [a továbbiakban Balogh: Németek] 279–280. pp. In: A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. (Bp. 1996.; A Népgondozó Hivatal I–VII. számmal ellátott menetoszlopot tervezett, 331 településről 224.050 fő előzésével, a kitelepítés földrajzi és kilenc hónappal számoló időrendi tervét pedig ekképp vélték megvalósíthatónak: 1945. december, 1946. január és február: Budapest környékéről (100 ezer fő); március: Nógrád-Hont, Komárom-Esztergom, Fejér és Győr-Moson megyékből (71 ezer fő); április: Sopron, Veszprém, Vas, Zala és Tolna megyéből (75 ezer fő); május: Tolna további településeiről, Somogy és Baranya megyéből (100 ezer fő); június: Baranya további településeiről és Bács-Bodrog megyéből (100 ezer fő); július: Bács-Bodrog további településeiről, Békés, Szatmár, Csanád-Arad-Torontál megyékből, valamint Budapestről (50 ezer fő), összesen 496 ezer kitelepítendő németet irányoz-

tak elő. Valószínűsíthető, hogy amíg a menetoszlopok esetében a magyar kormánynak a kollektív felelősség elvét elutasító álláspontjára, addig az időrendi és földrajzi tervezésnél már a SZET állásfoglalásra voltak tekintettel a kitelepítést tervezők.

² Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése. Írták: Zinner Tibor, Syakács Sándor, Habuda Miklós, Svéd László, Szomszéd Imre, Markó György, Balogh Margit. (Bp., 1991. Zrínyi K. és Új Magyarország kiad. 18. p.) Eredetiben: Belügyminisztérium Irattára. Kimutatás a budapesti politikai osztály 1946 márciusáig végzett munkájáról. 1946. március 14.

³ Pártközi értekezletek, Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. [a továbbiakban: Pártközi értekezletek] (Bp., 2003. 180. p.)

⁴ Janics Kálmán: A hontalanság éve. (Bp., 1989. Hunnia K., 249–277. pp.)

⁵ Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Szerkesztette és az utószót írta: Izsák Lajos és Kun Miklós. (Bp., 1994. Századvég K., 200–201. pp.)

- ⁶ A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947 [a továbbiakban SZEB jkv.] (Bp., 2003. Napvilág K. 139. p.) A második szerelvény 1946. január 24-ig hagyta el Magyarországot, a harmadik készen állt, mindezt a SZEB másnapi ülésén az amerikai képviselő jelentette be.
- ⁷ Társadalmi Szemle, 1946. 2. sz.: Betlen Oszkár: A nemzetiségek Magyarországon.
- ⁸ Balogh Sándor i. m. 99. p.
- ⁹ K[iv]g= László: A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés 1918–1948. (Bp. 1985. 328. p.)
- ¹⁰ Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. (Bp. 1988. 96. p.)
- ¹¹ Magyar Közlöny 1946. 12. sz. 70.010/1946 BM. Rend. Végrehajtási utasítás.
- ¹² Két év hatályos jogszabályai 1945–1946 [a továbbiakban Két év] (Bp. 1947. 131. p. 9. j.); Magyar Közlöny, 1946. 24. sz. 1946. január 29. 70.020/1946. B. M. sz. rendelet a német lakosság áttelepítésének zavartalan lebonyolítása érdekében szükséges forgalmi korlátozásokról.
- ¹³ Uo. 68. p. 1946. IX. tc. a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról, 15.§. Kihirdetve 1946. május 13-án.
- ¹⁴ Balogh: Németek, 288. p.
- ¹⁵ SZEB jkv. 140. p. Az 1946. január 25-ei ülés jegyzőkönyve.
- ¹⁶ Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. február 5–1946. november 15. [a továbbiakban: NFE jkv.], Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szűcs László (Bp., 2003. MOL kiad. A. k. 143. p. 88/47. np.).
- ¹⁷ Uo. 234. p. 91/35. np. Az óriási áremelkedés, az előre nem látott költségek mellett a gépkocsik beszerzése, a vasúti kocsik felszerelése és berendezése, az őrszemélyzet élelmezése, valamint irodaszerek vásárlása tette szükségessé az igényelt hitel folyósítását.
- ¹⁸ Uo. 192. p. 89/66. np. A miniszter az előterjesztést az országos telepítésügyi kormánybiztos kinevezésével és hatáskörének szabályozásával együtt tárta a kormány elé. Emiatt vették le napirendről a kitelepítettek ingatlanait és ingóságait érintő javaslatot. Az Országos Telepítési Kormánybiztosság ügye utóbb, a kabinet március 1-jén tartott ülésén is zátonyra futott. (Uo. 224. p. 91/2. np.)
- ¹⁹ Lázár György: Szekfü Gyula követ és a moszkvai magyar követ-ség jelentései (1946–1948). (Bp., 1998. MOL kiad., 33. p.)
- ²⁰ SZEB jkv. 147. p. Az 1946. február 12-ei ülés jegyzőkönyve.
- ²¹ Uo. 152. p. Az 1946. március 5-ei ülés jegyzőkönyve.
- ²² Uo. 169. p. Az 1946. április 23-i ülés jegyzőkönyve.
- ²³ Pártközi értekezletek, 221. p.
- ²⁴ Uo. 224–225. pp.
- ²⁵ Uo. 221. p. 2. j.
- ²⁶ NFE jkv. 601. p. 107/10. np.
- ²⁷ Pártközi értekezletek, 224–225. p.
- ²⁸ Balogh: Németek, 284–285. p.
- ²⁹ Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött I. k. (Bp., 1990. Európa–Historia kiad. 266–268. pp.) Az új kormányfő megkísérelte a SZEB-nél a kollektív felelősség elvének törlését a rendeletből. A vele tárgyaló Szviridov engedékenynek bizonyult: „automatikusan mentesíteni kell azokat” a kitelepítés alól – elevenítette fel az altábornagy által mondottakat a volt miniszterelnök –, „akik német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat, és nem vettek részt magyar államellenes mozgalmakban.” Mindehhez hozzáfűzte, hogy Szviridov elzárkózott e hallgatlagos kompromisszumnak a nyilvánosságra hozatalától. „Kikötötte, hogy ez a rendelet a belügyminiszternek csak egy titkos utasítása lehet a kitelepítést végrehajtó szervekhez és közigazgatási hatóságokhoz.” A szerző számos tartalmi tévedése félrevezetett egyes szerzőket. Vö. Korom Mihály Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. A magyarországi német kitelepítés történetéhez. In: A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. (Bp., 1996. 222. p.) Nem 1946. január közepén, hanem április 26-án volt pártközi értekelet a „sváb-kérdés”-ről, nem ezzel a „kompromisszum”-mal függ össze a kitelepítendőek számának csökkenése stb.
- ³⁰ Pártközi értekezletek, 221. p. 32.920/1946. BM. sz.
- ³¹ Balogh: Németek, 281. p. Arra intette az illetékeseket, hogy a mentesülést kérőknél azt vegyék figyelembe, hogy azok 1941-ben „csak” német anyanyelvűnek nyilvánítták magukat.
- ³² SZEB jkv. 179. p. Az 1946. május 20-ai ülés jegyzőkönyve.
- ³³ Uo. 186–187. pp. Az 1946. június 19-ei ülés jegyzőkönyve.
- ³⁴ Magyar Közlöny, 1946. 143. sz. A 7310/1946. M. E. sz. rendelet a Népgondozó Hivatal megszüntetése tárgyában, 1946. június 27.
- ³⁵ Balogh Sándor i. m. 99. p.; SZEB jkv. Az 1946. április 23-ai ülés jegyzőkönyve. A SZEB szerint április 20-ig 41 ezer németet telepítettek ki.
- ³⁶ Fehér István i. m. 114. p. 4. sz. táblázat. A kitelepítések megyénkénti megoszlása 1946 nyarán.
- ³⁷ Korom Mihály i. m. 223. p.
- ³⁸ NFE jkv. 950. p. 121/22. np.
- ³⁹ Két év, 134. p. Magyar Közlöny, 1946. július 16. 7970/1946. M. E. sz. rendelet a Németországba áttelepítettek magyar állampolgárságának elvesztése tárgyában, 1946. július 12. Az állampolgárság megszűnésével összefüggő első tervezetek már 1945. június–júliusában elkészültek az igazságügyi tárcánál.
- ⁴⁰ Vö. Korom Mihály i. m. 222. p.!
- ⁴¹ VUo. 223. p.
- ⁴² SZEB jkv. 190–191. p. Az 1946. július 15-ei ülés jegyzőkönyve.
- ⁴³ NFE jkv. 1096. p. 127/57. np.
- ⁴⁴ Uo. 211–212. pp. Az 1946. augusztus 15-ei ülés jegyzőkönyve.
- ⁴⁵ NFE jkv. 1188–1189. pp. 15. j. Az 5277/1946. BM eln. sz. előterjesztés.
- ⁴⁶ Uo. 1188. p. 131/20. np.
- ⁴⁷ Uo. 1250–1251. pp. 133/5. np. A vita során a jó emlékezőtehetséggel megáldott dr. Balogh István, miniszterelnökségi politikai államtitkár rámutatott arra, hogy az 1945. december 22-én tartott kormányülésen a kitelepítésről olyan „határozatot hoztak, mintha az kényszerűségből történné, illetőleg mintha ez lenne benne a potsdami határozatokban. Ez a kormánynyilatkozat ennek a minisztertanácsi határozatnak a lényegével ellentétes. Tehát itt össze kell egyeztetni, vagy közbevető határozatot kell hozni.”
- ⁴⁸ Uo. 1247–1250. pp. 133/5. np.
- ⁴⁹ Fehér István i. m. 117–120. pp.
- ⁵⁰ Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1947. június 12.–szeptember 19. Szerk.: Szűcs László. (a továbbiakban: Dinnyés jkv.) (Bp., 2000. MOL kiad. 195. p.)
- ⁵¹ NFE jkv. 1238–1239. pp.
- ⁵² Uo. 1247–1254. pp. 133/5. np.
- ⁵³ Uo. 1252. p. 133/5. np.
- ⁵⁴ Ld. a későbbiekben!
- ⁵⁵ NFE jkv. 1252–1253. pp. 133/5. np.
- ⁵⁶ SZEB jkv. 222. p. Az 1946. augusztus 30-ai ülés jegyzőkönyve. Vö. a kötet bevezető tanulmányával, ami másképp értékeli a dokumentum tartalmát, ezért következtése is eltér! Uo. 22. p.
- ⁵⁷ Uo. 224–225. pp. Az 1946. szeptember 13-i ülés jegyzőkönyve.
- ⁵⁸ Pártközi értekezletek, 287–288. pp.
- ⁵⁹ Balogh: Németek, 285. p.
- ⁶⁰ A tanulmány nem elemzi a Csehszlovákiából kitoloncolni szándékolt 200 ezres magyar kisebbség ügyében a párizsi konferencián 1946. szeptember 16. és 23. között történteket, a sikertelen csehszlovák kezdeményezést, majd a hó végén folytatott hasonlóképp eredménytelen kétoldalú tárgyalásokat. Ld. bővebben NFE jkv. 1435–1443, és 1450. pp.!
- ⁶¹ NFE jkv. 1341, 1344 és 1347 p. 137/1. np.
- ⁶² Uo. 1353–1354. pp. 137/2. np.
- ⁶³ Uo. 1354–1355. pp. 137/3. np. Dobi azért követelte a kiküldött belügyesek visszahívását, mert „igen súlyos állapotok vannak egyes vidékeken. A földeket nem művelik, a szőlőkkel nem törődnek, az állatokat egy helyre hajtják, félig hízott sertéseket és tömés alá fogott kacsákat és libákat tönkretesznek, szóval igen nagy kárt okoznak az országnak.”
- ⁶⁴ SZEB jkv. 233–234. pp. Az 1946. szeptember 30-i ülés jegyzőkönyve.
- ⁶⁵ Uo. 224. p. 2. j.
- ⁶⁶ NFE jkv. 1482. p. 142/8. np.
- ⁶⁷ Uo. 1532. p. 144/8. np.

- ⁶⁸ Uo. 1532–1533. pp. 9. j.
- ⁶⁹ Dinnyés jkv. 196. p. 1946 novemberében 5426 németet telepítettek ki.
- ⁷⁰ Balogh: Németek, 285. p.
- ⁷¹ NFE jkv. np. 252. p. 155/10. np.
- ⁷² SZEB jkv. 25. p. Az USA, a közelgő télre hivatkozással 50 tonna szén követelt minden szerelvényhez.
- ⁷³ Uo. 253–254. pp. Az 1946. november 12-i ülés jegyzőkönyve, valamint uo. 254. p. 11. j.
- ⁷⁴ Uo. 25. p. 53. j. A kitelepítettek létszáma velük érte el a közel 117 ezer főt.
- ⁷⁵ Uo. 266–269. p. Az 1946. december 6-ai ülés jegyzőkönyve.
- ⁷⁶ Dinnyés jkv. 195. p. 1947. június 11-én, a SZEB elnökéhez írott levelében 111.530 magyarországi német kitelepítését említik 1946. június 21-ig.
- ⁷⁷ SZEB jkv. 426–427. pp. Feljegyzés az amerikai és szovjet katonai vezetők 1946. december 20-ai tárgyalásáról.
- ⁷⁸ Ezeken alapult az angol diplomatának a SZEB 1946. december 6-ai ülésen tett megnyilatkozása, ami egyúttal azt is jelzi, hogy semmiféle hallgatólagos kompromisszum nem jött létre Szviridov és Nagy kormányfő között.
- ⁷⁹ Balogh: Németek, 282–283. és 285. pp. A Népgondozó Hivatal szerint a Budaörsről előzettekkel együtt 110.866 németet a kitelepítés felfüggesztéséig, majd 24.789 főt novembertől az év végéig, összesen 135.655 személyt üztek a németországi amerikai megszállási övezetbe 1946-ban.
- ⁸⁰ SZEB jkv. 273–275. pp. Az 1946. december 23-ai ülés jegyzőkönyve.
- ⁸¹ Korom Mihály i. m. 223. p.
- ⁸² Zinner: Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. [a továbbiakban: Zinner: Háborús Bűnösök ...] Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 127. p.
- ⁸³ SZEB jkv. 293. p. Az 1947. február 10-ei ülés jegyzőkönyve.
- ⁸⁴ Uo. 313. p. Az 1947. március 20-ai ülés jegyzőkönyve.
- ⁸⁵ Uo. 301–303. pp. Az 1947. március 4-ei ülés jegyzőkönyve.
- ⁸⁶ NFE jkv. np. 286. p. 168/66. np.
- ⁸⁷ SZEB jkv. 302. p. 10. j.
- ⁸⁸ Balogh: Németek, 286. p.
- ⁸⁹ SZEB jkv. 312–313. pp. Az 1947. március 20-ai ülés jegyzőkönyve.
- ⁹⁰ Uo.
- ⁹¹ Uo. 302. p. 10. j., valamint Dinnyés jkv. 197. p. „Az amerikai hatóságok úgy hiszik, hogy Németország amerikai zónájában a letelepedési viszonyok lényeges javulásával legalább is tizenkét hónapon belül nem lehet számolni.”
- ⁹² Uo. 25. p.
- ⁹³ NFE jkv. np. 292. p. 170/6. np.
- ⁹⁴ Magyar Közlöny, 1947. 77. sz. 1947. április 4. A Magyar Köztársaság kormányának 4300/1947. M. E. sz. rendelete a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény alapján Magyarországra áttelepített szlovákiai magyarok elhelyezése érdekében a 12.330/1945. M. E. sz. rendelet alapján Németországba való áttelepítésre kötelezett magyarországi német lakosság összeköltöztetése tárgyában. 1947. március 31.
- ⁹⁵ SZEB jkv. 320–321. pp. Az 1947. április 16-ai ülés jegyzőkönyve.
- ⁹⁶ Uo. 25. p.
- ⁹⁷ Mt. jkv. np. 303. p. 175/7. np.
- ⁹⁸ Dinnyés jkv. (Bp., 2000. MOL kiad. 195. és 203–204. pp.).
- ⁹⁹ Balogh: Németek, 286. p.
- ¹⁰⁰ Fehér István i. m. 146. p.
- ¹⁰¹ Dinnyés jkv. 171. p. 115. np.
- ¹⁰² Korom Mihály i. m. 223. p. Rajknak egy későbbi, július 28-án kelt, és a Gazdasági Főtanácshoz eljuttatott előterjesztése szerint 310 ezer németet kellett volna kitelepíteni.
- ¹⁰³ Uo. 194–198. pp.
- ¹⁰⁴ Balogh: Németek, 286–287. pp.
- ¹⁰⁵ Uo. 286. p.
- ¹⁰⁶ Dinnyés jkv. 692–693. pp.
- ¹⁰⁷ Uo. 677–678. pp. 69. np.
- ¹⁰⁸ Uo. 735. p. 63. np.
- ¹⁰⁹ SZEB jkv. 359–360. pp. Az 1947. augusztus 15-ei ülés jegyzőkönyve.
- ¹¹⁰ Uo. 359. p. 12. j.
- ¹¹¹ Dinnyés jkv. 897. p. 74. np., valamint 10.515/1947. Korm. sz. A Magyar Köztársaság kormányának rendelete a magyarországi német lakosság Németországba való áttelepítését akadályozó egyes cselekmények meggátolása és egyes ilyen rendelkezések megváltoztatása tárgyában. Magyar Közlöny Rendeletek Tára, 1947. 197. sz. 1947. augusztus 31.
- ¹¹² Balogh: Németek, 286. p.
- ¹¹³ Vö. Kővágó László i. m. 299. p.!
- ¹¹⁴ Pártközi értekezletek, 667. p. 31. j.
- ¹¹⁵ Uo. 664–665. pp.
- ¹¹⁶ 1947. év hatályos jogszabályai. I. k. [a továbbiakban: 1947. év] Szerk.: BacsóFerenc et al. (Bp., 1948. Grill K., 119. p.); 84.350/1947. B. M. sz. rendelet a magyarországi német lakosság Németországba áttelepítéséről szóló 12.330/1945. M. E. sz. rendelet, valamint az ezzel kapcsolatos egyéb rendeletek módosítása, kiegészítése és összefoglalása tárgyában kibocsátott 12.200/1947. Korm. sz. rendelet egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról. 1947. november 27.
- ¹¹⁷ Uo. 116. p. 12.200/1947. Korm. sz. rendelet a magyarországi német lakosság Németországba áttelepítéséről szóló 12.330/1945. M. E. sz. rendelet, valamint az ezzel kapcsolatos egyéb rendeletek módosítása, kiegészítése és összefoglalása. 1947. október 28. Hatályon kívülhelyezte a kitelepítési alaprendeletet – a 12.330/1945. M. E. sz.-t –, az állampolgárság elvesztését kimondó 7970/1946. M. E. sz. és a 10.515/1947. Korm. sz. rendeleteket, és a kitelepítésre kötelezett zár alá vett ingó és ingatlan vagyონának tehermentesen az államra szállását biztosító 4300/1947. M. E. sz. rendeletet.
- ¹¹⁸ Magyar Közlöny, 1947. augusztus 20. A belügyminiszter 84.239/1947. B. M. sz. rendelete a 12.330/1945. M. E. sz. rendelet értelmében Németországba áttelepülésre kötelezett személyek készpénzéről és értéktárgyairól. 1947. augusztus 19. Az 1947. augusztus 27-én kihirdetett 162.835/1947. P. M. sz. rendelet az ékszerek és drágakövek utasforgalomban történő kivitelének szabályozásáról szóló 10.050/1947. Korm. sz. rendelet végrehajtása tárgyában nem tette lehetővé, hogy a belügyi tárca jogszabályában jelzett valamennyi ékszert ki lehessen vinni, ezért 1947. szeptember 7-én a belügyminiszter 84.253/1947. B. M. sz. rendelete a 12.330/1945. M. E. sz. rendelet értelmében Németországba áttelepülésre kötelezett személyek készpénzéről és értéktárgyairól újraszabályozta a kérdést, 1947. szeptember 11-én hirdették ki.
- ¹¹⁹ Uo. 1947. augusztus 31. A Magyar Köztársaság kormányának 10.515/1947. Korm. sz. rendelete a magyarországi német lakosság Németországba való áttelepítését akadályozó egyes cselekmények meggátolása és egyes ilyen rendelkezések megváltoztatása tárgyában. 1947. augusztus 28.
- ¹²⁰ 1947. év. XXXIV. tc. 31. §. 112–113. pp. Az 1947. december 31-én kihirdetett 1947. évi XXXIV. tc. a népbíráskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről, 31. §-a A Németországba áttelepülésre kötelezett személyekre vonatkozó egyes rendelkezésekről.
- ¹²¹ Politikatörténeti Intézet Levéltára [a továbbiakban: PI L.] 274. f. 15/199. d. e. Dr. Domokos József legfőbb államügyész feljegyzése Rákosihoz. 1947. augusztus 26.
- ¹²² A szerző megállapítását alátámasztották a BFL-ben folytatott egy évtizedes hivatali munkája során a fővárosi és vidéki népbírói iratokból szerzett adatai, valamint a Történelmi Hivatal jogelődeinek őrzetében lévő 1945 utáni népbírói, valamint büntetőtörvényszéki büntetőperes iratokban folytatott kutatásainak tapasztalatai. Rehabilitáció perújításokkal vagy újabb, ún. semmisségi törvény megalkotásával lehetséges.
- ¹²³ Balogh: Németek, 286. p.
- ¹²⁴ Belügyminisztérium Titkársága Irattára 6105/1947. Előterjesztés a Gazdasági Főtanács részére a szlovákiai magyarok elhelyezése érdekében szükséges német kitelepítések kapcsán. 1947. július 28.

¹²⁵ PI L. 274. f. 7/248. 6. e. A Rákosi Mátyásnak 1948. május 12-én megküldött, Péter Gábor kézírásával, bevezető soraival ellátott 49 oldalas (a budapesti ÁVO Egyháziügyi Alosztálya által készített, a hercegprímásra „terhelő” információkat tartalmazó) összeállításból ismert, hogy a németek ügyében Mindszenty szót emelt a budapesti brit politikai misszió fejénél, Edgcumbe vezérőrnagynál 1946. szeptember 7-én, a kormánynál a magyar püspöki kar nevében 1947. szeptember 9-én. Továbbá uo. 274. f. 7/247. 6. e. 147. p. Mindszenty levele Dinnyés miniszterelnökhöz. 1947. november 26. 8135/1947.

¹²⁶ Zinner: Háborús bűnösök. 126. p., valamint a hercegprímás és a püspöki kar előterjesztése. 1947. augusztus 14.

¹²⁷ Uo. 128. p.

¹²⁸ Botos János–Gyarmati György–Korom Mihály–Zinner Tibor: Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956. (Bp., 1988. Minerva, 111. p. és Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band II. (Düsseldorf, 1956.) Herausgegeben von Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. 72. p. A német kiadvány szerint az elmenekült, illetve kitelepített magyarországi németek száma 239 ezer, közülük 170 ezer az egykori NSZK, 54 ezer az egykori NDK területére, míg 15 ezer Ausztriába érkezett.

¹²⁹ Korom Mihály i. m. 226. p.

¹³⁰ Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 4. (Bp., 1995. KJK, 403–405. pp.) Szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zánthy János és Zinner Tibor. Eredetiben: MOL Az Igazságügyminisztérium iratai [a továbbiakban: IM-iratok], XIX–E–1–z. 00125/1950. A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtok-rendezési Főosztály – Bizalmas! – feljegyzése: a német lakosságra vonatkozó rendelkezések adatai. 1950. március 13.

¹³¹ Zinner: Háborús bűnösök, 129. p.

¹³² Korom Mihály i. m. 227–228. pp.

¹³³ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye [a továbbiakban: Trhgy.]. I. k. Minisztertanácsai és miniszteri rendeletek 1949. (Bp., 1950. Minisztertanács elnökének Hivatala kiad. 486. p.) 4724/1949 (X. 11.) M. T. sz. rendelet a német lakosságra vonatkozó rendelkezések módosítása tárgyában. A végrehajtási utasítás is ezen napon lépett hatályba. Uo. 637. p. 245.900/1949. (X. 11.) B. M. sz. rendelet a német lakosságra vonatkozó rendelkezések módosításáról szóló 4274/1949 (X. 11.) M. T. sz. rendelet végrehajtása tárgyában.

¹³⁴ Uo. 562–563. pp. 4364/1949. (XII. 31.) M. T. sz. rendelet a föld-reform és a telepítés befejezéséhez szükséges egyes rendelkezésekről, 1949. december 31. A rendelet végrehajtási utasításának kibocsátásával a földművelésügyi tárca vezetőjét bízta meg a kormány. Ez úgyszintén az év utolsó napján jelent meg: 15 044/1949. (XII. 31.) F. M. sz. alatt.

¹³⁵ MOL IM-iratok. XIX–E–1–z. 00125/1950. Minisztertanácsai előterjesztés és rendelettervezet a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott rendelkezések alkalmazásának megszüntetése tárgyában, 1950. március 20. „Miniszter kártaárnak a tárgysorozaton írt feljegyzése szerint a f. évi március hó 24. napján tartott minisztertanács az előterjesztést elfogadta.” Ezzel szemben a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 84/1950. (III. 25.) M. T. sz. rendelete a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott korlátozó rendelkezések alkalmazásának megszüntetése tárgyában – amint azt a Trhgy. I. 1950. Bp., 1951. 271–272. pp. feltünteti – a kormány-ülést egy nappal későbbi időpontra helyezi.

¹³⁶ A tiszalöki internálótáborba zártak sorsa, majd az 1953-as kitörésük története túlmutat írásunk keretein.

¹³⁷ Viharsarok, 1946. április 27.

MŰHELY

Albert Albert:

A tűz elleni védekezés a büntetésektől a szabályozás kialakulásáig

Allami létünk több mint, ezer esztendeje alatt az emberéletekben és az anyagi javakban olyan jelentős pusztítást okozott a tűz, hogy ezek szám-bavétele még a legcsekélyebb sikerrel sem kecsegtetné azt, aki erre a reménytelen feladatra vállalkozna. Nem valószínű, hogy létezik olyan magyar falu vagy város, amelyben története során ne pusztított volna több alkalommal tűzvész. Az elmúlt évezred során számos rendelkezés született annak érdekében, hogy a tüzeseteket megelőzzék, okozójukat megbüntessék, az oltáshoz szükséges technikai eszközöket, oltóanyagokat biztosítsák, és megfelelő szervezetet hozzanak létre a tűzoltói, tűzvédelmi feladatok végzéséhez. A magyar törvényhozáásban, az államalapítástól a jelenleg hatályos szabályozás megalkotásáig fokozatosan fejlődött, tökéletesedett a tűz elleni védekezés jogszabályi rendszere, felépítése.

Az első szakaszban – több mint hétszáz éven keresztül – a mai értelemben vett szabályozásról nem beszélhetünk, de ez nem jelenti azt, hogy nem tapasztalható bizonyos fejlődés. A következőkben szeretném bemutatni a magyar tűzvédelem fejlődésének ezt a szakaszát az első tűzvédelmi rendelkezéstől a központi szabályozás kialakulásáig.

A BÜNTETÉSEK KORSZAKA

A tüzesetek pusztító hatásai elleni védekezés legfőbb jogi eszközét az államalapítástól a XVIII. század elejéig leginkább a büntetésekből látták a jogalkotók. Bár első királyunk törvényei között még nincsenek elretentő büntetések, sőt megelőző tűzvédelmi-, illetőleg magánjogi rendelkezéssel találkozhatunk ezen a területen, a későbbiekben a büntetések kerültek előtérbe. István törvényei között található az első, ismert tűzvédelmi rendelkezés: „Ugyan a papok meg az ispánok hagyják meg mindenfelé a falusbíráknak, hogy vasárnaponként az ő felszólításokra minden ember, nagyja és apraja, férfias asszonya, mind templomba menjen, kivéve azokat, a kik a tűzhelyet őrzik.”¹ A tűzőrök alkalmazásának célja többirányú lehetett. Egyrészt a gyújtogatások megakadályozása, másrészt a tűzvészek megelőzése, de az is lehetséges, hogy feladatuk csupán a tűz kialszása-nak a megakadályozása lehetett. A rendelkezés, nem maradt szankció nélkül, mert az ellenszegülők szigorú

büntetésre számíthattak: „Valaki pedig konokul hátramarad, (azaz nem megy templomba) csapják meg és kopaszszák meg.”² Az államalapító másik tűzvédelemmel kapcsolatos rendelkezése: „Végeztük: hogy ha valaki más ember épületeit ellenségeskedésből felgyújtja, állassa helyre az épületeket, és valami házi eszköz odaégett, fizesse meg, és annak felette adjon tizenhat tinót, ki összevéve hatvan ezüst pénzt ér.”³ Végignézve István törvényeit, annak ellenére, hogy a büntetések nehezen hasonlíthatók össze, de az ellenségeskedésből történt gyújtogatás, amely mai fogalmaink szerint szándékos gyújtogatásnak is felfogható, a súlyos büntetések közé tartozott. Összehasonlításként: a hitszegésért 50 tinót,⁴ a szándékos emberölésért 110 aranypénzt⁵ kellett fizetni. Ebben az esetben a büntetés azért is súlyos, mert a károsult az épület újjáépítésével és a házi felszerelés megfizetésével teljes kártérítést kapott. Az ezen felül kapott 60 ezüstpénzt érő 16 tinó, amely jogalap nélküli gazdagodásnak is felfogható, kicsit túlzónak tekinthető fájdalomdíjként!

Istvánt követően egészen Mátyásig nem találkoztunk a királyi törvényhozásban tűzvédelmi rendelkezéssel. Mátyás 1462. évi törvényei között viszont kettő is található. Az egyik, a halasztás nélkül perbe hívhatók, közé sorolja a gyújtogatókat,⁶ a másik a hűtlenség vétkével azonosítja a faluknak és majoroknak nyilvános gyújtogatóit,⁷ akikre súlyos büntetést szab ki a király, amikor a bűnösök birtokait és fekvő jószágait másnak adhatja és adományozhatja. Talán egy kicsit túlzónak kell tekinteni a büntetést, ha a gyújtogatásnak nincs sérültje vagy halálos áldozata. Ezért szigorúnak tűnik, pl. azonos büntetés kiszabása az olyan súlyosabb cselekményekre, mint az alkotmány, a király és a korona közhatalma elleni támadás,⁸ a vérrokon meggyilkolása a vérség negyedik ízén,⁹ az ország beláallapotának felforgatása, idegen dúlók vagy zsoldosok behozatalával,¹⁰ az ország rendes bírúinak megölése vagy megsebesítése, különösen, amikor azok köztisztviselőkben járnak el.¹¹ A szigorú törvény alapján lefolytatott eljárások valószínűleg nem hoztak kellő eredményt. Ezért a király 1486-ban úgy rendelkezett, hogy a hűtlenség vétkében elmarasztalhatókat, köztük a gyújtogatókat, a fekvő jószágok urai, ha náluk húzták meg magukat az ispán felszólítására jószágaik-

ból ki nem űznék, elfogásukra, intézkedni kell.¹² Mátyás nevéhez fűződik az első olyan ismertté vált intézkedés, amely a tűzvédek áldozatainak megsegítéséről rendelkezik. A király 1489. október 3-án hozott rendelkezésében hat évre elengedte azoknak a győri lakosoknak az adóját, akiknek házai a legutóbbi tűzvédekben leégtek.¹³

A gyújtogatások valószínűleg a későbbiekben sem csökkentek, mert a Mátyás által 1462-ben hozott törvényt, amely a faluk és majorok nyilvános gyújtogatóit

hűtlenségben mondta ki vétkeinek, utódja, II. Ulászló ugyancsak megerősítette 1495-ben.¹⁴ A Jagelló-házbeli király uralkodására esik az 1514. évi parasztháború, amelynek kitöréséért való felelősséget az uralkodó nem hárította el magától. Erről szóló törvényében a király elismeri, hogy „az elmúlt paraszti veszedelem Isten engedelmeiből, bűneink következtében, ért bennünket. A bűnök pedig azért szaporodtak, mert mindenkor büntetlenül maradtak és ez okból a rablások, lopások, gyilkosságok, paráznaságok, hamis pénzverések, gyújtogatások és másfajta gonoszságok megsokasodtak.”¹⁵ A király törvényben kötelezi az alispánokat, a szolgabírákat, és a parasztháborúban okozott károk megvizsgálására és helyreállítására kirendelt tizenkét választott esküdtet, hogy a gonosztevőket, nemeseket és a nem nemeseket kiderítsék, és a cselekmény súlyának megfelelően, meg-

büntessék.¹⁶ Nemcsak a gyújtogatásokkal kapcsolatos törvényhozásban követte II. Ulászló Mátyást, hanem a tűzvédek áldozatainak megsegítésében is. Ő is hozott törvényt az adóelengedésről. „Végezetül, hogy azoknak a helységeknek, melyeket a főurak és nemesek az elmúlt zavargás alatt a parasztok dühének megfékezése végett felperzseltek és elhamvasztottak, abban a részben, melyben ez égés volt, a most következő három év alatt a királyi és hadi adót el kell engedni.”¹⁷

A tűzvédek kérdésével Werbőczy is foglalkozott. A Tripartitumban hat helyen találhatunk tűzvédelemmel kapcsolatos rendelkezést. A témával először az országos nemesi jogokat összefoglaló I. részben találkozhatunk. A 9. címben, amely „A nemeseknek négy fő és kiváltságos jogáról” rendelkezik, biztosítja, hogy a nemeseket előzetes idézés vagy perbe hívás és törvényes elmarasztalás nélkül, senkinek unszolására, panaszára vagy kérésére személyükben senki, sehol le nem tartóztathatja. Ez

alól kiveszi a Hármaskönyv bizonyos bűntettek elkövetőit, mint a szándékos gyilkosság, faluk felgyújtása, tolvajság, rablás, vagy haramiaság, az erőszakos paráznság. Ezekben az esetekben nemesi tisztségét, címét és szabadságát mindenki elveszti és az ilyen tett színhelyén parasztkézzel is szabad letartóztatni, és kihágásához képest elmarasztalni és megbüntetni.¹⁸ Ugyancsak az első részben, annak 14. címében tárgyalja a hűtlenség vétkének eseteit, amelyben megismétli Mátyás 1462. évi II., valamint II. Ulászló 1495. évi IV. törvényeiben előírtakat. A büntetés, amelyet – többek között – a faluknak és majoroknak nyilvános gyűjtogatóra szab a törvény, nagyon súlyos. A fekvő jószágok elvesztésével jár, mivel a hűtlenség vétkének eseteiben, a királyi felség bárkinek fekvő jószágait még életében törvényesen és szabadon annak adományozhatja, akinek akarja.¹⁹ A peres eljárásra vonatkozó második részben is találhatunk egyetlen, a tűzvédelemhez kapcsolódó rendelkezést. A 14. cím, amely felsorolja azokat a királyokat, akiknek kiváltságait megtartják és azokat, akikét visszavetik és minden erő és hatály nélkül valóknak tekintenek tartalmaz, – ha kissé áttételesen is – a témához tartozó rendelkezést. Ennek értelmében a kormányzó az olyan birtokokból, amelyek különböző jogcímenek: magszakadás útján, tisztán és törvényesen és más valakinek joga nélkül továbbá, amelyek hamis levelekkel élés, álpénzverés, hamis pecsétkészítés miatt, nemkülönben külhatalmasságnak az országba hozása és gyűjtogatás miatt a szent koronára háramlottak, azok számára, akik az ország szent koronáját híven szolgálták, adományokat tehet.²⁰ A partikuláris jogokra vonatkozó harmadik részben három helyen találhatunk tűzvédelmi szempontból érdekes rendelkezéseket. A 20. cím arra vonatkozóan ad útmutatást, hogy a polgárok milyen eljárást folytathatnak a gonosztevőkkel szemben. Ennek megfelelően címe a következő: „A polgárok miképpen büntethetik meg a nyilvános gonosztevőket.” A városok jogot kaptak arra, hogy a nyilvános gonosztevőket, tolvajokat, haramiákat, gyilkosokat, gyűjtogatókat és más hasonló gonosztevőket – a Hármaskönyvben foglaltak megtartása mellett – büntetteikhez képest megfenyíthetik és megbüntethetik, de senkit meg nem csonkíthatnak. A nemesekre külön előírások vonatkoznak, mivel őket a büntett (gyűjtogatás) helyén kívül sem elfogni, sem gyanúból kínvallatás alá venni nem szabad.²¹ Werbőczy a harmadik rész 23. címében. „Vajjon fenyegetés miatt szabad-e valakit megtámadni?” azt fejtegeti, hogy az ország törvénye és törvényerőre emelkedett szokása értelmében kézzel és szóval való fenyegetések miatt senkinek sem szabad mást megtámadni, „kivéve a felgyújtás és elhamvasztás alkalmát és esetét, a mikor is mindenki, a ki azzal fenyegetődzik, hogy valamely várost vagy falut vagy másnak házáat felgyújtja és tűz gerjesztésével fölperzseli, halállal szokott bűnhődni.” Már a fenyegetődzés is elég volt a halálbüntetéshez. A kor technikai színvonalán ez érthető, hiszen a nagyobbbrészt éghető anyagokból épített házak esetén nem volt esély a tűz eloltására.²² Végül a harmadik rész 32. címében a nyilvános gonosztevőkkel szembeni eljárásra vonatkozó rendelkezéseket ismerhetjük

meg. „Miképpen kell a megyei ispánoknak és a kiváltsággal ellátott nemeseknek a nyilvános gonosztevőket megbüntetniök?” A gonosztevőkkel szemben csak a megyei ispánoknak és királyi levél által erre feljogosított nemeseknek volt joghatóságuk. Az erre fel nem jogosított nemesek mezővárosok és faluk a gonosztevőt letartóztathatták, de három napon belül a megyei ispánnak vagy a kiváltsággal ellátott nemesnek át kellett adniuk, akinek jogában állt megbüntetni és kivégezni őket. Amennyiben három napon túl is őrizetükben tartották az elfogott személyeket, pénzbüntetést kellett fizetniük. Más volt a helyzet, ha „a gyilkosokat és gyűjtogatókat, valamint az erőszakos házasságtörésen kapottakat, kiket a büntett helyén vagy színén vagy annak a mezővárosnak, vagy birtoknak területén fogtak be és tartóztattak le, ahol az ilyen bűntényt elkövették, a kiváltsággal fel nem ruházott mezővárosoknak, faluknak és nemeseknek is hatalmukban állt a törvény rendének megtartása mellett érdemük szerint megfenyíteni és megbüntetni.” A fentiekből kitűnik, hogy a gyűjtogatást olyan súlyos cselekménynek tartotta a Hármaskönyv, mint a gyilkosságot vagy az erőszakos házasságtörést.²³ Az előzőekben említett 23. címben foglaltak alapján, a gyűjtogató már abban az esetben is, ha „azzal fenyegetődzik, hogy valamely várost vagy falut, vagy másnak házáat felgyújtja, és tűz gerjesztésével fölperzseli, halállal szokott bűnhődni.” Összességében a Hármaskönyv tűzvédelemmel kapcsolatos rendelkezései – hasonlóan a korábbi királyi törvényalkotáshoz – továbbra is az elrettentést, a gyűjtogatókkal szembeni rendkívül szigorú büntetéseket tartalmazták, tűzmegeelőzési rendelkezéseket nem foglaltak magukba.

A Tripartitumtól az abszolutizmusig továbbra is a büntető rendelkezések a jellemzőek. Tűzmegeelőzési rendelkezéseket a XVII. század végétől találhatunk, de csak a helyi, főleg városi szabályozásokban. A tűzések miatti adóelengedésekre később is találunk példát, de arra is, hogy a tűzek áldozatai, ha bizonyos vagyonnal rendelkeztek, adót kellett fizetniük *I. Ferdinánd* 1536-ban kiadott törvénye szerint „A kik három év előtt leégtek, azokat, ha hat forintot érő vagyonuk van, adó alá kell vetni.”²⁴ A korabeli viszonyokra jellemző belvillongások gyakran vezettek gyűjtogatásokhoz. Ezekben a harcoló felek senkire és semmire nem voltak tekintettel. Nemcsak ellenségeik kastélyait, falvait perzseltek fel, hanem azok lakóit sem kímélték. Egy-egy súlyosabb esetet követően a király törvényben rendelkezett a bűnösök felkutatásáról, az ügy kivizsgálásáról és az elkövetők megbüntetéséről. Így *II. Ferdinánd* 1630-ban törvényben rendelte el a nádor Gömör vármegyei Restel kastélyának és falujának elhamvasztása és lakóinak meggyilkolása ügyében a vizsgálatot.²⁵ A garázdálkodások – a hírek szerint – folytatódtak. A király öt évvel későbbi törvényében rendelkezett „a nagyobb öldöklésekkel és házak felgyújtásával való fenyegetéstől sem iszonyodó”²⁶ nemzeti Baranyai Miklós és fiai Menyhért és Miklós törvény elé állítására, amennyiben az elkövetők az idézésre nem jelennek meg, levelesítésükre.²⁷ A garázdaságra továbbiakban is találha-

tunk példákat. Ezek közül kettőt a királyi törvényhozásból is megismerhetünk. Az első különösen kegyetlennek tűnik. Széchy Dénes gróf özvegyének Dráskovich Sára grófné jobbágyának, Mészáros Ádámnak és családjának a Felső-Lindva várához tartozó Tukszincz nevű birtokon történt megölése. A törvény szövege szerint házba bezárt jobbágyot és családját – feleségét és gyermekeit – elhamvasztották. Valószínűleg rájuk gyújtották a házat.²⁸ A másik eset már a XVIII. században történt, melynek szenvedő alanya Csernakóczy Mihály. A nemes úr Ignác nevű fiát szándékosan előidézett tüzzel ölték meg és további anyagi kárt is okoztak neki. A kárt szenvedett a királyhoz fordult. *III. Károly* a panaszra hozott törvényben az ügy kellő kipuhatolására, megvizsgálására, valamint eldöntésére a királyi személynököt, táblabírákat és más törvénytudó, de érdektelen férfiakat bízott meg, akik az országgyűlés feloszlása után, a feleknek megidézése és törvényes értesítése mellett eljárhattak.²⁹

Mátyás király korszakától kezdve a tűzvészek áldozatai alaposan reménykedhettek abban, hogy a király, adójukat vagy annak egy részét elengedi. A XVII. századi törvényeket tanulmányozva erre és ennek ellenkezőjére is találunk példát. Az államkincstár étvágya az 1600-as években annyira megnőtt, hogy még a tűzvészek áldozatait sem mentesítették az adózás alól. *I. Lipót* 1659-ben kiadott törvénye már arra is lehetőséget biztosított, hogy az elpusztult, leégett és emiatt korábban nem adózó településeken a kapuk új összeírását elvégezzék és ezekre a helyekre is az adót kiróják. Az indokolás figyelemre méltó: „A különféle hiányok megszüntetése s az elpusztult országrészek terheinek könnyebbítése végett szükségesnek látják az ország karai és rendei, hogy a leégett, elpusztult és a kapuk közé ekkor nem számított helyeken név szerint a zólyom megyei Detva, Mytna és a Nógrád megyében fekvő Kékkő-Alja, Béér, Felfalu és Agárd falukban, az országgyűlés befejezése után, a porták új összeírását foganatosítsák.”³⁰ Adóelengedésre is van példa. A század végi felkelések során több helységet feldúltak, felgyújtottak. Ezért *I. Lipót* – törvényének indoklása szerint – az elpusztult és leégett települések lakói sorsának könnyebbítése érdekében engedte el a kárt szenvedettek adóit. Lehet, hogy a királyt valóban a károsultak iránti sajnálat vezette, de valószínűbbnek tekinthetjük a politikai indítékot kegyes cselekedetében.³¹ A királyi törvényhozásban, a későbbiekben már nem találunk példát arra, hogy a tüzesetek áldozatai adó elengedésében részesülhettek.

A MEGELŐZÉS MEGJELENÉSE A TŰZVÉDELEMBEN

A XVII. század utolsó harmadára a városaink jelentős részében felismerték a helyi tűzvédelmi gondoskodás szükségességét. Ennek különböző megnyilvánulási formáival találkozhatunk. Több hazai városunkban, eb-

ben az időben építettek tűzfigyelő tornyot. *Pl. Nagykörsön* 1670-ben már biztosan volt ilyen létesítmény.³² A tűzfigyelő tornyok között leghíresebb sopronit, amely az Árpádok korából származik 1676-ban építették újjá és nyerte el jelenlegi formáját.³³ Ebben az időben szervezték a diák tűzoltóságokat Debrecenben, Sárospatakon. Mindezek mellett a tűzvédelem szempontjából legfontosabbal, a helyi tűzvédelmi szabályozás kérdéseivel is ebben a korban találkozunk először. A helyi tűzvédelmi szabályozás terén Sopron járt az élen. Első ismert tűzvédelmi rendszabálya 1680-ban készült. A Bécsben nyomtatott Feuerordnung sokszorosított példányait a lakosok között kiosztották.³⁴ Ez még a céhes viszonyokat tükrözi. A rendszabály szerint a kőművesek, ácsok, kéményseprők, kovácsok közelítik meg az égő házat. A céhek új tagjainak előírták (1681-től), hogy egy-egy vi-
zes vödört szerezzenek be a céh számára. Megelőző tűzvédelmi rendelkezései, pl. hogy a tűzhelyeket negyed-
évente meg kell vizsgálni, tilos éjjel tüzet gyújtani sütés
vagy mosás céljára, az utcán fáklával vagy födetlen
gyertyalánggal közlekedni, gyúlékony anyag közelében
pipára gyújtani, stb.³⁵ mintául szolgálhattak, mert ezek,
más városok hasonló szabályzataiban is fellelhetők.

A tűzvédelmi szabályozásban a XVIII. század első felében történtek jelentős változások. Ezt az évszázadot tekinthetjük a tűzvédelmi szabályozás hazai fejlődésében a legellentmondásosabbnak és ugyanakkor a legjelentősebbnek. A század elején *III. Károly*, a királyi törvényhozásban eddig nem alkalmazott, példátlanul elretentő büntetéseket helyezett kilátásba a gyújtogatókkal szemben, míg bő hat évtized múlva *II. József* olyan tűzvédelmi törvényt adott ki, amelynek egyes rendelkezései még a XXI. században is megtalálhatóak a hatályos tűzvédelmi szabályozásban. *III. Károly* 1723-ban két törvényében is foglalkozott a hűtlenség eseteivel. Az elsőben a hűtlenségi bűnöket magukban foglaló eseteket sorolta fel. Ebben megerősíti elődei által alkotott és a Tripartitumban is szereplő hűtlenségi bűnöket – köztük a gyújtogatásokat – is magukba foglaló eseteket.³⁶ Másik, ezzel kapcsolatos törvényében, pedig felsorolták a hűtlenségnek azokat az eseteit, amelyek elkövetői halállal bünhődnek. A halálbüntetés végrehajtásának különösen kegyetlen módját írta elő a törvény a gyújtogatókkal szemben. A rendelkezés szerint a nyilvános gyújtogatókat élve kell megégetni! A nyilvános gyújtogatók mellett a törvény felállítja a magán-gyújtogatók kategóriáját is. A nyilvános gyújtogató meghatározására a törvény nem ad magyarázatot. Magán-gyújtogatóknak azokat tekinti, akik előre megfontolt, gonosz szándékkal a háztetőkre vagy az aratott terményre és vetésekre tüzet vetnek, azokat elégetik, és így másokat megkárosítanak. Ebből következik, hogy nyilvános gyújtogató az, aki más parancsára, utasítására követi el a gyújtogatást, míg a magán-gyújtogató saját elhatározásából cselekszik. A büntetés meghatározásánál egyértelmű, hogy a nyilvános gyújtogatót élve kell megégetni, de a magán-gyújtogató büntetése is halál. Itt azonban már differenciáltabb a rendelkezés, mert súlyosabb esetben a magán-gyújtogatót is hasonlóan súlyos büntetéssel –

élve elégetéssel – fenyegeti a törvény. A magán-gyűjtogatót enyhébb esetben is halálbüntetés fenyegeti, de ebben a végrehajtás módja más. A magán-gyűjtogatókat is, kik előre megfontolt gonosz szándékkal a háztetőkre vagy az aratott terményre és vetésekre tüzet vetnek, és azokat elégetik, és így másokat megkárosítanak, súlyosb körülmények közt hasonló büntetéssel,³⁷ könnyebbek közt pedig enyhébbel, de minden esetre életvesztéssel büntessék.³⁸

Az 1723. esztendőben más – a fentebb említett törvények megalkotása mellett – a tűzvédelemre komolyan kiható események történtek. Az egyik, amely magyarázatot ad a törvényhozás rendkívüli szigorára, az 1723. március 28-i tűzvész a budai Várban. A legalább 22 ember áldozatot követelő tűzben a lángok megsemmisítették a fa szerkezetű lakóházak többségét, leégett a budai Városháza, a karmeliták zárdája, a Starhemberg ezred két kaszánya, Nagyboldogasszony- (Mátyás-) templom, a jezsuita kollégium, a papnevelde épülete, megsemmisült a jezsuiták irattára, az anyakönyvek egy része, a XVII század végéről származó templomi orgona. A tűz sérüléseket okozott a királyi palotában is.³⁹ A tűzvész híre Bécsig is eljutott. „Budáról az a szomorú hír érkezett, hogy húsvét vasárnapján erős szél mellett tűz ütött ki, amely csaknem az egész felsővárost elpusztította.” Érdekes, hogy a korabeli tudósítás megkülönböztette a katonai és a civil áldozatokat, az előbbieket javára. „A szerencsétlenségben két katona halt meg, tízen eltűntek, tízen halálosan és harmincketten könnyebben megsebesültek.”⁴⁰ A húsvét vasárnapi budavári tűzkatasztrófa a törvényalkotókban sem múlt el nyomtalanul, megszületett a magyar tűzvédelmi jogalkotásban az első olyan rendelkezés, amely feladatul szabtta a helytartótanácsnak a tűz elleni védekezést. A király törvényben rendelte el a következőket: „A királyi helytartótanács feladata lesz, hogy a tűzvézek megelőzésére a megyék és városok részéről minden gondosabb óvintézkedés megtörténjék.”⁴¹ Az elrettentő büntetések hatásában továbbra is bízva, a király megerősítette az 1723. évi XI. törvénycikkben meghatározott rendelkezéseket, illetve azok következetes alkalmazását rendelte el. „A szándékos és nyilvános gyűjtogatókat pedig a fentebbi II. törvénycikkelyben kiszabott büntetéssel kell elengedhetetlenül megbüntetni.”⁴² A tűzvézek megelőzésére hozott rövid rendelkezés kiemelkedő jelentőségű, hiszen ezzel a király létrehozta a tűz elleni védekezés központi szervezetét! Természetesen az akkori viszonyok között nem történt azonnal intézkedés a törvény végrehajtására. Mintegy négy évtized telt el, amíg 1760-as években gróf Balassa Ferenc megbízást kapott a tűzrendészeti ügyek vitelére a helytartótanácsban.⁴³ Mivel a tűzvézek – függetlenül a királyi akaratától – továbbra is pusztítottak, a központi intézkedések hiányát a városok pótolták. Az 1700-as évektől több városunkban adtak ki tűzrendészeti szabályrendeletet. Sopronban, 1700-ban került kiadásra az újabb tűzirend, a „Feuerordnung,” amelyet 1748-ban követett annak javított változata.⁴⁴ Más városok is követték a tűzoltásban technikai és szervezeti téren, élen járó Sopront. Egerben

1727-ben, Debrecenben 1733-ban, Kőszegen 1738-ban, Győrött 1749-ben, Budán 1755-ben, Vácott 1761-ben adtak ki tűzrendészeti szabályrendeletet.⁴⁵ Ezek közös jellemzője volt, hogy rendelkezéseket tartalmaztak a különböző tűzoltásra használatos eszközök, oltóvíz készletben tartására, a világító eszközök és a tüzelő berendezések használatára, a tűzoltó eszközök, felszerelések ellenőrzésére, a szabályok megszegőivel szembeni büntetésekre. A korban a pipázást tartották a tüzesetek egyik fő okának, ezért ha különböző mértékben is, de több településen is büntették az új szenvedély üzőit. Pécsen 100 botütéssel,⁴⁶ Debrecenben minimális pénzbírsággal büntették a szabálytalankodókat.⁴⁷ Az egyes városi rendeletek mintául szolgálhattak mások számára. A váci tűzirendet használták Eger 1764-ben kiadott tűzrendészeti szabályzatához. Ebben már elrendelték, hogy a kéményeket csak nem éghető anyagból, kőből vagy téglából szabad építeni. Ezek a szabályok kétségtelenül segítettek az egyes települések tűzvédelmét, de nem adtak, és nem adhattak egységes – minden részletre kiterjedő – útmutatást. Különösen a tűzvésektől talán legtöbbet szenvedő falvak részére hiányzott a megfelelő szabályozás. Ezt a hiányt pótolták a következő évtizedek, amelyek meghatározóak voltak a tűzvédelmi szabályozás fejlődésére.

A KÖZPONTI TŰZVÉDELMI SZABÁLYOZÁS KIALAKULÁSA

Mária Terézia uralkodásának félidejére a hatalom is elérkezettnek látta az időt a központi beavatkozás erősítésére. Balassa Ferencet külföldi tanulmányútra küldték, majd az ott szerzett tapasztalatait felhasználva, 1769-ben minta tűzrendészeti szabályrendeletet küldött szét a megyéknek és a városoknak.⁴⁸ A minta szabályzat még latin nyelven készült, de az annak alapulvételével készített vármegyei és városi tűzirendeket már magyarul adták ki. A szabályzat⁴⁹ már címében is előremutató volt. „A gyulladásnak eltávoztatása vagy ha támadott annak könnyű eloltása iránt tett rendelkezések, amint azokat a mezővárosokban, városokban és falu helyen végbe kell vinni.” A címből kitűnik, hogy két része van a rendelkezésnek, egyik a tűzmegelőzési, a másik a tűzoltási szabályokat foglalja össze. Itt még nem jelenik a tűzvédelem harmadik területe, a tűzvizsgálat, amelyet csak az 1788-ban kiadott Tűzrendészeti Pátens vezet be. A 32 pontból álló mintaszabályzat bevezetőjében hangsúlyozza a tűz elleni rendelkezések fontosságát. „A közönséges jónak kormányzásában, mely nagy gondosság kívántassék, oly rendelkezéseket tenni, mellyek által a Tűz támadás eltávoztathassék (megelőzzék a tüzeseteket), vagy az úgy nevezett gyulladás távoztatásának (oltásának) módját fel találni.”⁵⁰ A mindennapok tapasztalatai bizonyították, ha nincsenek a tűzvédelemre vonatkozó határozott rendelkezések, hiába voltak önfeláldozó emberek, mégis szörnyű károkat okoztak a tüzesetek. „Ezért Pozsonyban olyan hasznos rendelkezéseket tettek,

melyek által a tűztámadás eltávoztathatik, és ha hol támadna is könnyen eloltathatik.”⁵¹ A bevezető céloz arra, hogy a téglából épített és cseréppel fedett házakból álló városok – tűzvédelmi szempontból – tökéletesebbek, mint a falvak. Ezért „az országnak minden lakosinál közönséges regula nem lehet, mivel a városok a faluktul, is emellett a különös circumstántiák (körülmények) egymástól igen különböznek.” Mivel jelentős különbségek vannak a városi és a falusi épületek között

„azért félre téven azon városi rendelkezéseket csak arra kell vigyázni miképpen lehessen a mezővárosokba, falukba, és kisebb gyülekezetekben, ahol eddig az illes gyulladás távoztatása iránt való rendelkezések meg nem tartattak és szerencsétlenséget eltávoztatni vagy ezt mentül hamarabb megoltani.” A bevezető további három bekezdése a tűzoltás kérdésével foglalkozik. Ezekben is azokat a különbségeket taglalja, amelyek a városok és a mezővárosok, falvak között előfordulnak. A városi „sindellel” (cseréppel) fedett kőházak egyrészt ritkábban gyulladnak meg, másrészt a tűz terjedése sem jelent olyan veszélyt, mint a mezővárosokban és faluhelyen. Ezért a városokban, amelyek tűzoltó eszközökkel, felszerelésekkel is jobban ellátottak, mint a mezővárosok és a falvak, a ki-

gyulladt ház oltását javasolja, mert nem kell a többi házat védeni. Mezővárosoknak, faluknak azt javasolja, hogy tűz esetén ne a már égő házat próbálják meg eloltani, hanem a többi házat védeni. „A Mező Városokban és Falukban, ahol a házak könnyen gyulladó Eszközökből építettek, náddal vagy szalmával födetettek e mellett fából épített pajták, Istállóik, és a Gazdasághoz tartozó más épülettjeik vagynak, azért a legnagyobb Szorgalmatosság nem a meggyulladt, hanem a szomszéd házakra fordíttassék, hogy azon, kivált ha alá való materiákat építették vagy szél támad ok vetetlenül el rontassanak, s hanyattassanak.” Ez a passzív tűzoltás, amelyet napjainkban is alkalmaznak, ha az égő anyagot nem képesek a tűzoltást végzők eloltani. Ugyanakkor gondolt arra is, – amennyiben az – lehetséges az égő házat is eloltsák, „a meggyulladt házánál elegendő hagyattassanak, kik a tüzet tehetségek szerint olcsák.” A bevezető utolsó bekezdésében tovább szorgalmazza a passzív tűzoltást. „Mint hogy pedig eddig a köznép a gyulladások egyedül az égő házának oltására sietett, a szomszéd pedig félelem és reménység között inkább a tűz béli veszedelmet akarta szenvedni, hogy sem megengedni, hogy az háza le szaggattassék.” A segítségre sietők pe-

dig „éretlen irgalmasságbul, és szánakodásbul” a veszélyeztetett házat leszagatni nem merték, ezért gyakran egész falvak estek a tűzvészek áldozatául. Mivel ezek a károk kellő határozottság esetén megelőzhetők lehettek volna, szükségesnek tartották, hogy a városokban és a falvakban a település jellegének megfelelő tűzoltási – aktív vagy passzív – módok bevezetését elrendeljék. „A Falukban és hasonló helyekben más gyulladást oltó módnak köll béhozattatni, mint a Városokon, és hogy

ez eránt sokkal nagyobb keménységet kell mutatni rész szerént mivel a Falusiak a Tüzet oltó eszköz nélkül szűkölködnek, és a veszedelem Falu helyeken is sokkal nagyobb, rész szerént mivel a parasztság a véle született értetlenség miatt az ily állapotban se tanácsot nem talál, se magánosan nem tud segíteni, azért is a Falusiaknak és Mezővárosiaknak ily rendbeszedő parancsolatok adatnak.” A városokra, mivel azok kevésbé voltak veszélyeztetettek és jobb tűzoltó eszközökkel rendelkeztek, mint a mezővárosok és a falvak, nem tartották érdemesnek minta szabályzat kiadását a helytartótanácsban.

A szabályzat a bevezetőt követően 32 pontban határozza meg a mezővárosokban és faluhelyeken a tűzvédelmi feladatokat. Az első pontban

a gyulladások három okát ismerteti, amelyek a menkű (villámcsapás), a gyújtogatás és az emberek gondatlansága. A tüzek megelőzésére vagy annak gyors felfedezésére a település nagyságától függő számú éjszakai őrköt (strázsákat) kell állítani. A strázsák feladata „minden éjjel a kőborlókra és az utazókra vigyázzanak. Akiket gyanúsna tartanak, azokat megfogják, az órát megkiáltásák, ha észre veszik, hogy késői időben „szokott időn folyul tűz van, ott az ablak tábláján kocogtassanak és a házban lakoknak megparancsolják, hogy a tűzre szorgalmatosan vigyázzanak.” Ha azt észlelik, hogy valaki még ha ismerős és „gyanóságtul mentes ember légyen is, gyertyával, fáklyával vagy meg gyújtott pipával istállóban, pajtában, vagy más veszedelmes helyeken jár azt megfogják és fogságra vigyék.”⁵² A strázsák szolgálatának felügyeletét a vármegye hadnagyára, tisztére vagy az uraság tisztjére és a Helység mivolta szerint, néhol a falu bírójára bízta. A szabályzat 2-8. pontjai a tűz esetére meghatározott feladatokat tartalmazzák. Az éjjeli őrköt riasztanak. A tűzoltás irányítását a bíró és az előljárók végzik. Az előre kijelölt kocsikkal a tűzoltó eszközöket a tűz helyszínére kell vinni. Más szekerek is kötelesek a bíró parancsára meg-

jelenni, és részt venni a bajba jutott házak lakóinak mentésében. A kimentett állatokat a mezőre kell kihajtani. A veszélyeztetett házakból az anyákat és gyermekeiket ki kell ereszteni, míg a többi házból ne, hogy ne akadályozzák, a tűzoltást végzők munkáját. A 9. pont előírja, hogy a kijelölt éjjeli strázsákon kívül a helységnek nagysága szerint „6. 8. 10 vagy 12 hű emberek, kik jó nagy botokkal vannak felfegyverkezve, a helység őrzését végezzék. A 10-11. pontok szerint minden településen be kell osztani 12-20. vagy 25 erős és gyors férfit a fecskendőhöz, szagató csáklók és egyéb eszközök kezelésére. Ha az olyan szomszédos településen tűz keletkezik, amelyik „kétórányi földnél” nincs távolabb, a kijelölt személyek harmada a szomszéd falu segítségére köteles menni. Tűzvész esetén általában a község házát jelölték ki a kárelhárítás központjának. Innen történt a szervezés, irányítás. Arra is gondolt a jogalkotó, hogy ha maga falu háza forogna veszélyben vagy gyulladna meg, szükség van más erre alkalmas helyre. A 12. pontban gondoskodnak arról, hogy ilyen esetben a „Templom, Parochiális ház, vagy a Bíró háza” legyen az irányítás helye. A 13-14. pontokban a tűz oltásával kapcsolatos feladatokat határozza meg a szabályzat. Szélcsendes időben az égő házat kell minden erővel oltani, ellenben legkisebb szél esetén attól harminc lépésre az összes házat le kell bontani (passzív tűzoltás), a távolabbi – tüztől mentes – épületek tetőit öntözni és nedvesíteni kell. A 15-17. pontokban a tűzoltáshoz szükséges oltóvíz és eszközök biztosításáról történik intézkedés. A bírónak minden héten meg kellett vizsgálni, hogy a lakosoknál – házanként két akó – víz biztosítása megtörtént. Ezen kívül minden háznál egy, a nagyobbaknál kettő, a háznak magasságával megegyező létrát kell tartani. Aki a vízről és a létráról nem gondoskodik, azt példásan meg kell büntetni. A 18-21. pontok megelőző rendelkezéseket tartalmaznak. Tilos olyan házban a kenyérsütés, amely kémény nélkül, könnyen gyulladó anyagból épült. A sütő kemencék olyan helyeken legyenek, ahol kárt nem tehetnek. Ugyancsak tilos a tűznél vagy sütőkemencében, szobában kendert vagy lent szárítani. Senki a saját házán kívül más helyen istállóban, pajtában, se szénánál, szalmánál vagy egyéb gyulladható eszköznél ne merészelen dohányozni, aki pedig így cselekszik, keményen meg kell büntetni. Minden gazdának üveg lámpása legyen. Tilos pusztá gyertyával az istállóba, pajtába vagy padlásra menni. A 22-24. pontok a mezővárosok és faluk által készenlében tartandó tűzoltó eszközöket határozzák meg. Arra kell törekedni, hogy a nagy fecskendőt, amelynek „börcevéi” (tömlői) vannak, legalább a nagy és gazdag helységek szerezzék be. Minden falu házában legyen lajtorja és vashoroggal ellátott pózna. A lakóházak számától függően kell gondoskodni vízfordó- és más szekerekről, kádokról, létrákról, bőr- és fa vödörökről, kannákról, világító eszközökről (lámpások, melyekben gyertya van) és megfelelő számú, a tűzoltáshoz igénybe vehető emberekről. Arra is vigyázni kell, hogy télen, nyáron a helységnek elég vize legyen. Ahol nincsenek források, kutakat kell ásni. Nem szabad megengedni, hogy a helység olyan víznyerő he-

lyekre bízza magát melyek „nyáron ki száradhatnak, télen pedig bé fagyhatnak.” A tűz oltását elsősorban a pintérek,⁵³ ácsok, kőművesek, bognárok, asztalosok, fazekasok, kovácsok, lakatosok és rézművesek kötelesek végezni. A 26. pont kötelezett némely előljárókat arra, hogy a konyhákat és a kályhákat a téli fűtés idején kéthetenként vizsgálják meg. Ha a ház jó anyagból épült és jó (nem éghető anyagú) kéményei vannak akkor is évente kétszer kéményseprővel meg kell vizsgáltatni. Ha nincs a helységben kéménytisztító oda évente kétszer, ki kell hivatni. Ezt ajánlják (recomendálják) a nemes uraknak is kéményeikkel kapcsolatban a 27. pontban. A jövőben megtiltják, hogy kéményeket fából készítsék vagy sövényből fonják, még ha sárral tapasztják be. A kémények téglából vagy vályogból építendő, rendeli a 28. pont. A tűzzel dolgozók kovácsok, lakatosok rézművesek műhelyeit a lakóházaktól legalább 25 lépésnyire kell építeni a 29. pont szerint. A lakott helyeken történő lövöldözés már akkor is veszélyes volt, ezért a falvakban a 30. pont ezt megtiltotta. A tilalom megszegőit példásan meg kellett büntetni. A lövöldözéshez szükséges puskaapor árusítását szabályozta a 31. pontban. Az árusítást folytatóknak erről a tevékenységükről értesíteni kell a felső tiszteket. E nélkül puskaport árulni, azt a parasztoknak eladni nem volt szabad.

Végül a 32. pontban előírja a szabályzat, hogy a gyulladás iránt tett rendelést a kvártélyos katonáknak is a tudtára kell adni, akik kötelesek a tűzoltásban segíteni. A szabályzat végrehajtásáról a bírónak, az esküdteknek és egyéb vármegyei tisztviselőknek időről időre relációt (jelentést) kellett tenniük. „Abban minden gondosságokat és szorgalmatosságokat mutassák, és az ő vélekedéseiket is jelentsék.” Ezután rendelkezik arról, hogy az égetteknek segítségére a község Tűz Cassát gyűjtson, amelybe a lakosok önként adakozzanak. A végrendeleteket arra lehet figyelmeztetni, hogy a cassára is hagyjon valamit. Ha a fiú az atyja jószágában incendál (gyújtogat) a büntetést ide fizesse. Ha valaki jószágot vesz, az eladó és a vevő az összegből egy csekély részt, adjon a cassába. Lakodalmi alkalmatossággal, az arra rendelt emberek szedjék be a hozzájárulást. Ugyanezt megtehetik újév napján, amikor a collectát (pénzhozzájárulás) beszedik. A tűz cassából először tűzoltó eszközöket vegyenek, az után a károsultakat, amennyire lehet, kártalanítsák. És ha a cassa engedi, az építésben is segítséggel legyenek. Kötelezik a lakosokat, hogy a kárt szenvedetteknek segítsenek szekerezéssel és két kezi munkával is. Végül a tűz cassa vezetésével kapcsolatos elszámolási kötelezettségekről is rendelkezik a szabályzat. Tartozik a bíró és a helység előljárója a vármegye vagy uraság tiszte előtt minden esztendőben elszámolni.

A mintaszabályzat kötelezte a vármegyéket és a városokat saját „tűzirendjeik” készítésére. A vármegyék, illetőleg a városok részéről nem lehetett különösebb lelkesedést tapasztalni a végrehajtással kapcsolatban, ennek ellenére, ahol elkészítették, ott szakmailag színvonalas anyagokat, találhatunk. A levéltárakat kutatva a vármegyék közül – a jelenlegi országhatárokon belül –

1772-ben Békés megyében készült vármegyei tűzrendészeti szabályzat, Csongrád megyében a szabályzat 1771-ben történt kiadására lehetett utalást találni.⁵⁴ A városok közül Miskolc 1771-ben,⁵⁵ Debrecen és Eger 1774-ben,⁵⁶ Kaposvár 1775-ben⁵⁷ jelentetett meg tűzrendészeti szabályzatot. Az anyagok közül a Békés megyei és a debreceni városi szabályzatot tekinthetjük különösen értékesnek. A Békés vármegyei tűzrend szakmailag meghaladja a helytartótanácsi minta színvonalát is. Felépítése, rendszere jobb, mint a helytartótanácsi mintáé, amely témaköröket – tűz megelőzés, tűzoltás, tűzoltáshoz szükséges eszközök felszerelések, víz biztosítása – nem foglalta rendszerbe. A megyei tűzrend ezzel szemben tematikusabb, fontossági sorrendben tartalmazza a tűz megelőzési, a tűzoltási feladatokat, a tűzoltó eszközök és az oltóvíz biztosítását, valamint az oktatás és a segélyezés kérdését. Bizonyos rendelkezései – a jelenleg hatályos tűzvédelmi szabályozást figyelembe véve – ma is helytállóak. Azt pedig, hogy bizonyos szakmai rendelkezései tartalmasabbak voltak a minta szabályzatnál, jelzi, hogy nemcsak a központi, hanem a végrehajtó szerveknél is voltak megfelelő felkészültsé-

gű szakemberek. Debrecen tűzrendje színvonalát tekintve hasonló a Békés Vármegyei tűzrendhez, azzal az apró hiányossággal, hogy az egyes témaköröket nem foglalták fejezetekbe, ezért használata nehezebb volt. A két tűzrend közötti másik lényeges különbség, hogy a Békés megyei még kézzel – lúdtollal – íródott, a debreceni nyomtatott formában látott napvilágot. Ennek köszönhetően hatezer példányban készült és minden házhhoz juthatott egy-egy példány.⁵⁸ Az 1680-ban kiadott soproni Fuerordnungot is kiosztották a lakosok között, ennek száma nem lehetett több néhány száznál.⁵⁹ Ezért ezt a tűzrendet tekinthetjük az első olyan tűzvédelmi oktatási anyagnak, amelyet jelentős számban terjesztettek. A Helytartótanács minta szabályzata, tekintettel arra, hogy egyes megyék és városok, pl. Békés vármegye és Debrecen is a tartalmasabb rendelkezést adott ki, nyilvánvalóan nem volt alkalmas országos szinten rendezni a tűzrendészeti szabályozás kérdését. A minta szabályzat, valamint a vármegyei, városi rendelkezések ugyanakkor jó alapot adhattak a kor viszonyainak megfelelő országos tűzvédelmi rendelkezés megalkotására.

Jegyzetek

* Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében

¹ Szent István Király Dekrétoimnak Második Könyve. 8. Fejezet hogy vasárnap mindenki templomba járjon (a továbbiakban: Dekrétoim)

² Uo. I. §.

³ Dekrétoim 30. Fejezet a gyűjtogatásokról.

⁴ Dekrétoim 15. Fejezet a hitszegésről.

⁵ Dekrétoim 16. Fejezet a szándékos emberölésről.

⁶ 1462. évi I. tc. azok az esetek, melyekben a perbehívás, az ország régi szokása szerint, halasztás nélkül a nyolczados törvényszéken kívül a király személyes jelenléte elé történhetik, bárhol tartózkodják a király az ország határain belül. (3.§.)

⁷ 1462. évi II. tc. azok az esetek, melyek a hűtlenség vétkére tartoznak, és a melyekben, valamint másokban, a király úr a bűnösök birtokait és fekvő jószágait másnak adhatja és adományozhatja. (6.§.)

⁸ Uo. I. §.

⁹ Uo. 5.§.

¹⁰ Uo. 7.§.

¹¹ Uo. 10.§.

¹² 1486. évi XLVIII. tc. az ispánoknak minden gonosztevőt bárhol, bárki fekvő jószágain el szabad fogniok, és hogy az ellenszegülők annak a birtoknak az elvesztésével bünhődnek, a hol a gonosztevőket megkapják.

¹³ Szilágyi János–Szabó Károly: A tűzrendészet fejlődése az őskortól a modern időkig (Bp., BM Könyvkiadó, 1986, 51. p.)

¹⁴ 1495. évi IV. tc. a hűtlenség vétkét tárgyzó esetek vagy cikkek. (6.§.)

¹⁵ 1514. évi XXXIII. tc. a gonosztevőknek megyénként való összeírásáról és azok büntetéséről. (1.§.)

¹⁶ Uo. 2.§.

¹⁷ 1514. évi LXXI. tc. a leégett helységek, ebben az esetben a rovás fizetése alól, ki vannak véve.

¹⁸ Werbőczy István: Tripartitum, Első rész: Nemes Magyarország jogainak és szokásainak hármass felosztásáról általában 9. czim: A nemeseknek négy fő és kiváltságos jogáról. (2.§.)

¹⁹ Uo. 14. czim: A hűtlenség vétkének eseteiről. (7.§.)

²⁰ Uo. Második rész „Nemes Magyarország jogainak és szokásainak második részéről általában 14. czim. Királyaink közül kiknek kiváltságait tartjuk meg és kikéit nem? (42. §.)

²¹ Uo. Harmadik rész „Az ország jogainak és szokásainak harmadik

részéről általában 20. czim. A polgárok miképen büntethetik a nyilvános gonosztevőket?

²² Uo. „Az ország jogainak és szokásainak harmadik részéről általában 23. czim. Vajjon fenyegetés miatt szabad-e valakit megtámadni? (1.§.)

²³ Uo. „Az ország jogainak és szokásainak harmadik részéről általában 32. czim. Miképpen kell a megyei ispánoknak és a kiváltsággal ellátott nemeseknek a nyilvános gonosztevőket megbüntetniök? (2.§.)

²⁴ 1536. évi XXX. tc. a leégett, kiknek hat forintnyi vagyonuk van, adózzanak.

²⁵ 1630. évi XXXV. tc. az ország nádor ura, Restel kastélyának az elhamvasztását és a nagyságos Balassa Ferencz részéről elkövetett öldöklést, továbbá Horváth János nemes személynek (állítólag) a nagyságos Botka Katalin és czinkosai részéről elkövetett meggyilkolását, ügydöntőlegesen vizsgálja meg és végrehajtással foganatosítsa.

²⁶ 1635. évi LXXXIII. tc. Baranyai Miklós orgyilkos fiainak, Menyhértnek és Miklósnak a megbüntetéséről.

²⁷ Uo.

²⁸ 1655. évi LXXXVII. tc. Draskovich Sára asszony alattvalója, Mérsáros Ádám házának Rattmanstorfer Vilmos úr részéről történt felgyújtása, és egy másik alattvalójának Trautmanstorffer gróf úr részéről történt megölése tárgyában, szolgáltatson Ő felsége igazságot.

²⁹ 1715. évi CVI. tc. Csernakóczy Mihály fiának halála, s házának elhamvasztása s ebből következett károsodása és letartóztatása miatt eljárást rendelnek.

³⁰ 1659. évi LXVII. tc. Az elpusztult s leégett és a kapuk sorában össze nem irt helyeken a kapuk új összeszámtását megengedik, az itt megnevezett helyekre pedig a kirovás teljesítendő.

³¹ 1681. évi LXI. tc. A porták helyesbítését, az elpusztított s leégett helyek leszámításával, hajtásuk végre.

³² Szilágyi–Szabó: im. 105. p.

³³ Szilágyi János: A tűzrendészet fejlődése az őskortól a modern időkig, (Bp., BM Könyvkiadó, 1960. 64. p.)

³⁴ Szilágyi–Szabó: im. 106. p.

³⁵ Uo. 106–107. pp.

³⁶ 1723. évi IX. tc. hűtlenségi bünt magukban foglaló esetek.

³⁷ A törvény szövege szerint: „A nyilvános gyujtogatokat pedig él-

ve kell megégetni”

³⁸ 1723. évi XI. tc. még néhány, előbb hűtlenségi esetet halálbüntetéssel sújtani rendelnek. (13.§.)

³⁹ Budai Napló 1932. március 3-i száma.

⁴⁰ Wienerisches Diarium 1723. évi 27. száma. (A korabeli újság budai és pesti híreinek magyar nyelvű fordítását 1939-ben jelentette meg Hanskarl Erzsébet.)

⁴¹ 1723. évi CIX. tc. a tűzvések megelőzéséről. Preambulum.

⁴² Uo. I.§.

⁴³ Felhő Ibolya–Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár (Bp., Akadémiai Kiadó, 1961. 136. p.)

⁴⁴ Szilágyi–Szabó: im. 110–111. pp.

⁴⁵ Uo. 112–115. pp.

⁴⁶ Uo. 113. p.

⁴⁷ Ronszik Jenő: Debrecen város tűzrendészetének vázlatos története (Bp., 1934. 17. p.)

⁴⁸ Ronszik: Céhek a tűzoltói szolgálatban (Bp., 1932. 28. p.)

⁴⁹ Forrás: Tolna Megyei Levéltár.

⁵⁰ Helytartótanácsi szabályzat 1769: „A gyulladásnak eltávolztatása, vagy ha támadott annak könnyű eloltása iránt tett rendelkezések, amint azokat a mezővárosokban, városokban és faluhelyen végbe kell vinni” Preambulum.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. I. pont.

⁵³ Pintér fn rég Kádár. [ném] Magyar Értelmező Kéziszótár (a továbbiakban: MÉKSZ) Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós (Bp., Akadémiai Kiadó 1972. 1105 p.)

⁵⁴ Szilágyi–Szabó: im. 117. p.

⁵⁵ Uo. 120. p.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. 121. p.

⁵⁸ Ronszik: im. 1934. 24. p.

⁵⁹ Szilágyi–Szabó: im. 106. p.

Bakonyi Péter:

Tisza István és az általános választójog

„**A** föld ne mozogjon, hanem álljon. S ha az egész föld előremegy is, ez a darab föld, ami a mienk, ne menjen vele. Sokan vannak, akik értenek engem, de kevesen, akik tenni tudnak, és kevesebben, akik tenni mernek... Egy negyedszázad munkája odavesz. Álmodozó rajongók tűzbe viszik a gyémántot, s nem tudják, hogy az ott satnya elemekre fog feloszlani, s soha vissza jegecül. Ez a mi nyolcszázados nemességünk! Ez az örökké éltetője, örökké újra feltámasztója az egész nemzetnek, létünknek titokteljes talizmánja. És ezt akarják megáldozni, megsemmisíteni. Lázálmokért, mik idegen test kör párázatával ragadtak át dögvész idején.”¹

A köszívű ember végrendeletében a konzervatív, régi nemesi nemzet felfogást tömörítette néhány sorba *Jó-kai*. Híres regényének szereplőihöz, eseményeihez való személyek és történések szolgáltak mintául. A regényben szereplő vármegye Bihar megye, és a köszívű ember, valamint a császári adminisztrátor bizonyos vonásaihoz a modell *Tisza Lajos*, *Tisza István* nagyapja volt. De a végrendelet, amelyet *Ars Poeticának* is tekinthetünk, az unokára is ráillik. Egy negyedszázados küzdelem a lázas újtók, a haladás ellen, amely a bomlást is magában hordozta, ha a történelmi osztályok elvesztik uralmukat csak néhány hónapra is, az a történelmi Magyarország feldarabolását is magával hozza. Ez a jóslat be is teljesedett, a pálya kettős bukással ért véget, az egyén és az ország bukásával.

Tisza István, *Tisza Kálmán* fiaként predesztinálva volt a politikai szerepre. 1886-ban választották először

képviselővé az erdélyi vízaknai választókerületben. Ez a XIX. század második felében természetes volt. A politizáló réteg szociológiailag és alkotmányjogilag is szűk volt. Az 1874-es választójogi törvény vagyoni és műveltségi cenzusa alapján a népesség 6%-a vehetett részt a politikában, hiszen választójoggal csak ők bírtak. Az aktív elit, az országos szinten politikacsinálók köre, természetesen még ennél is sokkal szűkebb. A legfontosabb szerepet a földbirtokos nemesek játszották. A dualizmus alatt általában a parlamenti képviselők 31-33%-a földbirtokos volt. Az arisztokrácia helye volt a legbiztosabb a képviselőházban. Ott ahol a birtokaik feküdtek, biztosan megválasztották őket. Az *Andrássy*, *Zichy*, *Károlyi*, *Bethlen*, *Eszterházy* családot általában több tag is képviselte az országgyűlésben.² Arra is több példát találunk, hogy híres apát fia követ a közéleti pályán.

Tisza két kortársa parlamenti ellenfele és néha szövetségese, *Kossuth Ferenc* és ifj. *Andrássy Gyula*. Mindkettőjük pályáját nagyban segítette az apjuk hírneve. A kortársak megítélése szerint azonban, képességük apáiké alatt maradtak. Ez Tiszára nem igaz. Első parlamenti éveiben gyakoriak a „papára” utaló gúnyos megjegyzések. Néhány év elteltével már Tisza saját személyes tulajdonságai lettek az irányadók.

Tisza Istvánt 1886-ban választották először képviselővé az erdélyi vízaknai választókerületben, ettől kezdve, 1906-1910 közötti geszti remeteségét leszámítva, 1918-ig, haláláig tagja a képviselőháznak, és életének legfontosabb színtere a parlament, ezért dolgozatom célja, megvizsgálni viszonyát a parlamentarizmushoz.

A parlamenti alapelvek, a klasszikus liberális alapelvek még a XVII. századból származnak. John Locke angol filozófus „Két értekezés a polgári kormányzatról”³ című művében fekteti le a parlamenti többség és ellenzék jogait.

A többség kormányoz, az ellenzéknek joga van létezni, véleményt nyilvánítani, és alkalom adtán átvenni a kormányzást. Ezt a felfogást képviselte Tisza. A dualizmus parlamenti rendszere azonban egy lényeges ponton

különbözik a klasszikus angol modelltől. Az ellenzéknek gyakorlatilag nincs lehetősége hatalomra jutni, ez a rendszerből következett.

A „48-asok” nem juthatnak kormányra, mert az a dualizmus végét jelentené. Amikor egy heterogén ellenzéki koalíciónak 1906-ban ez mégis sikerült, eredeti programját nem merte véghezvinni, és úgy működött, mint elődei. Az ellenzék politikusai ezt nem látták előre, és utólag sem látták be. Ezért az 1890-es években felütötte fejét a magyar parlamentben az obstrukció, mely hol technikai eszközökkel (felszólalások, beadványok, lassítások), később nyílt rendzavarásokkal akadályozták a parlamenti munkát. Tisza felismerte azt, hogy a parlament működőképességének megőrzése létkérdés. A hadsereg, a külpolitika, – bár mint egyének szerepet játszanak benne a magyarok (kisebb számban mint a csehek) – a dinasztia kezében van. Ausztria az osztrák alkotmány miatt abszolutista kormányzás alá helyezhető, ezeknek az összbirodalom felé mutató tendenciáknak csak hatékony magyar kormányzat lehet ellensúlya, amelyhez nélkülözhetetlen a parlament működőképessége. A parlamentben az évtizedekig az ellenzéki oldalon ülők elkeseredetté váltak, s egyre dühöttebben támadták a kormányt.

Tisza tulajdonképpen egész életét e paradoxon áthidalásának szentelte. Az obstrukció kérdését 1913-ra sikerül megoldani. A közvéleményt azonban nem tudta maga mellé állítani, az 1910-es évekre gyűlölt figurává vált. Talán nem is voltak illúziói: minden parlamenti beszédéből kitűnő optimizmusa dacára, könnyebb megérteni választójogi nézeteit is.

A kifejezés: „általános választójog” önmagában szakszerűtlen és nagyon pontatlan. A liberális korszak vagyoni és műveltségi cenzusos választójogát ideálisnak tartók szemében azonban valami eredendő rossznak a kifejeződése. A választójog általánossága azt jelentette, hogy néhány kivételtől eltekintve, mindenki részese-dik belőle. Az természetes, hogy a bizonyos életkort el nem értek és a beszámítási képességgel nem rendelkezők ki vannak rekesztve. Kérdés azonban, hogy a választójog kiterjedjen-e általánosságban a nőkre is? Ezért harcoltak a szüfrazettek. 1893-ban először Új-Zélandon (mintegy próbaképpen a brit birodalmon belül) adták meg a választójogot a nőknek. Az egyenlőség azt jelentti, hogy minden választó ugyanannyi szavazatot adhat le. (Ez lehet több szavazat is, vegyes listás- egyéni rendszerben.)

Voltak, akik elfogadták az általánosság elvét, de elvetették az egyenlőséget: a szavazók iskolázottságtól, vagyoni helyzetétől függően különböző számú szavazatot adhattak le. Ez a megoldás, amelyet plurális választójognak neveznek, visszacsempészte a cenzust. A plurális választójog gondolata Angliából származik, először John Stuart Mill vetette fel. Magyarországon ifj. Andrássy Gyula akarta vele kifogni a szelet a radikálisabb követelések vitorlájából. A titkosság arra szolgált, hogy elhárítsa a kormány részéről történő nyomásgyakorlást a választókra. Az általános, egyenlő és titkos választójogot először a szocialista pártok vették fel a

programjukba szerte Európában. A Bernstein-féle irányzat elvetette a proletárdiktatúrát és parlamentáris úton akarta megragadni a hatalmat. Németországban Bismarck 1878 és 1890 között üldözte a szocialistákat, de amikor ez nem ért célt, szociális reformokba kezdett, hogy csökkentse befolyásukat a tömegek körében. A szociáldemokraták a századfordulóra beilleszkedtek a parlamenti rendszerbe. Választójog nem fenyegette a rendszert. Tisza ezt így látta: „Azok a küzdelmek, amelyet előrehaladottabb német pártok 1848-tól kezdve folytattak a parlamentarizmusért, a monarchikus kormányzati rendszer teljes diadalával értek véget, s ma már nincs Németországban komoly tényező, amelyik a parlamentnek a végrehajtó hatalom gyakorlására, a kormányzati irány megszabására ingerenciát kívánna adni. Nem pusztán véletlen, hogy ezek a törekvések az általános szavazatjog behozatalával egyidejűleg értek véget, mert hiszen rövid néhány esztendő, alig pár választás tapasztalata meggyőzőtt róla mindenkit, hogy az általános szavazatjog parlamentjére nemzeti veszedelem nélkül nem bízhatják a birodalom kormányzatát.”⁴

Tisza több írásában foglalkozott a választójoggal az 1910-es évek elején, melyek „Választójog” cím alatt egybegyűjtve 1913-ban a Magyar Figyelő kiadásában jelentek meg. A fenti írásban a parlamentarizmust félti a szocializmus és a monarchia összefogásától. Ez valószínűleg volna meg Kristóffy József 1905-ös kísérletével. Kristóffy belügyminiszter 1905. július 27-én meg egyezést kötött Garami Ernővel a szociáldemokrata pártvezetés tagjával. A párt a rendőri felügyelet feloldása, nagyobb akciószabadság, a földmunkás szövetség engedélyezése, és az általános választójog ígérete fejében felajánlotta a kormány számára a szervezett munkásság támogatását.

Augusztus-szeptemberben aktivizálódott a szociáldemokrata agitáció, gyűléseket, tüntetéseket tartottak, megnyerték a baloldali értelmiség támogatását is. Nincs rá bizonyíték, hogy Bécsből sugalmazták volna a reform ötletét Kristóffynak, sőt az ellenkezője a valószínűbb. Sikerült meggyőznie Ferenc Józsefet, aki a birodalmat bomlasztó, nemzeti ellentétek háttérbe szorítását várta a reformtól, amit Ausztriában 1907-ben tényleg be is vezettek.⁵

Magyarországon más megoldást találtak 1906 áprilisában. A baloldal és az uralkodói hatalom közötti meg egyezési kísérletre korábban is találunk példát. A II. Józsefet támogató értelmiségiek mellett megemlíthetjük Eötvös József nevét is. A reformkori baloldal nagy alakja az 1850-es évek elején javasolta a megegyezést az abszolutizmussal, elfogadta volna az osztrák összbirodalmat, és csak azon belül kért bel-kormányzatot Magyarországnak.⁶

Tisza tartott a szociáldemokraták és Ferenc Ferdinánd összefogásától. Talált is történelmi példát, ahol a parlamentáris rendszerben bevezetett általános választójog a parlamentarizmus felszámolásához, egyeduralomhoz vezetett. „Franciaországban voltaképpen 1848-ban lép életbe a valódi általános szavazatjog.... Ami ezután következik, valóban nagyon tanulságos dolog. Az

akkori köztársasági elnök, Napóleon herceg kél védelmére a korlátlan szavazati jognak...Az államcsíny ürügyéül ezt a korlátozó törvényt használja fel, s számításában nem is csalatkozik, mert a népszavazat óriási többséggel szankcionálja azt, s hű marad a császárhoz még az 1870 május havában tartott plebiscitum alkalmával is.”⁷

Tisza az osztrák példából is igazolást talált saját nézeteinek: „Az osztrák képviselőválasztás” című tanulmányában leszűri az 1907-es és 1911-es választások tapasztalatait.

„Az általános szavazati jog behozatala megsemmisítette a társadalom műveltebb, felvilágosodottabb, politikailag érettebb elemeinek politikai hatalmát, az ezek vezetése alatt álló szabadelvű, mérsékelt, több érettséget és felelősségérzetet tanúsító politikai pártokat jóformán eltörölte a föld színéről... A liberalizmus által elvesztett tér kisebb részét a szociáldemokrácia, és pedig majdnem fele részben nacionalista jelszavakkal kombinált szociáldemokrácia, nagyobb részét pedig a radikális és nemzeti túlzásokat képviselő politikai pártok foglalták el, míg a klerikális pártok éppen csak meg tudták védeni korábban elfoglalt pozíciójukat...

A liberális pártok pusztulása s a demagógia térfoglalása a képviselőház színvonalának, a képviselők egyéni értékének óriási csökkenését vonta maga után.”⁸

Részletes statisztikákkal szolgál a képviselőkről, nemzetiségükről, iskolázottságukról, pártállásukról. „Már pedig a parlamentarizmus jövője mégiscsak attól függ első sorban, hogy érvényesüléshez, politikai szerephez jutassa a nemzeti társadalom legkiválóbbjait. Vonzerővel, erkölcsi súllyal csak akkor bírhat, a nemzet sorsára üdvös befolyást csak akkor gyakorolhat a népképviselő, ha az a nemzet elite-jének vezetése alá kerül. A parlamentáris kormányzat a parlamentarizmus egyenesen lehetetlenné válik, ha a képviselőház küzdőterén nem a készség, tehetség és erkölcsi érték tekintetében legerősebbek kerülnek előtérbe. Ellenkező esetben erkölcsi jogosultság és belső erő nélküli üres formává válik, túléli magát, züllésnek indul és végleg lejárhatja a nemzeti önkormányzatot.”⁹

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Magyarország lakosságának (Horvátország nélkül) 54%-a magyar. Horvátországot is tekintetbe véve kisebbségben van a magyarság.¹⁰

A felsőbb társadalmi rétegekben sokkal kedvezőbb az arány: a cenzusos választójog biztosítja a többséget a szavazók között. A nemzeti túlzás – magyar részről is – veszélyes, ezt Tisza számára az 1905-ös válság és a koalíció évei is bebizonyították, a nemzetiségi mozgalmak pedig végzetesek lehetnek az általános választójog körülményei között. Engedményekre a nemzetiségek konzervatívabb társadalmi átalakulástól félő, ugyanakkor befolyásos vezetőivel szemben lett volna hajlandó. A román görög-katolikus püspökökkel törekedett meg egyezésre 1912-1913-ban.¹¹

Tisza nem zárkózott el teljesen az ipari munkásoknak adandó választójog elől. „A választójog reformja és a

munkások” című tanulmányának egyik alaptétele, hogy az általános választójog bevezetése és a munkásság életszínvonalának emelése között nincs egyenes arányosság.

Tisza szerint elég volt a felsőbb osztályok előtt feltárni a munkások nyomorát, és megindult a változás. Ez így volt az egész világon. A munkások választójogának valódi indoka, hogy a szervezett, politikailag érettebb munkáosztály tetterejét hasznos nemzeti célok szolgálatába állítsa (bismarcki modell korlátozott átvétele). Nem a választójoggal szabadul fel a munkásság a társadalmi elnyomás alól – jelenti ki. Ez egy rendies vonás Tisza gondolkodásában, amit nagyon érdekesen igazít a modern élet bonyolultabbá váló viszonyaihoz. A képviselőnek az a fogalma, ahol csak a magasabb osztályok vesznek részt a politikában, és ők képviselik a többieket, ezt helyénvalónak látni – rendies vonás. Elméletben tagadni, de a valós politikában észrevenni, hogy a munkásság kitört ebből a modellből és ezt megpróbálni a saját politikai céljai szolgálatába állítani, ez politikai érzékre vall. Csakhogy a jelszavak nem differenciáltak. A szociáldemokraták által követelt általános választójoggal való nyílt szembenállás nagyon népszerűtlen. Tisza jelzett tanulmányában felteszi a kérdést, érdeke-e az ipari munkásságnak mások választójoga. Az általános választójog segítségével a falusi tömegek jutnak túlsúlyra. Ők pedig alkalmatlanok a politikai jogok felelősségteljes gyakorlására és megbízhatatlanok a nemzeti egység és a liberális álláspont szempontjából: a nemzetiségi, klerikális agrárius demagógia eszközévé válhatnak. Szóhasználatában megjelenik a klerikalizmus mellett a reakció szó. (Évtizedek múlva lehet majd sűrűn hallani ezt a szókapcsolatot). „Kívánhatja-e a szervezett munkásság a klerikalizmusnak és a mindentéren való reakciónak a falusi tömegek szavazatjogában rejlő erőgyarapodást? Nem képtelen dolog-e, hogy azok adjanak fegyvert a klerikális uralomvágy kezébe, akik nemcsak ennek, hanem – nagyon hibásan – minden vallásnak, minden papnak esküdt ellenségei?”¹²

Szerinte, gazdaságilag sem érdeke a munkáosztálynak az általános választójog, de elemi érdeke a helyes közgazdasági politika, mert életszínvonala összekötött a gazdasági helyzettel. Ez a szabad verseny viszonyai között tökéletesen érvényesül. (Más politikát, állami beavatkozást elképzelni sem tud). Érvelésében mindent elkövet, hogy a munkásságot a paraszti tömegektől leválassza. Kulcskérdés számára pontosan megmondani ki is a munkás, akinek megadható a választójog.

A jövőre nézve a műveltségi cenzust és a rendes foglalkozás igazolását látná szükségesnek. A műveltségi cenzus teljesítése évtizedek múlva várható. A jelenben találni egy, az ipari munkást megkülönböztető választóvonalat. Ezt a kritériumot végül nem adja meg. A munkás baleset- és betegbiztosítási rendszert támadja, jelenlegi formájában alkalmatlan a feladata ellátására, és az országos munkás- és betegsegélyező pénztárnál való tagsághoz kötni a választójogot nem kielégítő megoldás.

dás. Aprólékosan elemzi a pénztárba befizetők adatait, és zömük – szerinte – nem elégíti ki az ipari munkás fogalmát. A nemzet ideális fogalma mellé teremt magának egy ideális „munkás” fogalmat is.

„A választójogi reform küszöbén” című tanulmányában összefoglalja korábbi érveit, és még szélesebb történeti kitekintést tesz. Angliáról szólva megállapítja: „A politikai fejlődés gyorsabb mint amit a társadalmi fejlődés megbíráhatott”.¹³

Ez odavezetett, hogy az angol konzervatívok is a radikális demagógia jelszavaihoz nyúltak. Az 1867-es angol választójogi reform a népesség 6%-ának adta meg a választás jogát, ez körülbelül megfelelt az akkori magyarországi szintnek. Az 1885-ös reform önálló lakáshoz kötötte a választójogot és háromszorosára emelte a szavazók számát. Tisza szerint az eltelt 27 év igazolta az aggályokat, az angol parlament erkölcsileg, politikailag is hanyatlott.¹⁴

Nem fedezte fel az ellentmondást: Magyarországon nincs általános választójog, mégis rendkívül alacsonyra süllyedt a parlament színvonala. Valószínű a társadalmi összetételre célzott, bár a magyar parlamenten belül is megmutatták, hogy arisztokraták is tudnak felelőtlenül viselkedni. Ugyanezt a tendenciát látja érvényesülni Tisza az USA fejlődésében is. Itt használja a demokrácia szót, de nem a XX. századi pozitív vagy szkeptikusan pozitív (mint *Churchill*), hanem még a klasszikus arisztotelészi értelemben: tömeguralom. Szerinte az 1776 után létrejött amerikai politikai rendszer csodálatraméltó, a bevándorlók milliói azonban nem tudnak alkalmazkodni az angolszász politikai kultúrához, és az ország politikai élete elsekélyesedik. Tömeguralom jön létre, a politika a pénzt és a tömegigényeket szolgálja ki. Ebbe Amerika nem bukik bele, a nagy gazdasági teljesítőképesség, a vállalkozási szabadság korlátlan érvényesülése miatt. De Európában ez a modell követhetetlen, és begyűrűzése végzetes következményekkel jár majd.¹⁵

Ezek a nézetek kísértetiesen megegyeznek *Alexis de Tocqueville* nyolcvan évvel korábbi amerikai útja után levont következtetéseivel.¹⁶

Tisza akár olvashatta is *Tocqueville*-t. *Eötvös József* fordította magyarra, négy évvel a megjelenése után. *Tocqueville* műve hatást gyakorolt *John Stuart Millre* is, akit szintén olvashatott Tisza. (Fő művét *Kállay Benjámin* fordította és írt hozzá előszót.)¹⁷

„Az általános választójog és a dinasztia” című tanulmányában is elemzi az osztrák helyzetet. Való igaz, hogy 1907 után a II. világháború utánig nem tudott normálisan működni a parlamentáris rendszer (rendkívüli állapotok, felkelések, diktatúrák). A hasonló fejlettségű Olaszországban is 1912-ben vezették be az általános választójogot, de itt sem oldotta meg a társadalmi problémákat. A társadalmi forrongásból az uralkodó osztályok a fasiszta diktatúrában láttak kiutat, alig tíz év múlva.

Tisza igyekszik igazolni, hogy a Habsburg-dinasztiának sem áll érdekében az általános választójog. Történelmi példákat hoz arra a mítoszra, hogy a jó király vé-

delmet nyújt a népnek az urak ellen (*Mátyás király* a francia *IV. Henrik*). Csakhogy a rendi előjogok megszűnte után a modern korban ugyanez a kísérlet végzetes lenne. „Nincs ma már hatalom egyesek és osztályok kezében, amellyel szolgáskorba hajthatnának más osztályokat, és minden partikuláris erővel szemben ellentmondás nélkül érvényesül a jogrend, az egységes állam akarata.”¹⁸

Ez a klasszikus liberális államfelfogás. Tisza következtetése sem meglepő. Ha nem nyomják el népet, nem is kell védeni. A tömegben feltámad az öntudat, sőt az uralomvágy, amelynek célja, hogy „az alsó néptömegek osztályuralmát állapítsa meg, s megvalósítsa a szocialista radikalizmus ideáljait. Ezek között a trón lerombolása foglalja el az egyik első helyet.”¹⁹

Az igazi veszélyt ez jelenti a trónra, nem a nemzeti intelligencia törekvései, akikkel lehetnek ugyan ellentétek, súrlódások, de ezek kezelhetők. Elítéli a nemzeti radikális akciókat magyar részről is. „Néptömegek szenvedélyeinek életre keltése és segítségül hívása az alkotmányos élet küzdelmeiben corioláni cselekedet, öngyilkos munka, akár fejedelmek túlbuzgó szolgálai tegyék, akár a nemzeti közélet egyensúlyt veszített harcosai.”²⁰

A megoldás ismert, egybeesik a magyar érdekekkel: a 67-es alap védelme. Tisza racionálisan érvel, csak korszerűtlenül. Fő érvei ésszerűek, a részletkérdésekben szakszerű, széles időbeli és nemzetközi kitekintést tesz. De a szellem már kiszabadult a palackból: akik jelentős érzelmi töltettel azonnali gyökeres változást követeltek, azokkal szemben nem lehet racionálisan hosszútávon is kevesebbet ígérve érvelni. Az 1913. március 8-án elfogadott ún. *Lukács-féle választójogi törvény* természetesen nem elégítette ki a társadalmi igényeket. A középiskolai végzettséggel rendelkező állampolgárok szavazati jogát a 24., a többi szavazóét a 30. életév betöltéséhez kötötte. (Az a megfontolás húzódik meg a magasabb életkori határok szabásának hátterében, hogy a törvény alkotói úgy gondolták, az idősebb emberek megbízhatóbbak, megfontoltabbak. Akinek már családja, gyereke van, annak több a veszténivalója.)

A 6. osztályt végzetek csak akkor kaptak szavazati jogot, ha adót fizettek vagy önálló iparosok, kereskedők voltak. Akiknek nem volt iskolai végzettsége, de írni, olvasni tudtak, akkor szavazhattak, ha legalább húsz korona adót fizettek, vagy nyolc hold földdel rendelkeztek. Az írni, olvasni nem tudóktól negyven korona adót, vagy tizenhat hold földet követelt meg a törvény. Tiltakoztak a szociáldemokraták és a parlamenti ellenzék is. A választójog kérdése véglegesen már soha többé nem kerül le a napirendről addig, amíg véglegesen be nem vezették az általános és titkos választójogot 1939-ben. Az I. világháború kitörésével csitult a mozgalom hevesége. A változtatás egy új általános választójogon alapuló törvény a háború előrehaladtával, Tisza bukása után vált sürgetővé. Tisza 1917-1918-ban azt az álláspontot képviselte, hogy a zaklatott háborús időszak alkalmatlan egy

ilyen súlyú kérdés megoldásához. Az általános, egyenlő és titkos választójogot Tisza halála után a Károlyi-kormány vezette be. Egy választást tartottak ennek alapján 1920 januárjában. Aztán visszatértek a cenzushoz.

Az 1945-ös és 1947-es választásokat már visszavon-

hatatlanul az általános, egyenlő és titkos választójog alapján tartották. Aztán negyven évig ennek a kérdésnek nem volt jelentősége. 1990 után már nem a választójog, hanem a választási rendszer felett voltak viták.

Újabbán ismét felvetődik egy választójogi kérdés: a határon túli magyarok választójoga.

Jegyzetek

*Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében.

¹ Jókai Mór: A kőszívű ember fiai (Bp. Móra Kiadó, 1983., 11-13. pp.)

² Parlamenti Képviselőválasztások 1920-1990. Politikatörténeti Alapítvány

³ John Locke: Két értekezés a polgári kormányzatról (Bp. Gondolat Kiadó, 1986.)

⁴ Gróf Tisza István összes munkái I. (Bp. Franklin Társulat 1923.) A német képviselőválasztás eredménye 183. p.

⁵ Magyarország története 1890-1918. I. k. 576-579. pp.

⁶ Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben (Bp. Magvető Kiadó, 1981. 17. p.)

⁷ Gróf Tisza István összes munkái I. k. (Bp. Franklin Társulat 1923.) Hieronymi a választójogról 185. p.

⁸ Gróf Tisza István összes munkái I. k. Az osztrák képviselőválasztás 156-157. p.

⁹ uo., 157-158. pp.

¹⁰ Magyarország Története 1890-1918 II. k. 1004. p.

¹¹ Pölöskei Ferenc: Tisza István 208. p.

¹² Gróf Tisza István összes munkái I. k. 201. p.

¹³ Gróf Tisza István összes munkái: A választójogi reform küszöbén, 210. p.

¹⁴ ua., Hieronymi a választójogról, 189-190. pp.

¹⁵ Gróf Tisza István összes munkái: A választójogi reform küszöbén, 211. p.

¹⁶ Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia (Bp., Európa Kiadó, 1993).

¹⁷ Kállay Béni: „A szabadságról” Előszó (Bp., Holnap Kiadó, 1993).

¹⁸ Gróf Tisza István összes munkái I. k. Az általános választójog és a dinasztia, 231. p.

¹⁹ uo. 232. p.

²⁰ Gróf Tisza István összes munkái I. k. Az általános választójog és a dinasztia, 232. p.

Bató Szilvia:

Börtönügyi kérdések a Pesti Hírlap első évfolyamában 1841

A reformkori büntetőjogi gondolkodás összetevőit, a modern eszmék megjelenési módját és elterjedését csak kevésbé ismeri a jogtörténeti kutatás. A szokásjog uralkodó volta miatt a rendelkezésre álló elszórt jogszabályok mellett sokkal nagyobb jelentőséget kapnak más jellegű források. A korabeli büntetőjog megismerésének legfontosabb eszköze a törvénykezési gyakorlat feltárása. Ez azonban csak a jogalkalmazás változásait mutatja, és nem ad választ arra, hogy a bírósági aktákban megjelenő új elvek milyen módon és gyorsasággal kerültek a napi gyakorlatba.

A kodifikáció hiánya miatt Magyarországon nem alakult ki olyan büntetőjogi irodalom, mint német nyelvterületen, tehát más utakon váltak közismertté ezek a nézetek. A reformkori magyar értelmiség még nem volt képes tudományági szakfolyóiratok eltartására, ezért az 1817-1841 között megjelent *Tudományos Gyűjtemény* és az Akadémia *Tudománytár* című folyóirata (1834-1844) is enciklopédikus jellegű volt, előbbiben tűntek fel először a modern büntetőjogi el-

képzelések. A jól képzett, külföldi szakirodalmat ismerő fiatal jogászok által létrehozott jogtudományi folyóiratok (*Themis*, *Budapesti Szemle*) igen rövid életűek voltak. Mindemellett számos jogi, ezen belül büntetőjogi szakkikkel találkozhatunk a vegyes tartalmú vagy irodalmi lapokban.

A magyar politizáló társadalom az 1830-as évek kezdetén ismerte meg a liberális eszméket, megjelent a modern politikai ellenzék is. Ezáltal megteremtődtek a feltételek a politikai lapok és az újfajta újságírás kialakulására. Ez tette lehetővé, hogy 1841. január 2-án elinduljon az első magyar politikai lap, a *Pesti Hírlap*. Hamarosan a konzervatívok is saját lapban reagáltak a felvetődő kérdésekre, de közel sem akkora népszerűséggel. Ugyanakkor számos gazdasági és jogi jellegű téma átkerült a hírlapokba. Ezzel párhuzamosan a modern büntetőjogi szakkönyvek is megjelentek, viszont a kifejezetten jogtudományi szaklapokra még nem volt igény.

A büntetőjog-tudomány viszonylagos fejletlensége mellett vagy ellenére egy kiemelkedő jelentőségű, modern büntetőjogi javaslat kidolgozására került sor 1843-ban. Ezzel párhuzamosan az 1840-es évek elején hirtelen közüggé vált a büntetőjogi kodifikáció. Ez az ugrásszerű változás több forrásból táplálkozott, az egyik a modern politikai sajtó volt. Közismert, hogy büntetőjog-történeti szempontból szinte teljesen feldolgozatlan a reformkori hírlapirodalom. A jogtörténeti szakirodalomban legtöbbször említett és a reformkorban a legnagyobb hatásúnak tartott politikai lap a *Pesti Hírlap* volt, ezért a legteljesebb képet az új eszmék elterjedéséről Kossuth lapjának az elemzésével kaphatunk.¹

A kodifikációs bizottság csak 1841 decemberében kezdte el a munkát. Ekkor a kormányzat megtiltotta minden tájékoztatást a folyamatban levő törvény-előkészítésről, nehogy a közvélemény befolyásolja a választmányt.² Ezek alapján a Pesti Hírlap első évfolyama tartalmazhatta mindazokat az információkat és ismereteket, amelyek a közvélemény számára is elfogadhatóvá tették az 1843-as javaslatokat. Ez és a *Kellet Népe* vitában megjelenő „politikai jellegű polémia” nem szakmai kérdésekről folyt, inkább a „közvéleményformáló” szerepe volt jelentős.³

A következő évfolyamokban is szerepelt a büntetőjog kérdése, de már más megvilágításban. Az igazi börtönügyi vita *Eötvös József* és *Lukács Mór* Fogházjavítás című munkájának megjelenése után, 1842-ben kezdődött. Ekkorra vált egyértelművé a kortársak számára a két rendszer közötti különbség, és a támogatók köre.⁴ Az 1843/44. évi országgyűlés ideje alatt folyamatosan tudósítottak a javaslatok vitájáról, de ekkorra már normaszövegbe fogalmazva is közismertté váltak azok az eszmék, amelyeket 1841-ben Kossuthék felvetettek.⁵

A börtönügyi kérdések hazai megjelenését vizsgálva különösen jelentős *Kossuth Lajos* azon megjegyzése, miszerint ő a sárospataki főiskolán semmit sem hallgatott erről: „kiléptünk az életbe, és sokan a’ büntetőtörvényszékeknél talán bírói széket is ültünk [...] a’ nélkül hogy [...] javítórendszerrel, börtönügyről [...] avvagy csak említést is hallottunk volna.”⁶ A szerző így mindenféle elméleti előképzettség nélkül a tényleges állapotokkal táblabíróként ismerkedett meg 1827-ben.⁷ Nemcsak ő volt így, hiszen a kérdés először *Bölöni Farkas Sándor* 1834-ben megjelent amerikai útinaplójában vetődött fel, ezzel kezdődött a magyar börtönügy „hőskora.” Mindenféle hazai tudományos előzmény nélkül részben liberális beállítottságú elméleti szakemberek a szankciótannal összefüggésben, részben gyakorló börtönigazgatók ragadtak tollat és teremtették meg az új tudományágat.⁸

A BÖRTÖNÜGY MEGJELENÉSE A PESTI HÍRLAP ROVATAIBAN

A Pesti Hírlap hetente kétszer jelent meg, 5 állandó (*Vezércikk*, *Fővárosi ujdonságok*, a *vidéki hírek rovatai*, *Külföldi napló* és az *Értekező*) és 4 nem állandó részből állt.

Kossuth 7 vezércikkében tárgyalt börtönügyi kérdéseket. Általában csak utalt a börtönügyi kodifikációra és a kapcsolódó adatgyűjtésre, álláspontját az átfogó programot meghirdető Büntetőjog címűben fejtette ki. Szerinte „a’ börtönügy minden képzeletet túlhaladólág rossznak éreztetvén, a’ javítóházak kétségtelenül a’ legsürgetőbb országos szükségek közé tartoznak,” sőt látta az összefüggést a kodifikációval. Kossuth szerint kérdéses a bevezetendő rendszer.⁹

A társasági rovatban 2 büntetés-végrehajtási tárgyú

hír fordult elő. Komáromból az új börtönről szóló korábbi ismertetést egészítették ki, a katolikus lelki gondozást mutatták be. Baranyából az aljegyző cáfolta a 26. szám vezércikkét a botbüntetéssel kapcsolatban. A tömlöcviszonyok javítása érdekében már egy új börtön terveit is elkészítették, csak a jóváhagyásra vártak.¹⁰

A fővárosi rovatban ötször szerepelt a szabadságvesztés végrehajtása. Először Pest „rabjelentménye” látott napvilágot, majd *Balla Károly* könyvére hívták fel a figyelmet egy gúnyos megjegyzéssel. Arról is tudósítottak, hogy a „katonatömlöc” építését korábban befejezték. Pest városa 1840-ben közel 7293 forintot költött rabtartásra majdnem 425.958 forintos bevételéből. A szerző hevesen kifakadt egy kocsis története kapcsán a börtönökben uralkodó állapotok miatt. A férfi az eljárás lassúsága miatt hónapokat töltött ártatlanul letartóztatásban, majd szabadulása után belehalt az ott szerzett betegségekbe.¹¹

A vidéki hírek 7 rovatot töltöttek meg. A törvényhatóságok tevékenységéről szóló beszámolókkal a lap a megyei tisztviselők politikai és jogi felfogását formálta, egységesítette. Ezért volt a Pesti Hírlap népszerű. Itt nyerhetünk bepillantást az olvasóközönség büntetőjogi gondolkodásába és ismereteibe. A Megyei dolgokban 51 hír érintett börtönügyi kérdéseket, végrehajtási körülményekről 22 megyéből 35 közleményben adtak hírt, a börtönnépességről 24 híradás számolt be. A börtönrendszerek és a börtönépítés 13-13 alkalommal került elő.

Bihar, Bács és Nyitra vármegyéből 4-4 börtönügyi hír érkezett. Biharból *Lukács György* „bűnoskola” néven említette a börtönt, a következő számban szóba hozta *Szemere Bertalan* leírását a berlini intézetről, ahol az „eltévedt ifjak javítása” folyt. Egy rövid börtönstatisztika kapcsán kijelentette, hogy a zsúfoltság és a hőség miatt járvány kitörésétől félték, de szerencsére nem következett be. Találtak a tömlöcben 4 éve ítélet nélkül fogva tartott embert. Később a rövid törvényszéki statisztika mellett arról is tudósított, hogy a felügyelet nélküli házimunkára beosztott rabok több lopást is elkövettek a megyeházán.¹²

Bács levelezője szerint „nálunk is hiányozván eddig a’ börtöni munka-, magány- és hallgató-rendszer.” Kossuth megjegyezte, hogy „mielőtt illy általánosan javasoltatnék, talán mégis minden oldalról megfontolást érdemel.” A tudósító romlási iskolának nevezte a börtönöket, mivel a fogva tartottak vason henyélnek. Emellett közölt egy rabstatisztikát is. Hírt adtak arról a királyi rendelvényről, amely figyelmeztette a megyét, hogy a szabadságvesztést inkább humánusan és javítási céllal hajtsák végre. A szerző szerint a rabok közötti tapasztalatcsere megakadályozható lenne állandó törvényszékekkel, így nem kellene hónapokat letartóztatásban tölteni. Beszámoltak a nádor által elrendelt börtönügyi statisztikát összeállító választmányról, amely a Helytartótanácsból kívánta beszerezni a szükséges adatokat. A kész rabstatisztika adatait közölve kifejtette a szerző, hogy „minden honpol-

gár élénk figyelemmel várja az országos választmány-nak büntető- 's javító-rendszer-tervét, mellynek sikeríthető jelességei alkalmazhatásáról a' törvény-czikkbelen nagy nevek kezkeskednek."¹³

Nyitrából a berencsi uradalom tömlöce miatti közgyűlési intézkedésekről, az elégtelen őrzés miatt megszökött rabok elhelyezéséről számoltak be. Később a vizsgálóbizottság által megállapított hiányosságokat közölte a megyei levelező: a rabokat földalatti lyukakban helyezték el, vagy polgároknál szállásolták el, jegyzőkönyv nem volt, a végrehajtás pedig valamelyik közbirtokos „magánbörtönében” történt. A rendek szerint az uradalom képtelen a pallosjogát gyakorolni. Börtönügyi statisztika kétszer szerepelt a megyéből.¹⁴

Három börtönügyi beszámoló érkezett Temes, Vas és Komárom vármegyéből. Egy temesi tudósításból kiderült, hogy a börtönben tifusz tört ki, és csak a mérnök segítségével tudták elkülöníteni a 92 beteget. A járdaköveket készítő műhely kicsi és levegőtlen volt, emiatt a rabok fele sem tudott dolgozni. Egy másik levelező cáfolva a korábbiakat, kijelentette, hogy a 20 személyes kórház a járvány ideje alatt kicsi volt, ezért helyezték el a betegeket az üresen álló mérnöki hivatal egyik szobájában. A rabok nemcsak járdaköveket faragtak, hanem más munkát is végeztek, így alig van elfoglaltság nélkül valaki. Az 1807-es királyi látogatás után felépült új megyeházban levő börtön tiszta, tágas, világos és száraz. A járvány pedig az egész megyét érintette. Az első tudósító cáfolta az utóbbiakat azzal, hogy a pap bizonyosan 36 embert oldozott fel, tehát nem lehetett csak 29 beteg.¹⁵

Egy vasi tudósítás a megyei büntetőjogi gyakorlatot elemezve, a testi büntetések alkalmazásáról számolt be. Egy törvényszéki statisztikát közölve kifejtette, hogy az elítéltek munkáltatása a legkedvezőbb megoldás. Későbbre ígerte a börtönről szóló beszámolót. *Hrabovszky* egy korábbi ismertetést pontosítva egy börtön- és egy bírósági statisztikát is közzétett, nehogy azt gondolják az olvasók, hogy „a' tatár- vagy az oroszénál is rosszabb” az igazságszolgáltatás. A harmadik tudósító átfogóan mutatatta be megyéje büntető törvénykezését és a szabadságvesztés végrehajtási körülményeit. A modern rendszernek köszönhetően a börtönben szerzett szakképzettséget később is tudják hasznosítani a rabok. A „megyei dolgozó intézet”-ről *Hegedűs Sándor* aligazgató írt könyvet, amelyet a közgyűlés minden törvényhatóságnak megküldött. A levelező szerint *Balla Károly* művét örömmel fogadták a rendek, és a levéltárba helyezték.¹⁶

Az -Y- szignójú komáromi tudósító beszámolt a dologház építésének befejezéséről. A rabok „egyenként és külön szobáskákba osztván, míg a' köz műterem, hol naponkint de együtt dolgozni fognak. 's a' szükséges műgépek rövid időn elkészülendnek.” A szerző szerint a két börtönrendszerrel még folyik a vita, de a magánrendszer néha szomorú eredményre vezet, ami az itt alkalmazásba vett hallgató rendszerrel kiküszöbölhető. A szerkesztő is állást foglalt a kérdés-

ben, kijelentve, hogy a magánelzárás örülethez vezet. Kossuth úgy gondolta, hogy a korabeli börtönökhöz képest a „javító rendszer pusztá mechanizmusa is jobb.” Az ismeretlen levelező a 80. számban az új börtön és az új szisztéma tapasztalatairól számolt be. „Dolgozó-javító-intézetünkben már april óta dolgoznak, megyénk az auburni rendszert vevén be.” Ígéretet tett, hogy figyelemmel kíséri a pszichológiai hatásait. A szisztémát illetően teljesen megváltozott a véleménye: „én eddig tökéletesen azon hitben éltem, hogy rabokra nézve magány rendszer nélkül nincs idvesség,” de már látható, hogy az ellene felhozott érvek a magyarországi körülmények miatt nem állják meg a helyüket. A magányrendszer önálló munkát feltételez, de a magyar elítéltek képzetlensége miatt ezt nem lehet megvalósítani. A közös munkáltatás során a fegyelem a kis létszám miatt botozás nélkül is fenntartható. A „99” szignójú levelező a börtönügyi választmány számára készült statisztikát közölte. A komáromi rezsim két különböző szerzőtől származó leírása *kétségessé teszi a börtönügyi szakirodalom azon megállapítását, hogy itt a philadelphiai szisztémát alkalmazták.*¹⁷

Baranyában a pécsi püspök a megyei rabok „lelki szüksége tekintetéből” a gyűlésterem előcsarnokában oltárt állíttatott fel. Közölték a 10 éves rablétszámot és az utolsó negyedévben a megyei és az uradalmi börtönökben fogva tartottak számát.¹⁸

Bars levelezője egy közgyűlési felszólalást idézett: csak a népnevelés fontosabb a börtönrendszer javításánál, „mellyre a' nemzet meleg részvétét, figyelmét függeszté.” A börtönökről kijelentette, hogy csak bűnre oktatnak. *Kosztolányi Péter* beszámolt a megyei börtönügyi küldöttség javaslatáról, de kifejtette, hogy az országgyűlés döntése előtt csak a legszükségesebb változtatásokat teszik meg. Dolgozótermet építettek, hogy a rabokat munkára szoktassák.¹⁹

Bereg közgyűlésen javasolta, hogy a rabokat magánosoknak is adják ki munkára, a közmunkáról pedig az alispán döntsön. A szerző szerint „messze vagyunk még mi a' magányrendszertől,” még a szökéseket sem tudják megakadályozni. A közgyűlésen pénzt gyűjtöttek a „szűk börtöneinkben kenyéren és vizen tengődő szegényebb raboknak időnkénti jobb táplálék eszközése” végett. Télre tervezték a börtön felújítását.²⁰

Borsod megye levelezője beszámolt arról, hogy a fogházban nincs elkülönítés, így lehetetlen az elítéltek javítása. „Most azon óhajttással zárom be soraimat; vajha a' nm. orsz. Választmánynak ez ügyben teendő munkálatai honunk által fényesb sikerrel koronáztatnának, mint általunk Szemere Bertalan és b. Eötvös Józsefnek megyénkbeni lelkes működései!” Megállapította, hogy a problémák szorosan összefüggnek: „Tömlöczeink fulladásig tömvék. 'S ennek büntetőrendszerünk ferdeségein kívül nem kis részben oka azon teketóriás szellem is, melly megyei beligazgatásunk minden erein előmlött, 's melly különösen törvényszékünk munkálkodásait terheli számtalan békóival.”²¹

A Hajdúkerület tudósítója a szűk és célszerűtlen fenytőház átalakításának előkészítésére felállított választmányról szól. A Böszörményben tartott közgyűlés döntései között szerepelt, hogy „addig is, míg a fenyítőrendszer országosan megállapítatik” az előzetes letartóztatásban lévőket elkülönítik.²²

Hont közgyűlésén a börtön „új épületére készült tervek közül a [...] magányrendszerű terv lőn elfogadva.” A szerkesztő ezt helytelenítette: „miután a magányrendszerrel e lapokban nyilvánított vélemény nem elméleti abstractiókon, hanem tényeken, tapasztaláson alapszik: sajnáljuk, hogy figyelemre méltónak nem találattott.”²³

Pest megyében többször akarták a börtönt átalakítani, mert a rabok élelmezését nem tudták megoldani, így a tömlöc néha egy kaszinóhoz hasonlított. Szerencsére „a tömlöczépület olyan, hogy azt nem sok költséggel a poenitentiarius rendszer akármelyik formájához könnyen alkalmazhatni.”²⁴

Somogyból a megyei fogház rablétszámáról tudósítottak. A törvénykezési rendszer miatt hónapokat töltöttek ítélet nélkül a börtönben. Érdekes megjegyzés olvasható a reformkori „társadalomtudományi” kutatások módszereiről: „Szemere Bertalan urnak megyénk alispánjához küldött az iránti levele, hogy börtöneink állapotjáról és a foglyok száma és bünei nemeiről stb. bizonyos adatokat nyerhessen, mikre alapítva s minden megyékből hasonlót összeszedve, a javítóházakról célba vett tervét kellőleg kidolgozhasa, egész buzgalommal fogadtatván, a kívánt adatoknak hivatalosan leendő kiadása megrendeltetett, és Szemere Bertalan urnak, tisztelt barátunknak, e nagy és hasznos munkában csüggedetlen szorgalma és fáradozása jegyzőkönyvünkben illőképp méltányoltott.”²⁵

Turóc megye a tavaszi közgyűlés alatti rablétszámáról, majd a kodifikációs munkához készített rabstatisztikáról számolt be.²⁶

Tizenkét törvényhatóságból csak 1-1 hír érintette a börtönügyet. Abauj közgyűlésén elhangzott, hogy a rabok őrzése megoldhatatlan, az utcákon és magánházaknál is látni őket. Békésből a közgyűlés eseményei között említették a rabok munkabérének kérdését és erkölcsi oktatásukra vonatkozó intézkedéseket. Csánádban „indítványba tétetett a javító-fogháznak [...] a magányrendszer elvei szerinti behozatala, s ez üdvös cél létesítésére – melynek megérlelését azonban jövő országgyűlésünkől kívánjuk és reméljük” 600 forintot ajánlottak a tisztviselők. Fejér megyében a börtön elkészült tervét drágasága és kis befogadóképessége miatt elvetették, ezért új küldöttséget állítottak fel, amely felhatalmazást kapott az építkezés elkezdésére. Ennek oka, hogy „börtöneink a legnagyobb mértékben egészségtelen nedves földalatti mirigyfészkek.” A Jászkun kerület közgyűlése a nádor névnapi köszöntőjében megemlíttette érdemeit a „rabdolgoztató-ház” kapcsán. Pozsony választmányi jelentése szerint a tömlöcök „rosz karban” voltak. A dolgozóház megépítésével inkább megvárják az or-

szágos választmány munkájának eredményét. A „Gyomirtó K.” szerint a bókai nemesekeket azért Munkácsen tartották előzetes letartóztatásban, mert Torontál megyében nincs megfelelő börtön, a meglevő pedig „jelenleg dűledező” „mirigy s bűnfertőül szolgál.” Tolnából a börtönügyi választmánynak készített statisztikát közölték. Az udvarhelyszéki beszámolóból kiderül, hogy elhatározták a fogva tartottak elkülönítését, „különösen pedig a nőraboknak a férfiaktól” különválasztását. Ugocsa közgyűlése támogatta a „rabdolgoztató-intézet” felállítását. Az ungi levelező szerint egy többszörös visszaeső felakasztotta magát a magánzárában. „Ugy vélem, ez is figyelmet érdemlő eset az új börtön rendszer tervével foglalkozók előtt.” Veszprémben a megyeház építése során felmerült, hogy a „czélirányos fogházakat” különválasztva helyezték el.²⁷

A Vidéki levéltárczában 5 cikk foglalkozott börtönüggyel. A komáromi tudósító szerint a rabok száma „nem csekély.” Hont levelezője az 1840. évi rabstatisztika közlése során erkölcsrontónak nevezte a tömlöcöket. Az Sz.-ből küldött tudósításban a tömlöc épülete még a rabok biztos őrzésére sem alkalmas, ezért „legfőbb ideje már büntetőtörvényekről s börtöneink czélszerű elrendezéséről gondoskodni.” A Sátoraljaújhelyről küldött beszámoló pontosította és cáfolta a korábbi információkat az előzetes letartóztatás foganatosításáról, nem farkasverembe, hanem „a” magános rendszer szerint épített” szobába zárták be a gyanúsítottat. Nagykárolyban a rabok erkölcsi oktatására nyilvános felolvasásokat tartottak vasárnaponként. A korábbi gyakorlattal ellentétben nappal dolgoztak az elítéltek, csak éjszakára zárták be őket.²⁸

A Királyi városok köréből rovat 3 híre érintett végrehajtási kérdéseket. Temesvárról a fogházban kitört tifusz megfékezésére tett intézkedések hatékonyságáról számoltak be. A szabadkai levelező szerint „a poenitentiariai rendszer javitaná rabjainkat.” A tömlöcben közös elhelyezés volt, így egy gyermekölésért elítélt nő a büntetés ideje alatt 2 gyermeket szült. Beszámolt az elmúlt 10 év börtönnépességének összetételéről is. A bátfai levelező a botbüntetés zárt végrehajtása kapcsán közölte az 1831-1840 közötti rabstatisztikát is.²⁹

A ritkán jelentkező rovatokban 4 börtönügyi hír fordult elő. A „rövid közlések” egyik tudósítása szerint az udvarhelyszéki közgyűlés további intézkedésig a rabok nemek szerinti elkülönítéséről döntött. Egy hírben Vas megye börtönének „a” sanyargatáson felülemelkedő célja van.” A rabok egy része a „dolgozóintézetben használtatik, melynek szerkezetéről talán lesz alkalmam még bővebben szólani.” Ugocsa közgyűlésén a „régóta tervezett rabdolgoztató-intézetnek felállítása elhatározott.” Az erdélyi diétát megnyitó beszédében báró Kemény Ferenc tett említést a fogházakról.³⁰

A Pesti Hírlap elsősorban belpolitikai lap volt, azonban minden számban közöltek olyan külföldi híreket, amelyek a magyar viszonyok között is jelentőséggel

bírtak. Így 13 börtönügyi hír is szerepelt, köztük 4 Angliából érkezett. A Lordok Házában a börtönökben alkalmazott büntetésekről és az élelmezésről tárgyaltak. Kelet-India egyik „javító fogházban” a folyamatos munka jó hatással volt a rabokra és az „őrült ház” foglyaira. A londoni tanácsnokok állítólag arról panaszkodtak, hogy „az ugynevezett fenyítékházi halgató rendszer tömérdek sok embert őrültté tesz.” Mindezt számadatokkal és egy „lélektani kísérlet” tapasztalataival is alátámasztotta a szerző. Az alsóházhoz is eljuttatták kérésüket „a” fogházakbani hallgató rendszer” ellenzői, ahogy erről később beszámoltak. Az előbbi hír feltehetően tévedésen alapult, amint az Szemere Bertalan Értekezőben közölt cikkéből kitűnik.³¹

Franciaországból *Soult* marsall auburni szisztémát követő katonai fogházban tett látogatása során szerzett pozitív tapasztalatairól számoltak be.³²

A frankfurti laptól átvett cikk *Solomon F. Stiebel* tanácsos börtönügyi elképzeléseit tartalmazta. A fogvatartottakat különböző szempontok alapján elkülöníténék egymástól (vádolt-elítelt, nem, életkor, magaviselet). Stiebel a „magányos elzárást, némi tagadhatatlan kárai mellett is szükségesnek tartja,” de a „rabok nappal együtt dolgozhatnak, ’s közös erkölcsi és műipari oktatásban részesülhetnek.”³³ Poroszországban egy hír szerint „a” nevezetesebb büntető intézetek igazgatóiból álló bizottság ült össze új rendszer kidolgozására.” Később arról tudósítottak, hogy hazaérkezett az angliai börtönök tanulmányozásával megbízott küldöttség, amelynek tagja volt „a” börtönügy körül annyi érdemmel koszorúzott *Julius dr. is.*³⁴

A norvég országgyűlés elé került újra a király által nem szentesített büntetőkódex, majd „ezt követi a” börtönjavítási törvény, északamerikai mód szerint.”³⁵

Stockholmban új bizottságot neveztek ki a korábbi büntetőtörvény-javaslat átdolgozására, valamint arra, hogy „a” börtönjavítás és törvényszéki eljárás iránt is tervet készítsen.”³⁶

A portugáliai hír a túlszűfolttság és az éhezés miatt kitört börtönlázadás véres leveréséről tudósított.³⁷ Spanyolországban a fogházakban folyó munkáltatás megszüntetését követelték, „mert ezek a gyáriparnak kárára vannak.”³⁸

A rovat legérdekesebb híre „Olaszhonból” érkezett. A Firenzében tartott büntetőjogi kongresszus börtönrendszert érintő kérdéseit és ezek vitáját tették közzé. A konferencián részt vett *Mittermaier*, *Ronchivechi*, *Petitti*, a toscanai nagyherceg és miniszterei is. A felvetett kérdések megválaszolására bizottságot hoztak létre, amely a következő évben Padovában tartandó összejövetelre készítette el jelentését.³⁹

Az Értekező rovat a tudományosabb hangvételű, fajsúlyosabb cikkeknek adott teret, amelyek az aktuális témához nyújtottak elméleti háttérrel.⁴⁰ A szabadságvesztés végrehajtásával 5 közlemény foglalkozott. *Kenessey Kálmán* részletesen ismertette a korabeli tömlöcöltetési feltételeket, a bűn iskolájának nevezte ezeket az intézményeket. A börtönügyi mozgalom jel-

szavai tűntek fel írásában: a javítás és a magányrendszer után egy szorgalmas polgár lép majd ki a börtönből. Szerinte késve érkezett el ez az eszme Magyarországra, „de mégis eljutott.” Úgy gondolta, hogy kevesen értik ezeket a jelszavakat, többen csak üresen hangoztatják. Megállapította, hogy a philadelphiai rendszer nyomán épült Tolna megye, Komárom és Kassa börtöne, és több ilyen építése is folyamatban van. Lelkesen üdvözölte a börtönügyi kodifikációt, majd közölte, hogy a botbüntetés híveinek hiába említik Bentham és Beccaria nevét, csak nevetés a válasz.⁴¹

Zoltán János is hasonlóan vélekedett a tömlöcökben uralkodó állapotokról, érvelt a teljes büntetőjog mielőbbi törvényi szabályozása mellett. A korabeli romantikus elgondolásoknak megfelelően kifejtette, hogy a nevelés lenne a legjobb eszköz a bűnözés leküzdésére, de amíg ez nem érezteti hatását, addig a kodifikált büntetőjogra kell hagyatkozni. Szerinte mindezek „nem újdonságok, mert ezen eszmék szerte tenyésznek a” jobb jövődőt váró, ’s eljőni segítő polgárok kebelin.” Kiegészítésül közölte Pozsony vármegye első negyedéves börtönstatisztikáját is.⁴²

Szemere Bertalan július elején megjelent tanulmányában megkísérelte tisztázni a két nagy börtönszisztéma jellemzőit, mivel „ez életügy körül, saját próbálataink hiányában” külföldi tapasztalatokra és híradásokra kell hagyatkozni. Egy angliai hír háromféle közlésén keresztül mutatott rá a terminológiai zavarokra. A *Jelenkor* 44. számában „néma börtön,” a *Pesti Hírlap* június 2-ai számában „hallgatórendszerű börtön” az *Allgemeine Zeitung* 151. számában pedig „javítóintézet” szerepelt. Az első magyarázatsból az következik, hogy az angolok az összes új börtönrendszer ellen vannak, hiszen a kifejezés illik a hallgató rendszerre és a magányrendszerre is. A második hírből úgy tűnik, mintha csak egy ilyen intézet lenne, valójában 3 van, de teljesen magányrendszerű még nincsen. A hír így egyértelműen a hallgató rendszer ellen foglal állást. A harmadik közleményben is csak az egyik fogházat nevezték meg a 3 közül. Szemere szerint kérdéses, hogy az örültek megjelenésének oka-e a javítóintézet. Kossuth egy vezércikkében is hivatkozott erre az angliai hírre, ezért Szemere óva intett attól, hogy ilyen bizonytalan adatokra alapozzák az olvasók a börtönügyi nézeteiket. Kijelentette, hogy „tisztán ’s határozottan a’ munkával összekötött magányrendszer mellett vagyok.” Majd az olvasók figyelmébe ajánlotta a két rendszerről írt munkáit. A szerkesztő hosszabb megjegyzést fűzött a cikkhez, amelyben a Szemere által javasolt rendszerrel szembeni érvekre figyelmeztetett, és megfontolásra ajánlotta *Edward Livingston* művét.⁴³

Bodon Ábrahám Gömörből két hosszabb tanulmányt is szentelt a börtönügyi statisztikának, mondván, hogy a kodifikációs bizottság részére bekért rabstatisztika összeállításával megbízott megyei választmány tagjaként tevékenykedik. Összeállítást közölt az elmúlt év fogva tartottjainak bűncselekmény, vallás és

rendi állás szerinti megoszlásáról. Az elkészített beszámoló teljes anyagát nyilvánosságra hozta, a rovatok értelmezési problémáival együtt.⁴⁴

Még a hirdetési rovatban is találunk börtönügyi vonatkozásokat, ahol Balla Károly könyvének reklámja érdemel figyelmet.⁴⁵

A HAZAI BÖRTÖNVISZONYOK FELTÁRÁSA

A Pesti Hírlap legfontosabb jellemzőjének tartják a korabeli tömlöcökben uralkodó viszonyok részletes és néha romantikusan túlzó bemutatását. Majdnem minden börtönüggyel foglalkozó hazai közlemény érintette az aktuális végrehajtási viszonyokat. A börtönök rossz állapotáról, embertelen elhelyezési körülményekről és zsúfoltságról több helyről számoltak be. A hajdúkerületi tudósító szűknek minősítette a börtönt, a somogyi és a borsodi levelező viszont felismerte ennek okait is. *Záborszky Alajos* a lassú törvénykezés, vagyis az évnegyedes törvényszékek mellett a botbüntetés visszaszorulásában látta a másik összetevőt. A közös elhelyezés sok gondot okozott, a szabadkai tudósító szerint a börtönben mindennapos volt a rabok közötti nemi kapcsolat. A baranyai tömlőc a föld alatt volt, amelyet veremnek nem lehet nevezni.⁴⁶

Az elhelyezési körülmények és az általános pénztelenség több egészségügyi problémát okozott. A *Frankenburg Adolf* által néhány szóval lefestett tömlőc halálos veszedelmet jelentett a fogvatartott számára. Nem volt megfelelő az élelmezés, nem volt orvosi ellátás. Pest megyében és a berencsi uradalomban a rabok magukat élelmezték, ami komoly fegyelmezési problémát okozott. A torontáli levelező „mirigy 's bűnfertő,” a fejér megyei tudósító pedig „mirigyfészek” néven említette a tömlőcöt. Bihar vármegye vezetői egész nyáron attól rettegtek, hogy a hőség miatt járvány tör ki. Félelmük nem volt alaptalan, hiszen Temes megyében csak nagy nehezen tudtak úrrá lenni tifuszos megbetegedéseken.⁴⁷

A vázolt körülmények szinte lehetetlenné tették bármilyen érdemi nevelő munkát. Az adminisztráció hiányosságai miatt előfordult Bihar megyében olyan őrizetes, akit kísérő irat nélkül zártak be, Hont megyében pedig tébolyodottat, süketnémát, sőt katonának állítottat is találtak a tömlőcben.⁴⁸ A legnagyobb problémát a rabok biztonságos őrzése jelentette, hiszen a düledező épületekből, motiválatlan és képzetlen őrszemélyzet mellől igen könnyen megszöktek a fogvatartottak.⁴⁹

A korábbi szokásoknak megfelelően közös volt az elhelyezés.⁵⁰ Ebből fakadt az a közkeletű és teljesen megalapozott állítás, hogy a tömlőc a „bűn iskolája,” a kisebb cselekményért elítélt a „bűn clynicájában [...] van gyakorlaton.” Ez a rendszer többek szerint csak a bűnözők „képzését” szolgálja, semmiképpen sem a társadalom érdekeit.⁵¹

A kortársak felismerték a problémákat, és kísérletet tettek ezek megoldására. Legkönnyebben kivitelezhető a fogvatartottak valamilyen szempontú elkülönítése volt. A Hajdúkerületben és Komáromban az előzetesben levőket, Udvarhelyszéken a nőket és a férfiakat különítették el. Nem tudjuk, hogy Zemplénben milyen okok miatt helyeztek valakit magánzárkába.⁵²

A modern elvek gyakorlati alkalmazását kell látni abban, hogy egyre nagyobb figyelmet szenteltek az elítéltek nevelésének és lelki gondozásának. Komáromban minden felekezetnek külön tartottak istentiszteletet. Baranyában és Békésben is lépéseket tettek az erkölcsi oktatás bevezetésére, Szatmár vármegyéből már a vasárnapi felolvasások látható eredményeiről szóltak.⁵³ A megvalósításhoz azonban sem igazi koncepció, sem alkalmas személyzet nem volt.

A rabok munkáltatása sem volt új jelenség, de a tudósításokból kitűnően már nem a korábbi testsanyárgató célokra vagy anyagi szempontok miatt alkalmazták. Nemcsak a tartási költségek megtérülését látták benne a szerzők, hanem egy új büntetési cél megvalósításának az eszközét. Ezt legjobban egy komáromi levelező fogalmazta meg: „az illy kőboréletűeket javítva tanítani is kell életmódra, melyet kiszabadulás után megragadhassanak.” A munkához szoktatást jelölték meg többen a börtönben történő foglalkoztatás céljának. A kapcsolódó hírek többsége Vas megyéből érkezett, ahol azért nem adták a műhelyt haszonbérbe, mert nem bevétel szerzése végett, hanem nevelési céllal hozták létre. Feltételezhetően a korabeli viszonyok között ezt igen sikeresen teljesíthették, hiszen egy hír a börtönben tanult szakmával boldogulni képes elítéltről is beszámolt. Ugocsában még csak terv volt a munkáltatás, ezzel szemben Pozsony megyében és a Jászkun kerületben már létezett „dolgozház.” Békés megyében a rabok munkabérének „hova fordítása” szerepelt a közgyűlés napirendjén.⁵⁴

Persze a régi szokások is tartották magukat, hiszen Biharban, Beregben és Temes megyében még a hagyományos közmunkákat is végezték, mint utcaseprés, vízfordítás. Biharban munka közben nem ügyeltek eléggé az elítéltekre, akik több szobát is feltörték a megyeházán.⁵⁵

A FOGHÁZJAVÍTÁS ESZMÉJÉNEK MEGJELENÉSE

A lap szerzői által felvázolt tömlőc-kép megváltoztatásához két lehetséges megoldás állt rendelkezésre, az egyik a teljes büntetőjogot átfogó kodifikáció megvalósítása, amely csak hosszabb távon hozhatott eredményt. A másik lehetőséget a törvényhatóságok önálló intézkedései jelentették, például helyi börtönök építése.⁵⁶ Ez a két koncepció a Pesti Hírlapban párhuzamosan jelent meg és több ponton érintkezett, mint például a rabstatisztikák területén. Az önálló börtönügyi kódex létrehozása megkívánta a külföldi szak-

munkák és gyakorlat ismeretét, hiszen hazai pozitív tapasztalat nem állt rendelkezésre. Feltételezte, hogy az olvasók tisztában legyenek a tényleges hazai viszonyokkal, a frissen megjelenő magyar börtönügyi irodalommal, a szakterminológiával és a nagy elméleti rendszerekkel. Emellett a vármegyék élve jogukkal megpróbálták változtatni a már-már tarthatatlan viszonyokon, bizottságokat alakítottak és megkezdték a régi tömlöcök modern börtönné alakítását.

A TÉNYLEGES VISZONYOK FELTÉRKÉPEZÉSE, A BÖRTÖNSTATISZTIKÁK

Az országos modernizációs programhoz (kodifikáció) és a helyi kezdeményezések megvalósításához egyaránt szükség volt a tömlöcökben uralkodó valós állapotok felmérésére. Ehhez nem volt elegendő egy-egy rémisztő eset bemutatása, vagy a börtön „mirigyfészek” esetleg „bűnoskola” kifejezésekkel való jellemzése. Konkrét információkra volt szüksége mind az országos választmánynak, mind a megyei rendeknek.

A korábbi megyeleírási hagyományokat követve a tudósítók kezdettől fogva beszámoltak a megyei és uradalmi tömlöcökben levő rabok számáról. Két korai vezércikkben Kossuth utalt is arra, hogy szisztematikusan gyűjtik az ilyen jellegű adatokat.⁵⁷ Két nagy csoportra lehet bontani a Pesti Hírlapban megjelent börtönügyi statisztikai adatokat. Az első típusba sorolhatók az éppen börtönben lévőkre vonatkozó adatokat és a legutóbbi törvényszék működése alatt befogottak számát és bizonyos szempontok szerinti megoszlását bemutató közlemények. Összesen 19 ilyen hír jelent meg, egy-egy a Fővárosi újdonságok és az Értekező rovatokban, kettő a Vidéki levéltárczában és 15 a Megyei dolgokban. Néha csak az összlétszámot jelölték meg, mint „Sebők” Bajáról, máskor az évnegyedes törvényszékekre készített kimutatásokról küldtek adatokat, mint Lukács György Biharból. Utaltak arra, hogy a korábbi ügyész nem készítette el a kötelező féléves rabtabellákat.⁵⁸ A közlési szempontok és az egyes bűncselekmények jelölésére vonatkozó kifejezések nem voltak egységesek. Így például a nyitrai „gyermekölő” és a turóczi „magzatgyilkos” akár ugyanolyan bűncselekményt (magzatelhajtást vagy csecsemőgyilkosságot) is elkövetethetett. Hasonlóan tisztázatlan a 11 bácsi „kóbor szökevény” és az 1 nyitrai „csavargó” cselekménye közötti eltérés, nem is beszélve a több helyen előforduló „kicsapongó nemes” meghatározással. Legtöbbször csak az éppen börtönben lévőket említették, de a büntetés nagysága már nem szerepel, így a kapott információk sem vehetők össze.

Sokkal pontosabb képet kapunk a második csoportba tartozó adatsorokból és rövid elemzésekből, amelyeket a tudósítók az év második felétől kezdtek

közölni. Ezek a börtönügyi javaslat kidolgozásához összeállított statisztikák inkább csak a korabeli börtönök állapotának, mintsem az általános bűnügyi helyzet megismeréséhez használhatók.⁵⁹ A felmérés célja a börtönnépesség nagyságának és területi eloszlásának meghatározása volt, ezért kizárólag abszolút számokat tartalmazott, így önállóan más jelenségek vizsgálatára (pl.: fogvatartotti ráta) nem alkalmas.⁶⁰ Tizenkét ilyen tudósítás jelent meg, két-két híradás a Királyi városok köréből és az Értekező rovatban, 8 pedig a Megyei dolgokban.⁶¹ Ezek alapján kizárólag a statisztikai irodalomra tekinthető érvényesnek *Hoóz István* megállapítása, hogy „a kortársak közül csak *Fényes Elek* tett erről említést.”⁶² A kétszer szereplő Bács megye azért érdekes, mert a korábbi hír szerint a szükséges adatokkal nem rendelkeztek, nem őrizték meg a korábbi rabtabellák másodpéldányait. A bártfai tudósítás pedig jól mutatja a szabad királyi városok szerepének csökkenését, hiszen két évben egyetlen rabjuk sem volt, és legfeljebb négy rabot tartottak egyszerre fogva. Külön kiemelést érdemel a gömöri levelező, Bodon Ábrahám két tanulmánya, amely nem csak egyszerű adatközlésre szorítkozott, hanem magyarázatot keresve néhány jelenségre elemzett is. A júliusi közleményében már felvetette, hogy a nemesség körében legalább kétszeres a kriminalitás, mint a nemteleneknél. A katolikusok nagyobb aránya ellenére nem tulajdonított jelentőséget a vallási megoszlásnak. Második cikkében nemcsak a teljes adatsort közölte, hanem magyarázta is az egyes rovatoakat. Kiemelte, hogy a rablétszámot állapították meg, ettől eltérő az adott évben elítéltek létszáma, nem vehetők össze a korábbi közleményekkel. Megállapította, hogy a kisebb lopásokat általában vagyontalanok követték el, a „marhalopók” között viszont a nemesek szerepeltek nagyobb arányban.

Korábban ezek az adatok nem váltottak ki különösebb érdeklődést, néhány vármegyében rendszeresen elmaradtak a rabtabellák elkészítésével, máshol nem őrizték meg azokat. Most viszont hirtelen fontossá váltak a rablétszámról és az elhelyezési körülményekről szóló ügyészi és választmányi jelentések. A romantikus „rettenetes tömlőc” felvázolása ráébresztette a közvéleményt és a megyei rendeket a tényleges állapotokra. Önmagában ez még nem volt elegendő a változtatáshoz. Nem rendelkeztek információkkal saját börtöneikről, még azt sem tudták, hogy mekkora befogadóképességű intézetre lenne szükségük. Ezeknek a statisztikáknak az elkészítése, az adatok összeszedése és bizonyos fokú értelmezése tette lehetővé, hogy helyi szinten bármilyen ideiglenes vagy végleges változtatást végrehajtsanak.

HELYI MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK

Avármegyei nemesség ráébredve lehetőségeire a megismert reformelképzeléseket azonnal meg akarta valósítani.⁶³ A döntés előkészítését a börtönügyi javí-

tására választmányokra bízta. A Hajdúkerületben márciusban küldtek ki választmányt, amely a nyári közgyűlésre be is nyújtotta javaslatát. Bars megyéből a korábbi bizottság késlekedéséről számoltak be, majd a benyújtott javaslatot ismertették. Mindkét helyen az országos döntés előtt csak apróbb javításokat láttak szükségesnek. Pest vármegyében két különböző választmány munkáját is érintette a kérdés, egy „börtönjavítási” javaslatot a *Nyáry Pál* eljárásjogi indítványával foglalkozó bizottsághoz utaltak. A novemberi közgyűlésen pedig a megyeház építését szervező választmány jelentése nyomán jelöltek ki újabb küldöttséget. Fejér megyében a korábbi terveket a bizottság elvetette, ezért új választmányt küldtek ki szokatlanul nagy hatáskörrel. Nemcsak terveket kellett készítenniük, hanem alkalmas telket kellett vásárolniuk és a megállapított költségvetési keretből meg kellett építenniük a „javító- és dologházat”.⁶⁴

A börtönügyi modernizáció leglátványosabb eleme az új, korszerű börtönépületek emelése. A reformkor végén több helyen kezdtek terveket készíteni, építkezni, amely néha zavart okozott. Hont megye tudósítója lelkesen összegezte az eddigi fejleményeket: „emberibb börtönépítés áll előttünk.” *Kenessey Kálmán* örömet fejezte ki, hogy „több épülő ’s építendő dologházak” igazolják a magányrendszer eszméinek elterjedését.⁶⁵

A legtöbb törvényhatóság csak az építkezés elhatározásáig vagy a tervek megrendeléséig jutott el. Ugocsában a „régóta tervezett rabdolgoztató-intézetnek” a felállításáról határoztak. Csanádban a tervbe vett magányrendszerű intézményre – hasonlóan a korábbi komáromi megoldáshoz – már gyűjtést is szerveztek. Hont közgyűlésén az elkészültek közül a „lévai építész” tervét fogadták el. Pest megyében és Veszprémben a megyeháza építése közben vetődött fel, hogy nem kellene-e esetleg külön börtönt építeni. Baranyában az elkészült terveket a Helytartótanács elé terjesztették jóváhagyásra. A torontáli levelező pedig a bókai nemesek Munkácson történő fogva tartása miatt kialakult hírlapi vitában kijelentette, hogy azért kellett elszállítani az elítélteket, mert nincs alkalmas börtönük. A helyi fogház építését ugyanis többször elhalasztották.⁶⁶

Az építkezések megkezdésének közvetlen előkészületeiről számoltak be Beregből, Fejér és Bars vármegyéből. A telek megvásárlását és az építőanyagok téli összehordását említették a levelezők. Öt közlemény alapján a törvényhatóságok körültekintően jártak el, nem szaladtak elébe az országos börtönügyi választmány döntésének, hanem elhalasztották a munkálatokat. Pest és Bács megye tudósítója szerint a tömlöcök bármely rendszernek megfelelően kis költséggel átalakíthatók. A Hajdúkerületben, Pozsony és Bars megyében a kiküldött megyei választmányok javaslatait félre tették, mert még nem született döntés a szisztémáról. Addig is csak a legszükségesebb átalakításokat végzik el. Hajdúböszörményben az előzetes letartóztatottnak külön szobát építenek, Bars me-

gyében egy meglévő épületet alakítanak át. Pozsonyban felhagytak a „dolgozóháznak építésével,” csak a tömlöcöt építik meg és a megyeházát újítyják fel. A szerző börtönépítési kérdésekben összefogást sürgetett.⁶⁷

Felépült és használatba vett börtönről három helyről értesülhettek az olvasók. Az új komáromi intézetet három híradásban említették, a vasi levelező szerint „kis pokolnak” nevezték a betyárok a frissen épült börtön „munkaházát”. A Fővárosi újdonságokban megjelent, hogy a „katonatömlöcz építése” májusban befejeződött.⁶⁸

Érdekes Kossuth Lajos álláspontja a börtönépítési lázzal kapcsolatban, rámutatott ugyan két fontos jelenségre, de nem vont le belőlük megfelelő következtetést. Világosan látta, hogy a vármegyék önálló „államocskák” módjára kívánnak reformlépéseket megtenni, minden törvényhatóság egymaga akar kisdédóvót, takarékpénztárat létesíteni és börtönt építeni, holott ezek jelentős része meghaladja anyagi lehetőségeiket és gazdaságosan nem működtethető. A Büntetőjog című vezércikkében Fejér vármegyét hozta fel példaként a szerkesztő, és sajnálatát fejezte ki, hogy nem fogtak össze a már előbbre járó Komárommal. Jogtörténeti szempontból lényegesebb az a felismerése, amelyet a Nyáry-féle törvénykezési javaslat körüli polemikában említett. Kossuth egyértelműen a megyei hatáskör legszélesebb értelmezése mellett állt ki, és ezt azzal kívánta alátámasztani, hogy a vármegyék „még itt dolgozó-, amott magány-fogházak építgetésével a’ büntető-rendszeren gyökeres módosításokat jogszerűn tesznek.”⁶⁹ A kijelentés elismerte, hogy a törvényhatóságok megelőzik az országos döntéseket és tulajdonképpen eleve lehetetlenné teszik az egységes büntetőjogi szabályozást. Kossuth itt megállt, feltételezhetően politikai-taktikai okokból nem gondolta végig a kérdést. Az országgyűlési határozatot igénylő tárgyak, mint a büntetőjogi kodifikáció „helyi megelőzése,” a reformerek által óhajtott polgári államberendezkedés legfontosabb talpkövé, a jogbiztonságot ásta alá. A municipalista álláspontot hirdető szerkesztőnek viszont nem állt érdekében a megyei kezdeményezések visszafogása, hiszen így saját tömegbázisával került volna szembe.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Pesti Hírlap első évfolyamában a börtönügyi kérdések fontos szerepet játszottak. Az uralkodó állapotok egyszerű felmérésén, vagyis a kora újkori hagyományokat folytató tömlöc bemutatásán kívül a szerzők viszonylag nagy tájékozottságról tettek tanúbizonyságot, ismerték a külföldi tapasztalatokat. A terminológia kialakulatlansága ellenére többé-kevésbé pontosan írták le az országos és a helyi fogházjavító mozgalom célkitűzéseit. Rendszeresen és behatóan tudósítottak a helyi börtönügyi modernizáció lépéseiről, a vármegyei bizottságok munkájáról és a börtönépítkezésekről.

Irodalom

Bató Szilvia: Közvélemény és büntetőjog a reformkori Magyarországon. Acta 2001/3-4. 182-216. pp. (Bató 2001a)

Bató Szilvia: Büntetőjogi eszmék a Pesti Hírlap első évfolyamában (1841). Publ. doct. iur. Szeged, Tom. I. Fasc. 1. 2001. 7-48. pp. (Bató 2001b)

BATÓ s.a. Bató Szilvia: A börtönügyi modernizáció országos programja a Pesti Hírlap első évfolyamában (1841) (megjelenés alatt) [Bató s. a.]

Bodon Ábrahám: Törvénytörési statistica Gömörből. PH 1841/54. 456. p. (Bodon 1841a)

Bodon Ábrahám: Gömör vármegyei rabok tízévi táblázata. PH 1841/94. 795. p. (Bodon 1841b)

Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I. Budapest, 1896. (Fayer 1896)

Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye II. Budapest, 1898. (Fayer 1898)

Hoóz István: A bűnözés nemenkénti alakulása Magyarországon 1831-től napjainkig. Statisztikai Szemle 53 (1975/1) 59-69. pp. (Hoóz) Hoóz István-Kovácsics József: Statisztika 2. Igazságügyi statisztika. (Bp., 1962.) [Hoóz-Kovácsics]

Kabódi Csaba-Mezey Barna: A magyar börtönügy története. In: Kabódi Csaba-Mezey Barna: A büntetőrendszer alapfogalmai. (Bp., 1997. 96-104. pp.) [Kabódi-Mezey 1997a]

Kabódi Csaba-Mezey Barna: A munka szerepváltozásai a büntetés-végrehajtásban – a kezdetektől a századfordulóig. In: Kabódi Csaba-Mezey Barna: A büntetőrendszer alapfogalmai. (Bp., 1997. 114-124. pp.) [Kabódi-Mezey 1997b]

Kenessey Kálmán: Pillanat fényitékünk. PH 1841/25. 208. p. (Kenessey)

Kosáry Domokos: Kossuth és a Pesti Hírlap. In: A magyar sajtó története I. 1705-1848. Szerk.: Kókay György. (Bp., 1979. 665-713. pp.) [Kosáry, 1979]

Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. (Bp., 2002.) [Kosáry, 2002]

Kossuth Lajos: Szelid tortura. PH 1841/7. 49. p. (Kossuth, 1841a)

Kossuth Lajos: Nyilvánosság. PH 1841/8. 57. p. (Kossuth, 1841b)

Kossuth Lajos: Gyermekgyilkolás. PH 1841/10. 73. p. (Kossuth, 1841c)

Kossuth Lajos: Adalék büntetőjogi eszmékhez. PH 1841/53. 443. p. (Kossuth, 1841d)

Kossuth Lajos: Védelemmód. PH 1841/55. 459. p. (Kossuth, 1841e)

Kossuth Lajos: Büntetőjog. PH 1841/45. 373-374. pp. (Kossuth, 1841f)

Kossuth Lajos: Bünper. PH 1841/20. 157-158. pp. (Kossuth, 1841g)

Kossuth Lajos: Fogházjavítás. PH 1842/169. 571-572. pp. (Kossuth, 1842)

Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz, I. (1841) Szerk.: Fazekas Csaba. Miskolc, 2003. (Kossuth, 2003)

Mezey Barna: A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon. In: Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. 1986. Tom. XXVIII. 63-82. pp. (Mezey, 1986)

Mezey Barna: Börtönügyi törvényjavaslat 1843-ban. In: Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. 1989. Tom. XXXI 65-92. pp. (Mezey, 1989)

Mezey Barna: A büntetőjogi felelősségrevonás intézményi hátterének kialakítása a 18-19. században. (Az önálló magyar büntetés-végrehajtás jogi és szervezeti kereteinek kiépítése.) A jogi felelősség- és szankciórendszer elméleti alapjai. (Bp., 1990.) [Mezey, 1990]

Mezey Barna: „Deákkal s társaival tartani? Nem tudok” (Széchenyi István és a börtönügyi kodifikáció ügye). In: Emlékkönyv gróf Széchenyi István születésének a 200 éves évfordulója alkalmából. Történet, jogtörténet konferencia. Szerk.: Horváth Pál. (Bp., 1991. 81-99. pp.) [Mezey, 1991]

Mezey Barna: Realitás és illúzió – az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat vitái. Jogtörténeti Szemle 4. szám (1992/1) 39-47. pp. (Mezey, 1992)

Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei. (Bp., 1995.) [Mezey, 1995]

Mezey Barna: A középkori tömlöttől a modern büntetés-végrehajtási intézetekig. In: Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből. Jogtörténeti Értekezések 22. Szerk.: Bódiné Beliznai Kinga. (Bp., 1998. 9-39. pp.) [Mezey, 1998]

Nagy Lajos: A magyar jogi folyóirati irodalom fejlődésének vázlatja. In: A Jogtudományi Közlöny (1865-1934) büntetőjogi tárgyú adatai. Szerk.: Szűk László. (Bp. 1988. 5-67. pp.) [Nagy]

Sík Ferenc: Kossuth Lajos zemlenni táblabírói tevékenysége. In: Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. 1979. Tom. XXII. 160-190. pp. (Sík)

Szemere Bertalan: Figyelmeztetés a javítórendszer ügyében. PH 1841/54. 456-457. pp. (Szemere)

Tiba István: A hivatalos magyar bűnügyi statisztika történetének áttekintése a reformkortól. In: A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztikatörténeti vándorgyűlés. (Bp., 1968. 210-219. pp.) [Tiba]

Urbán Aladár: Reformtörékvések és történelmi tanulságok. Az alkotmányos fejlődés korabeli eredményei és a politikai publicisztika kezdetei Magyarországon 1841-1842. Századok 114 (1980) 26-51. pp. (Urbán)

Varga János: Kormányzók előkészületei az 1843. évi diétára. Századok 114 (1980) 727-751. pp. (Varga 1980a)

Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezte. Zalai Gyűjtemény 15. (Zalaegerszeg, 1980.) [Varga 1980b]

Zoltán János: Büntetőjogügy. PH 1841/45. 379. p. (Zoltán)

Jegyzetek

¹ A reformkori közvélemény és sajtó büntetőjogi vonatkozásairól: Nagy 5-26. pp.; Bató 2001a; Bató 2001b. A Pesti Hírlapról legújabbban: Kosáry 2002. 206-316. pp.

² Varga 1980a. 732 p.; Mezey 1992. 40. p.

³ Mezey 1986. 76. p.; Mezey 1989. 68. p.; Mezey 1990. 43. p.; Mezey 1991. 91-94. pp.; Mezey 1992. 39. p.; Mezey 1998. 27-28. pp.; Urbán 39. 45-46. pp.; Varga 1980a. 727. p.; Varga 1980b. 8-13. pp.

⁴ Kossuth 1842. 571-572. pp.; Mezey 1986. 68. 70. p.

⁵ Kosáry 1979. 673. p.; Kosáry 2002. 212. p.; Urbán 28. p. A börtönügyi javaslat és az országgyűlési vita részletes elemzése: Varga 1980b; Mezey 1989; Mezey 1992.

⁶ PH 1841/102. 856. FAYER 1896/I. 140.

⁷ SÍK 176-177. pp.

⁸ Mezey 1986; Mezey 1989. 67-68. pp.; Mezey 1990. 37-44. pp.; Mezey 1991. 89-90. pp.; Mezey 1992. 39-40. pp.; Mezey 1995. 13-14. pp.; Mezey 1998. 25-26. pp.; Kabódi – Mezey 1997a. 102. p.

⁹ Bató 2001b. 14-16. pp.; Kossuth 1841f. 374. p.; Kossuth 1841a.

49. p.; Kossuth 1841b. 57. p.; Kossuth 1841c. 73. p.; Kossuth 1841d. 443. p.; Kossuth 1841e. 459. p.; Kossuth 1841g. 158. p.; Kossuth 2003. 121-122. pp.; Mezey 1986. 76. p.

¹⁰ Bató 2001b. 16-17. pp.; Komárom PH 1841/7. 50. p.; PH 1841/15. 116. p.; Baranya PH 1841/31. 255. p.

¹¹ Bató 2001b. 17-18. pp.; PH 1841/4. 27. p.; PH 1841/35. 286. p.; PH 1841/42. 346. p.; PH 1841/43. 356. p.; PH 1841/48. 397. p.

¹² Bató 2001b. 18-24. pp.; PH 1841/52. 436. p.; PH 1841/53. 445. p.; PH 1841/79. 665. p.; PH 1841/104. 871. p.; Kossuth 2003. 148-149. pp., 217. p., 283-284. pp. A szerző Szemere Bertalan: Utazás külföldön I-II. című munkájára utalt Mezey 1986. 68. p.

¹³ PH 1841/27. 220. p.; Kossuth 2003. 78. p.; PH 1841/58. 487. p.; PH 1841/73. 616. p.; PH 1841/97. 816. p.

¹⁴ PH 1841/46. 383. p.; PH 1841/77. 649-650. pp.; PH 1841/59. 495. p.; PH 1841/89. 746. p.

¹⁵ PH 1841/26. 211. p.; Kossuth 2003. 77. p.; PH 1841/31. 252. p.; PH 1841/43. 358. p.

¹⁶ PH 1841/61. 511. p.; PH 1841/86. 722-723. pp.; Kossuth 2003.

170. p., 239-240. pp.: PH 1841/102, 856. p. A tudósító H. S. monogrammal jelölte a szerzőt. Mezey 1989. 90. 23. j. A szerző Balla Károly: Vélemény a' büntetésmód javítása iránt című 1841-ben megjelent könyvére utal. Mezey 1986. 67. 70-71. pp.: Mezey 1989. 68. p.
- ¹⁷ PH 1841/7, 50-51. pp.: PH 1841/80, 674. p.: Kossuth 2003. 29-31. pp., 320. p. Utóbbi lábjegyzetben elhelyezett megjegyzés feltételezhetően a tudósítótól származik. PH 1841/86, 722. p. A börtönrendszerekről részletesen: Bató s. a.
- ¹⁸ PH 1841/75, 631. p.: PH 1841/62, 519. p.
- ¹⁹ PH 1841/45, 376. p.: PH 1841/79, 666. p.: Kossuth 2003. 217. p.
- ²⁰ PH 1841/71, 597. p.: Kossuth 2003. 192-193. pp., 318. p. Utóbbi megjegyzés egyértelműen a levelezőtől származik, hiszen a megyei rablétszámot közli. PH 1841/104, 870. p.
- ²¹ PH 1841/33, 269. p.: PH 1841/83, 698. p.
- ²² PH 1841/25, 204. p.: PH 1841/58, 488. p.: Kossuth 2003. 166-167. pp.
- ²³ PH 1841/52, 435. p.: Kossuth 2003. 145. p.: PH 1841/103, 863. p.
- ²⁴ PH 1841/71, 597. p.: PH 1841/92, 775. p.
- ²⁵ PH 1841/42, 349. p.: PH 1841/91, 763. p.: Kossuth 2003. 114. p., 251-252. pp.
- ²⁶ PH 1841/31, 251. p.: PH 1841/88, 738. p.
- ²⁷ Abaúj PH 1841/80, 673. p.: Békés PH 1841/104, 872. p.: Csanád PH 1841/52, 436. p.: Fejér PH 1841/34, 281. p.: Jászkun kerület PH 1841/92, 774. p.: Pozsony PH 1841/103, 862. p.: Torontál PH 1841/37, 306. p.: Tolna PH 1841/96, 808. p.: Udvarhelyszék PH 1841/67, 563. p.: Kossuth 2003. 187. p., 256-257. pp., 281. p.: Ugocsa PH 1841/76, 639. p.: Ung PH 1841/62, 518. p.: Veszprém PH 1841/65, 544. p.
- ²⁸ Bató 2001b, 24-26. pp.: Komárom PH 1841/13, 100. p.: Hont PH 1841/16, 126. p.: Sz. PH 1841/39, 325. p.: Zemplén PH 1841/33, 270. p.: PH 1841/63, 527. p.: Szatmár PH 1841/69, 582-583. pp.
- ²⁹ Bató 2001b, 26-27. pp.: Temesvár PH 1841/26, 211. p.: Kossuth 2003. 77. p.: PH 1841/31, 254. p.: Szabadka PH 1841/64, 536. p.: Bártfa PH 1841/88, 740. p.
- ³⁰ Bató 2001b, 27-28. pp.: Udvarhelyszék PH 1841/68, 572. p.: Vas PH 1841/71, 599. p.: Kossuth 2003. 194. p.: Ugocsa PH 1841/75, 631. p.: Erdélyi országgyűlés PH 1841/96, 808. p.
- ³¹ Bató 2001b, 28-31. pp.: Anglia PH 1841/82, 693. p.: PH 1841/102, 857. p.: PH 1841/44, 369. p.: PH 1841/84, 709. p.: Szemere 456-457. pp.
- ³² PH 1841/100, 840. p.
- ³³ PH 1841/69, 584. p.
- ³⁴ PH 1841/19, 153-154. pp.: PH 1841/88, 741. p.
- ³⁵ PH 1841/75, 633. p.
- ³⁶ PH 1841/78, 658. p.
- ³⁷ PH 1841/102, 857. p.
- ³⁸ PH 1841/94, 794. p.
- ³⁹ PH 1841/90, 757. p.
- ⁴⁰ Bató 2001b, 31-33. pp.
- ⁴¹ Kenessey 208. p.
- ⁴² Zoltán 379. p.: Kossuth 2003. 126-127. pp.
- ⁴³ Szemere 456-457. pp. A téves fordítás még a 20. századi történet-szeket is megtéveszti pl.: „hallgató rendszer (a magánzárka)” Urbán 47. p., 105. j. Kossuth álláspontja nem a vezércikkben vagy Szemere cikkéhez fűzött lábjegyzetben szerepel, hanem egy főszövegben elhelyezett terjedelmes szerkesztői megjegyzésben.
- ⁴⁴ Bodon 1841a, 456. p.: Bodon 1841b, 795. p.
- ⁴⁵ Bató 2001b, 33-34. pp.: PH 1841/34, 284. p.: PH 1841/41, 344. p.: PH 1841/42, 353. p.: PH 1841/43, 363. p.: PH 1841/44, 372. p.
- ⁴⁶ Borsod PH 1841/83, 698. p.: Hajdúkerület PH 1841/25, 204. p.: Somogy PH 1841/42, 349. p.: Bihar PH 1841/79, 665. p.: Bereg PH 1841/104, 870. p.: Pozsony PH 1841/103, 862. p.: Nyitra PH 1841/77, 649. p.: Torontál PH 1841/37, 306. p.: Fejér PH 1841/34, 281. p.: Szabadka PH 1841/64, 536. p.: Baranya PH 1841/31, 255. p.
- ⁴⁷ Fővárosi ujdonságok PH 1841/48, 397. p.: Pest PH 1841/71, 597. p.: Nyitra PH 1841/77, 649. p.: Torontál PH 1841/37, 306. p.: Fejér PH 1841/34, 281. p.: Bihar PH 1841/79, 665. p.: Temes PH 1841/26, 211. p.: PH 1841/31, 252. p.: PH 1841/43, 358. p.: Temesvár PH 1841/31, 254. p.
- ⁴⁸ Bihar PH 1841/79, 665. p.: Hont PH 1841/103, 863. p.
- ⁴⁹ Nyitra PH 1841/46, 383. p.: PH 1841/77, 649-650. pp.: Abaúj PH 1841/80, 673. p.: Bereg PH 1841/71, 597. p.: Sz. PH 1841/39, 325. p.
- ⁵⁰ Szabadka PH 1841/64, 536. p.: Borsod PH 1841/33, 269. p.: Zoltán 379. p.: Mezey 1990, 29. p.
- ⁵¹ Kossuth 1841b, 57. p.: Kenessey 208. p.: Zoltán 379. p.: Hont PH 1841/16, 126. p.: Szatmár PH 1841/69, 582-583. pp.: Borsod PH 1841/33, 269. p.: Torontál PH 1841/37, 306. p.: Bihar PH 1841/52, 436. p.: Bács PH 1841/27, 220. p.: PH 1841/58, 487. p.
- ⁵² Hajdúkerület PH 1841/58, 488. p.: Komárom PH 1841/80, 674. p.: Udvarhelyszék PH 1841/67, 563. p.: PH 1841/68, 572. p.: Zemplén PH 1841/63, 527. p.
- ⁵³ Komárom PH 1841/7, 50. p.: PH 1841/15, 116. p.: Baranya PH 1841/75, 631. p.: Békés PH 1841/104, 872. p.: Szatmár PH 1841/69, 582-583. pp.
- ⁵⁴ Kabódi-Mezey 1997b: Komárom PH 1841/7, 50. p.: PH 1841/80, 674. p.: Vas PH 1841/61, 511. p.: PH 1841/71, 599. p.: PH 1841/86, 723. p.: PH 1841/104, 856. p.: Bars PH 1841/79, 666. p.: Ugocsa PH 1841/75, 631. p.: PH 1841/76, 639. p.: Jászkun kerület PH 1841/92, 774. p.: Pozsony PH 1841/103, 862. p.: Békés PH 1841/104, 872. p.
- ⁵⁵ Temesvár PH 1841/31, 252. p.: Bereg PH 1841/71, 597. p.: Bihar PH 1841/104, 871. p.
- ⁵⁶ Mezey 1998, 26. p.
- ⁵⁷ Kossuth 1841a, 49. p.: Kossuth 1841c, 73. p.
- ⁵⁸ Fővárosi ujdonságok PH 1841/4, 27. p.: Zoltán 378. p.: Komárom: PH 1841/7, 50. p.: PH 1841/13, 100. p.: Hont PH 1841/16, 126. p.: PH 1841/103, 863. p.: Bács PH 1841/58, 487. p.: PH 1841/27, 220. p.: Somogy PH 1841/42, 349. p.: Vas PH 1841/61, 511. p.: PH 1841/86, 722-723. pp.: Bihar PH 1841/52, 436. p.: PH 1841/79, 665. p.: PH 1841/104, 871. p.: Turóc PH 1841/31, 251. p.: Borsod PH 1841/33, 269. p.: Bars PH 1841/45, 376. p.: Nyitra PH 1841/59, 495. p.
- ⁵⁹ Hoóz-Kovácsics 8. p.
- ⁶⁰ Az összefoglaló táblázatokat és a bizottság ezt feldolgozó jelentését teljes egészében Fayer László közölte: Fayer 1896/1, 102. p., 136. p.: Fayer 1898, V, IX, 100-319. pp., 509-519. pp. Az itt közölt megállapításokat megismételte: Tiba 213-214. pp.
- ⁶¹ Bodon 1841a, 456. p.: Bodon 1841b, 795. p.: Szabadka PH 1841/64, 536. p.: Bártfa PH 1841/88, 740. p.: Bács: PH 1841/73, 616. p.: PH 1841/97, 816. p.: Baranya PH 1841/62, 519. p.: Hajdúkerület PH 1841/58, 488. p.: Komárom PH 1841/86, 722. p.: Nyitra: PH 1841/89, 746. p.: Tolna PH 1841/96, 808. p.: Turóc PH 1841/88, 738. p.
- ⁶² Hoóz 62. p.
- ⁶³ Ezzel a kormányzat is tisztában volt. Majláth Antal kancellár 1843-ban rámutatott arra, hogy „a közvélemény – mintha hosszú álomból ébredt volna fel – rengeteg problémát tart sürgősen megoldandónak, és közben sem a teendők természetes sorrendjére, sem a hozzájuk szükséges eszközökre nincs tekintettel.” Varga 1980a, 734. p.
- ⁶⁴ Mezey 1998, 26. p.: Mezey 1990, 61. p.: Hajdúkerület PH 1841/25, 204. p.: PH 1841/58, 488. p.: Bars PH 1841/45, 376. p.: PH 1841/79, 666. p.: Pest PH 1841/71, 597. p.: PH 1841/92, 775. p.: Fejér PH 1841/34, 281. p.
- ⁶⁵ Hont PH 1841/16, 126. p.: Kenessey 208. p.
- ⁶⁶ Ugocsa PH 1841/75, 631. p.: PH 1841/76, 639. p.: Csanád PH 1841/52, 436. p.: Mezey 1992, 40. p.: Mezey 1998, 27. p.: Hont PH 1841/52, 435. p.: Pest PH 1841/92, 775. p.: Veszprém PH 1841/65, 544. p.: Baranya PH 1841/31, 255. p.: Torontál PH 1841/37, 306. p.
- ⁶⁷ Bereg PH 1841/104, 870. p.: Fejér PH 1841/34, 281. p.: Pest PH 1841/71, 597. p.: Bács PH 1841/27, 220. p.: Bars PH 1841/79, 666. p.: Hajdúkerület PH 1841/25, 204. p.: PH 1841/58, 488. p.: Pozsony PH 1841/103, 862. p.
- ⁶⁸ Komárom PH 1841/7, 50. p.: PH 1841/15, 116. p.: PH 1841/80, 674. p.: Vas PH 1841/61, 511. p.: Fővárosi ujdonságok PH 1841/42, 346. p.
- ⁶⁹ Kossuth 1841f, 374; Kossuth 1841e, 459. V

Pálvölgyi Balázs:

„A kolera egyike az emberiség legnagyobb jótevőinek”^{*1}

A KOLERA ELLENI VÉDEKEZÉS A KÖZEGÉSZSÉGÜGYI KÖZIGAZGATÁS RENDSZERÉBEN AZ 1872–1873-AS KOLERA IDEJÉN

A fenti megállapítást *Markusovszky Lajos* tette, és méltán. A XIX. század közegészségügyi gondolkodását mi sem rázta föl jobban, mint a kolera. Markusovszky, és vele azok, akik a XIX. század utolsó harmadában a hazai közegészségügy megújításán dolgoztak, valóban azt gondolhatták, hogy a kolera a közös ügy jótevője. A század folyamán vissza-visszatérő járványok ugyanis olyan sokkot jelentettek az ország lakosságának és a kormánynak, hogy az ellene való védekezés kapcsán lassan megkezdődött a közegészségügyi közigazgatás reformja és megkezdődött a már modernnek nevezhető egészségügyi szolgáltatások megszervezése. Valami új indult tehát a kolera hatására, és ez, tekintve, hogy a közegészségügy csak igen ritkán került a figyelem középpontjába, az ügyért tenni akarókat soha nem látott, pezsgő, komoly szellemi eredményeket fölmutató munkára ösztönözte.

A KOLERA MEGJELENÉSE ÉS AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI KOLERA

A kolera – a pestishez hasonlóan² – Ázsiából érkezett hazánkba 1831 nyarán. A híre persze már korábban eljutott, és a kormányzat az egyéb járványok – különösen a pestis alkalmával szokásos reflexek szerint cselekedett.³ Azaz egyetlen és legjobb védekezésnek a határzár, a vesztégzár, és egyáltalán, a lehető legteljesebb elzárkózás módszerét választotta.⁴ Növümként jelent meg a tudományos információszerezés, minthogy orvosokat küldtek ki Oroszországba, hogy tanulmányozzák az eseményeket és az addig teljesen ismeretlen betegséget. Végeredményként napvilágot látott egy utasítás,⁵ amely a járvány megelőzésére szolgált volna, és a szerzett ismeretek birtokában próbálta meg fölállítani a betegség esetleges betörésére a védekezés szervezetét. A védekezés legfőbb szerve a Helytartótanács, mely alá a minden megyében megszervezett „Cholera deputatio” tartozik, amely működési területén teljes hatáskörrel bír. A járásokban a kolera-biztos a főszolgabíró, a váro-

sok és községek pedig kapnak egy megye által küldött személyt, aki utasítja az előjáróságot.

A megelőző és a védekező intézkedések teljesen hatástalanok voltak, a kór gyorsan terjedt. A Helytartótanács lépéssorozatát a kapkodás, a tanácsstalanság és a megszokott hivatali rendszer önjáró problémamegoldása fémjelezte.⁶ Azaz bezáratta az iskolákat, megtiltotta a vásárokat, orvosságokat osztott ki, és kolera-orvosokat rendelt ki a fertőzött vidékekre, a fertőzött vidékekről érkezőket vesztégzár alá rendelte, és addig, míg ki nem derült, hogy az már teljesen hatástalan, fönntartotta a zárionalakat is. Az országot húsz kolera-körzetre osztotta, és mindegyikbe királyi biztost küldött. Lenhossék Mihály protomedicus⁷ pedig a Helytartótanács nevében „Rövid Utasítás”-t adott ki, 1831. június 10-ei dátummal, amelyben a védekezés legfontosabb alapelveit is rögzítették.⁸ Ebből a legfontosabb, hogy tudtak a betegség fertőző voltáról. Azt azonban már nem tudták, hogy vajon mi is okozza a fertőzést, hogyan történik, és hogyan lehetne igazán védekezni.

A VÉDEKEZÉS ESZKÖZEI

A kolera elleni igazán hatékony védekezést lehetlenné tette, hogy ismeretlen volt a kolera kórokozója, a *vibrio cholerae* baktérium (ezt majd 1883-ban fedezi fel Koch⁹). A vélemények tehát teljesen megoszlottak a teendőket illetően. Ami eredményt pedig föl tudtak mutatni, az inkább a szerencsének és a jó orvosi ösztönnek köszönhető, mint a megalapozott ismereteknek.

A kolera terjedésének módjáról két meghatározó elmélet alakult ki. Az első az „emberről-emberre” módon tartotta fertőzőnek a betegséget. Mivel azonban az a tény, hogy a fertőzés nem csak úgy terjed, ha valaki közvetlen érintkezésbe lép a beteggel, hanem a vízzel, vagy fertőzött tejtermék útján, látványosan sikertelenné tette a kolera elleni védekezést ezen elv alapján. A második, a „miazma-elmélet” erre a sikertelenségre adott válasz volt, amely abból indult ki, hogy bizonyos bomló anyagok fertőzik meg a levegőt, mely a járványt okozza.¹⁰

Gyógyszerként a legkülönbözőbb szereket alkalmazták. Az ópiumot, a kámfort ($C_{10}H_{16}O$), a kalomelt (Cl_2Hg_2) és a bizmutot, ezen kívül használtak klórmésszel kevert anyagokat, izzasztókat, forró ecetes borogatást, különböző bedörzsöléseket, de piócat és érvágást is. A megelőzésre is bámulatosan sokféle módszert használtak. Így a gyomortájék fehér gyantával való bekenését, de még széles bőrv hordását is javasolták.¹¹ Nem csoda, hogy a védekezés eredménytelensége fölkorlácsolta a kedélyeket, az intézkedéseket végrehajtani szándékozókkal szemben.¹²

A későbbi járványok során is visszatérő gond volt a rendelkezések nehezen végrehajthatósága. Ez nem is csoda egy olyan járvány esetében, amely ellen a védekezésnek annyiféle formája volt tanácsolt és amely esetében a „hivatalos” védekezés intézkedései sem nyújtottak megfelelő védelmet a betegség ellen. A törvényha-

tóságok így egyre másra szabták ki a bírságokat a későbbi járványok során is, a fertőtlenítési szabályok be nem tartásáért.

AZ 1873-AS JÁRVÁNY

Az 1831-es járvány után a kolera a század középső harmadában is vissza-visszatért,¹³ bár ezek intenzitásukban és elterjedtségükben meg sem közelítették sem az 1831-es első járványt, sem a nagy 1872/73-as járványt.¹⁴ A védekezés technikája sem változott alapvetően, csak néhány ponton jutottak közelebb a megoldáshoz. Fölismerték, hogy a lakások és a víz tisztasága fontos. A kiadványokban egyre hangsúlyosabban jelent meg a lakások újrameszelésének ajánlása, valamint az, hogy a kutak mellé nem célszerű pl. trágyadombot telepíteni, és hasznos, ha időnként fertőtleníti az árnyékszékeket is: „Az árnyékszék károsan ható bűzének megsemmisítésére mészhaltat (klórmész – P.B.) vagy vasgálicot (Fe_2SO_4 – P.B.) vízben felolvasztva hintünk abba poralakban, vagy külön edénybe helyezve állítjuk fel ott.”¹⁵

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók¹⁶ 1874. évi gyűlésén elhangzott, hogy a kolera ellen a legfontosabb védekezés a fertőtlenítés, és erre több módszer is ajánlottak, melyek már a járvány európai megjelenésétől kezdve ismertek voltak. A sokféle fertőtlenítő szer közül más használatát javasolta a gyűlés a ruha, mást a lakás, mást az ágynemű fertőtlenítésére. Így a vasgálic, a klórmész ($\text{CaCl}(\text{OCl}) + \text{H}_2\text{O}$), a kénessav ($\text{H}_5\text{NO}_3\text{S}/\text{NH}_4\text{HSO}_3$), a karbolsav ($\text{C}_6\text{H}_6\text{O}/\text{C}_6\text{H}_5\text{OH}$) mind-mind ajánlott és használható szer volt.¹⁷ A fertőtlenítésnek más, nem vegyszeres módjait is javasolták, nevezetesen a kolerás ürülék fűrézporral való elkeverését, és égetését. Ismertek voltak továbbá – már a kezdetek óta a különböző, részben titkos összetételű szerek is. Ilyen volt például a „Süvern-féle” szer, mely kátrányt, meszet, szentet és ú.n. kesrenyhaltat (MgCl)¹⁸ tartalmazott.¹⁹

A KOLERA MEGJELENÉSE – FÖLKÉSZÜLÉS A JÁRVÁNYRA

Az 1872/73-as kolera is kelet felől érkezett. Az első megbetegedés Máramarosban, Rahón történt, 1872. szeptember 14-én.^{20 21 22} A kormányzat és a törvényhatóságok nem voltak megfelelően fölkészülve a járványra: a már létező tájékoztató anyagok kiküldése és az arról való gondoskodás, hogy azzal mindenki megismerkedhessen, nagy nehézségekbe ütközött. Volt olyan vármegye, ahol még nyelvi nehézségek is hátráltatták a koleraellenes tevékenységet: Liptó vármegye panaszkodta, hogy ugyan megkapta az anyagot és tárgyalta a 28491/aug. 31-es a „nép oktatásáról” szóló rendeletet, de „miután megyénk tót ajkú lakossága és a községi előjárók a magyar nyelvet nem bírják, de továbbá megyei jegyzőségünk fordító osztállyal nem bír,” kérte,

hogy a minisztérium fordíttassa le a kérdéses anyagot, mert különben nem sok hasznát veszik a tájékoztatónak.²³ A levél pedig 1872. szeptember 16-án kelt, akkor, amikor a kolera már az országban volt. A törvényhatóságok lépéseik során olykor egymást is akadályozták a járvány elleni védekezésben. Pest városának kolera-megelőzési bizottságából novemberben kelt egy jelentés, mely arról tudósít, hogy Esztergom vármegye alispánjának intézkedése nyomán lényegében lehetetlen a felvidék és Bécs felé végrehajtani a toloncolásokat, így a város a járványellenes védekezés feladatait sem tudta maradéktalanul teljesíteni.²⁴ A toloncok tartásának tehát nem kívánta állni és ezért azt kérte a minisztériumtól, hogy „ha ez közegészségi tekintetnél fogva a jelen járványos időkben teljesíthetőnek nem látszanék (t.i. az eltoloncolás- P.B.), intézkedni méltóztatnék, hogy a különben eltoloncolandó csapatok az állam költségén fenntartandó helyiségben nyerjenek szállást és ellátást.”²⁵

Ami pedig a kellő számú orvosi személyzetet illeti, általánosan elmondható, hogy az országban ekkor a szükségesnél jóval kevesebb orvos dolgozott, és a járvány idején még a viszonylag jobban ellátott városok és megyék is nehéz helyzetbe kerültek. „Járvány-kerületi orvosokról Patzek dr. megyei tisztii főorvos sürgölésére jókor gondoskodott a megye, de a mellett, hogy ilyenek kevesen voltak, sokszor csak is a megye úgynevezett járási orvosai valának kénytelenek ki-ki járni mások kerületébe is, kik vonakodva teljesítették a reájuk erőszakolt tiszte.”²⁶ – foglalja össze tapasztalatait Török János, hozzátéve, hogy ilyen rendkívüli esetekben elkerülhetetlen a magánorvosok „közcéli” érdekében való kirendelése.

A védekezés összehangolására rendelet született, mely szabályozta a fertőtlenítés módját.²⁷ Az indoklásban ugyan fölfedezhető a miazma-elmélet hatása is, de maga az alapkoncepció és az ajánlás – a hatékony fertőtlenítési módok ajánlása miatt alkalmas arra, hogy védelmet nyújtson a kolera ellen.

A JÁRVÁNY MEGISMERÉSÉRE TETT LÉPÉSEK

A járvány alkalmat adott a betegség alapos megfigyelésére. Ugyan a kolerát már az 1831-es járvány alatt alapos megfigyelés alá vették, de kiváltó okáról negyven évvel később sem tudtak többet, mint az első idején. Magyarország két közegészségüggyel foglalkozó szervezete is készített tervezetet a kolera megfigyelésére.

Az Országos Közegészségi Tanács²⁸ tervezetében egy központi „észlelde” és az ezzel összeköttetésben álló vidéki állomások szerepeltek. Az intézet föllállításának tervére augusztus 20-án érkezett meg a belügyminisztériumi leirat, mely ezt elfogadta, és egyben fölszólította a tanácsot, hogy dolgozza ki részletesen a tervet. A cél egyértelmű: „hogy a járványnak természete általában, s annak nálunk hatékony segéd okai megismertethessenek, hogy a járvány megfigyeléséből hasznot

húzzunk a jövőre nézve (...) miszerint ezen intézkedések nem pusztán a cholera ellenében válnak értékessé, hanem valamennyi járvány, sőt mondhatni az összes közegészségügyre nézve.”²⁹ A Tanács tehát már távlatokban gondolkodott. A járványellenes védekezés reményt keltő nyugati eredményei gondolkodásra készíteték a hazai szakembereket is. A tervezett vizsgálatok között a talaj és a légkör vizsgálata szerepel, melyben a külföldi gyakorlat³⁰ és a miazma-elmélet hatását is fölfedezhetjük. Ami pedig talán a legfontosabb, hogy Gross Lajos a Közegészségi Tanács 1873. október 16-i ülésén megfogalmazta, hogy szükség van a közegészségügy egyetemi szintű oktatására, azaz szükség van egy közegészségi tanszék föllállítására az egyetemen.³¹

A másik javaslatot a Budapesti Királyi Orvosegyetem nyújtotta be.³² A belügyminisztérium BM 1872/39015, december 9-ei leiratával elfogadta a megfigyelés szempontjait. A Bókay János és Stiller Bertalan nevéhez fűződő javaslat szerint vizsgálni kell a járvány mozgását, hogy kimutatható-e a ragályozás, továbbá vizsgálni kell – az OKT javaslatához hasonlóan – a talaj, a talajvíz, a csatornázás állapotát, valamint azt, hogy milyen gyógy-módok bizonyultak sikeresnek a kórházakban. Lényegében tehát kibontakozik előttünk a korabeli védekezés sötétben tapogatózó, bizonytalankodó harca, melyben a szakmai szervezetek is leginkább csak megfigyeléssel tudják bővíteni ismereteiket. A tervezetben szerepel szakértők kiküldése is, mégpedig a fővárosnak 1, vidékre 3-4, két-három hónapra, napi 10 Ft díjazással.³³

Mindezek után és ellenére a minisztérium végzése szerint a megfigyelést az Országos Közegészségi Tanács bekapcsolásával, csupán 1 fővárosi és 1 vidéki megfigyelővel végeztették el.

A TÖRVÉNYHATÓSÁGOK ÉS A MINISZTERIUM, A MINISZTERI BIZTOSI INTÉZMÉNY – GRÓSZ LIPÓT SÁTORALJAÚJHELYEN

A törvényhatóságoknak elég gondot okozott az, hogy a lakossággal betartassa a járvány-ellenes intézkedéseket, de ezen túl helyenként maga a helyi igazgatási rendszer is súlyos zavarokkal küzdött. A védekezésben tapasztalható egyenetlenségek és hiányosságok miatt a minisztérium biztosok kiküldését határozta el. Szapáry belügyminiszter szavai szerint ennek oka: „A cholera-nak utóbbi időben észlelt nagyobb mérvű terjedése folytán szükségesnek láttam oly vidékre, melyekben nagyobbfokú megbetegülések és jelentékenyebb halálozás mutatkozik, ministeri biztosokat kiküldeni, kiknek feladata lesz azon helyeket, melyekben a járvány nagyobb mérvben felmerült beutazni, maguknak a fennálló cholerautásításban elősorolt hatósági óv és gyógyintézkedések miképpen fogantatásáról meggyőződést szerezni, a talált hiányokat az illető törvényhatóságnak és egyidejűleg a főispánnak tudomására juttatni, s az ezek által elrendelt intézkedéseket megfigyelni, ha pe-

dig a hiányok ez uton sem távolíthatnak el, ezen körülményt közvetlenül nekem táviratilag feljelenteni.”³⁴ Így mintegy negyven miniszteri biztos kiküldésére került sor.³⁵ A miniszteri biztos kirendelése azonban korántsem váltotta ki az érintett törvényhatóságok rokonszenvét. Leginkább a belügyekbe való beavatkozásként értékelték, és gyakran némi ellenszenvvel fogadták a helyszínre érkező szakembereket.

A Zemplénbe kiküldött miniszteri biztos, Grósz Lipót, Sátoraljaújhelyről kelt jelentése kiválóan mutatja be az ország egyes részeiben található siralmas állapotokat és a biztos munkáinak lényegét.³⁶ Grósz 1872. december 11-én délben érkezett a városba. Megbeszéléseket folytatott Czhyzer Kornél megyei orvossal, meggyőződött róla, hogy a megye megtett minden intézkedést, amit a minisztérium előírt. Azaz megalkotta azokat a szabályrendeleteket, melyek szükségesek, de „melyek azonban nem mindenhol, sőt néhol nagyobbbrészt nem fogantatosítottak”.

A városban viszonylag gyorsan kialakult a járvány, magasra szökött a halálozások száma. A szabályoknak megfelelően megalakult egy járvány-bizottság, mely 1872. november 27-én ülést tartott és szabályrendeletet adott ki, „az intézkedések túlnyomó része azonban a város által semmi irányban végre nem hajtattak.” Ezt követően a város igazgatása és a járványellenes védekezés mindinkább kaotikus jelleget kezdett öltetni. A biztos megállapította, hogy a város adottságai rendkívül megnehezítik a védekezést, mivel a fertőtlenítés alapvető követelményének is csak nagy nehezen tudnak megfelelni: a város 1200 házából csak 400-ban van WC. De az árnyékszékekre előírt szabályok pontos betartását sem igen tudják felügyelni, mert szinte teljesen hiányzik az ellenőrző személyzet. A jelentésből ezek után a városi igazgatás teljes káosza és csődje bontakozik ki. A megyei alispán megvádolta a járási szolgabíró, és a segédszolgabíró, hogy ők azok, akik miatt a súlyos helyzet kialakult, nem felügyelik az intézkedések végrehajtását, és úgy bújnak ki a köteleességteljesítés alól, hogy egyszerűen beteget jelentenek. Ezért kénytelen az alispán a „törvényes gyakorlat ellenére a városi hatósághoz közvetlenül és nem a szolgabíró útján intézni.” Beteget jelentett továbbá a város bírása, a város kapitánya, valamint a főorvos is. Ez utóbbi tényleges betegségeről Grósz személyesen győződött meg. Nem voltak helyzetük magaslatán az orvosok sem. A betegek bejelentését nem végezték el, így lényegében nem lehetett tudni, hogy hány beteg volt, ráadásul 120 kolerást, akik a vasútnál dolgoztak, úgy temettek el, hogy még a nevüket sem lehet tudni. A kolerás vasúti munkások gyakran szegényeknél vettek ki szobát, hogy olcsóbb legyen, de itt a szükséges elkülönítő- és fertőtlenítő szabályokat nem tartották be, így a halandóság körükben még nagyobb volt: „néhány házban egész család halt ki,” és „Az említett káros befolyások folytán a járvány a város egyéb részeire is kiterjedvén, különösen a szegényebb sorsú osztályt súlytotta.(sic!)” – állapítja meg a miniszteri biztos. Grósz első lépésnek a működő járványbizottság létrehozását jelölte meg. Megállapítása szerint

ugyanis „megérkeztemkor ott járvány bizottmány tényleg nem létezett, és a pusztító vésszel küzdő városi lakosság úgyszólván magára volt hagyatva.” Végül sikerült az alispánból, a városi küldöttekből, a helyi orvosokból és lelkészekből egy állandó bizottságot létrehozni. A következő teendő a rendelkezések végrehajtásának ellenőrzése volt. Így a bizottság napidíjjal ellátva, a bizottság két orvossal együtt kiküldött két személyt, akik házról-házra jártak, intézkedtek, majd 24 óra múlva ismét visszatértek ellenőrizni, hogy végrehajtották-e a rendelkezéseket, s amennyiben nem, kiszabták a mulasztási bírságot. A bizottság rendelkezett arról, hogy az orvosok teljesítsék a bejelentési kötelezettségüket, a lakosságot tájékoztassák falragaszok, tizedesek útján, valamint a templomokban. Rendelkezett arról is, hogy az elsősegélyt nyújtó orvos el legyen látva megfelelő gyógyszerekkel, és hogy ezeket a vagyontalanoknak ingyen adja ki. Grósz ellenőrizte a kórházakat is. A város első kolera-kórháza meglehetősen szűkös volt a járvány méreteihez képest. Mindössze négy főre tervezett. A másik, az újabb kórházban viszont már volt egy szoba az „üldülőknek” is. Ez a kórház sokkal nagyobb volt, 17 emberre tervezett, s a biztos kérdéseire az ellátásról elismerően nyilatkoztak a betegek. Nagy volt tehát az ellentét a régebbi kórház és az újabb között, mivel a régi- ben: „a betegek ugyanis a földön feküdtek, és a tisztaság sem volt eléggé fenntartva”, míg az új megfelelt a miniszteri biztos elképzeléseinek. A halottasház céljára viszont „egy vásári bódét használtak, mely kellőleg ki sem volt tisztítva, és melynek egyik szegletében egy cholera halottat láttam a puszta földön feküdni”. A temetésnél, az új rendelkezés szerint a halottakat legalább egy öl mély, fertőtlenítővel behintett sírba kellett temetni. Intézkedett továbbá arról, hogy az utcák tisztasága érdekében ássanak árkot, mely elvezeti a szennyvizet.

Grósz további intézkedéseivel érintette a legveszélyeztetettebbnek tekinthető vasúti munkások, valamint az özvegyek és árvák csoportját: indítványára alapján a bizottság elrendelte, hogy a vasúti vállalkozók gondoskodjanak a naponkénti orvosi vizsgálatról, illetve, hogy a kolera-árvák és özvegyek kapjanak ellátást, nehogy a legyengültségtől megbetegedjenek.

A miniszteri biztos tehát elérte azt, hogy a törvényhatóság a rendelkezések jobb végrehajtásáról gondoskodjon. A vonatkozó szabályok végrehajthatatlansága volt a magyarországi koleraellenes, sőt általában a járványellenes védekezés Achilles-sarka. A kidolgozott védekezési technikák pontos betartása ugyanis ebben a korszakban már komoly eredményeket hozhatott volna, még a kolera pontos kórokozójának ismerete nélkül is.

TÁMOGATÁS A SZEGÉNYEBB TÖRVÉNYHATÓSÁGOKNAK

A kolera elleni védekezés költségei a század végéig a törvényhatóságokat, illetve községeket terhelték, ezért megjelent az egyes szegényebb vidékek és törvényhatóságok állami támogatása is. Gr. Szapáry Gyula belügy-

miniszter megfogalmazása szerint „(...) Mind e mellett, s habár a helyesen és kellő időben alkalmazott óv- és gyógyintézkedések jó eredménye kétségen kívül van, a járvány terjedését meggátolni eddig sem sikerült. A beérkezett jelentések szerint ennek oka leginkább abban rejlik, hogy egyrészt a nép alsó osztálya, melynél a cholera leginkább dühöng, még mindig nem bír elég fogékonysággal és bizalommal a gyógyrendszabályok iránt, és e miatt, nem fordul orvosi segélyhez ideje korán, másrészt, hogy e járványos kór különösen azon egyéneket támadja meg, kik a múlt években uralgott lázas betegségek folytán testileg elsanyargatva, nagyrészt sem a kellő táplálkozás, sem pedig az időjárás viszonyosságai ellen kellő védelemül szolgáló czélszerű ruházattal ellátva nincsenek, sőt, némely vidéken nyomorral és ínséggel küzdenek, ezen bajok pedig a legrendesebb viszonyok között is járványos betegségek előidézése a legfőbb tényezőkül tekintethetők, járványok uralgása idején pedig a veszély fokozását eredményezi.”³⁷

A kolera elleni védekezés megszervezésében a Belügyminisztérium költségelőlegezésekkel, és segélyezésekkel vett részt.³⁸ A fent megfogalmazottak miatt nagy szükség volt az élelmezés, de még a gyógyszerek ilyen módon történő biztosítására is. Az így folyósított előlegből fedezték egyes községek azokat a kiadásokat, melyeknek viselése egyébként tehát saját köteleességük volt. A kolera-kórházak felszerelése, a fertőtlenítés és a fertőtlenítő szerek biztosítása, kolera-orvosok alkalmazása mind részét képezte az ily módon finanszírozott területnek. A minisztérium által biztosított keretek azonban nem voltak elegendők a költségek fedezésére: „(...) azon összeg pedig, melyet a törvényhatóságoknak cholera kórházak felállítása, fertőtlenítési- és gyógyszerre, továbbá a gyógykezelés költségeire, nem különben a szűkölködők táplálására ez ideig előleg, vagy segélyként juttattam, már is tetemesen túlhaladja azon körlátot, melyet e részben a költségvetési törvény elémbé szab.”³⁹ A miniszter a főispánokhoz fordult, hogy a „magán-jótekonyságra” fölhívással próbáljanak újabb forrásokhoz jutni és „személyes befolyásukkal a társadalmi téren oda hassanak, miképp áldozatkész személyek, továbbá testületek és társulatok a szegény sorús népnek gyámolítására felszólíttassanak.”⁴⁰

A JÁRVÁNY HATÁSA

Az 1872–1873-as kolera határkövet képezett a hazai járványos betegségek, és az ellenük való védekezés történetében. A magas halandósággal járó kolerajárványt tekinti a szakirodalom az utolsó középkori típusú járványnak, nem csak a halálozási arány, hanem a védekezés szervezettsége/szervezetlensége miatt is.

Az 1872–1873-as kolera két hullámban támadott, ráadásul nem csak ez volt az egyetlen járványos betegség ebben az időszakban: Kőrösi József egyenesen két különböző, párhuzamosan pusztító járványról beszél.⁴¹ A kolera mellett, kissé később kezdődve Budapesten himlő,⁴² az ország számos részén pedig a váltóláz (malária),

olykor már a kolerával egy időben⁴³, vagy utána tört ki, mely a legyengült lakosságra végzetes hatással volt.⁴⁴ A kifejlődő váltóláz-járvány ellen a belügyminiszter a ki-rendelt koleraorvosok munkájára számított, és utasította a törvényhatóságokat, hogy erről, valamint a szegényeknek kiszolgáltatandó ingyen-gyógyszerről gondoskodjanak.⁴⁵ Szapáry Ferenc Józsefhez a kolera helyzetéről írt jelentésében is megemlítette, hogy a kolera egyes törvényhatóságokban kiújult (1873. végén): „Ellenben ujabban ütött ki két törvényhatóság területén, és pedig Libetbányán és Fogaras vidéken.”⁴⁶ A járvány áldozatainak számát így – hogy egymás utáni, különböző járványokról van szó voltaképpen nehéz pontosan meghatározni. Nehéz ezen kívül azért is, mert a tudományos módszerekkel dolgozó közegészségügyi statisztikai adatgyűjtés majd csak később indult meg, valamint azért, mert minden ellenőrzés mellett sem ismert pontosan, hogy hányan haltak meg otthon,⁴⁷ és hogy pontosan hányan valóban kolerában. Így a helyi adatok összesítésével nem kapunk pontos eredményt, Szapáry 1873. novemberi jelentésében szereplő számokat csak közelítő adatoknak tekinthetjük: „A járvány egész tartama alatt 138 törvényhatósághoz tartozó 6380 községben 8.491.861 összes lakosság között megbetegült 433.295 meggyógyult – 247.718, meghalt 182.599, további ápolás alatt pedig maradt 2978 egyén. A fen kitett 6380 község közül ezidőleg cholerabeteg 5895 helységben nincsen, hatóságilag pedig végkép megszűntnek nyilvánított e járvány 90 törvényhatóság területén 3832 községben.”⁴⁸

Az 1873-as kolera demográfiai hatását tekintve kétségtelenül még évekig érezte hatását Magyarországon. Ami azonban ehhez a járványhoz köthető kedvező fejlemény, hogy – a Koch-féle felfedezés előtti elméletek hatására – a hatóságok figyelme a védekezés során akaratlanul is olyan kérdések megoldására irányult, melyek korábban nem, vagy nem eléggé képezték részét a várospolitikának. A „túlnépes” lakások, egyáltalán az egészségtelen lakások kérdése ekkor került a városi közegészségügy látókörébe, és hasonlóképpen ekkor az ivóvíz-szolgáltatás is, a csatornaüggyel együtt.

A fertőtlenítési szabályok betartatásának problémái a védekezés gyenge pontját képezték. Miként az a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók gyűlésén is elhangzott, a fertőtlenítést elegendőnek tartották a védekezéshez, de – mint mondják – a rendelkezések betartatatlansága miatt volt oly csekély az eredmény.⁴⁹ Ebben nem csak az intézkedésekkel szembeni ellenállás, és bizalmatlanság, hanem sok esetben az anyagi eszközök hiánya is szerepet játszott. Amit erről Gerlóczy Zsigmond 1890-ben megfogalmazott, az igaz az 1872/1873-as kolerajárvány idején tett intézkedésekre is: „Ellenben a betegség tartama alatt, ha el is rendelik a beteg ürülekeinek és szennyes fehérneműinek, ágyneműinek pontos dezinficizálását, sokszor a beteg anyagi helyzeténél fogva képtelen az elrendelt költséges dezinficizálás eszközzésére, s így csak akkor végzi el a szükséges dezinficizálást, ha betegsége egész tartama alatt a hozzávaló anyagot ingyen kapja. Már pedig nagyon jól

tudjuk, hogy a fertőző betegségek otthona azon néposztály körében van, a melynek nem csak hogy fertőtlenítőszere, de kenyérre valója is alig van.”⁵⁰

ÖSSZEGZÉS

Az adott időszak eseményeit vizsgálva elsősorban az a kérdés merülhet föl bennünk, hogy miért tudott ekkorra pusztítást véghezvinni az 1872–1873-as kolera? A kétségtelenül igen bonyolult tényezőktől függő végeredményben milyen, és mekkora szerepet játszott a közegészségügyi közigazgatás működése?

Míg az 1831-es, első járvány idején talán a betegség ismeretlensége volt a legkomolyabb tényező a hatalmas pusztításban, a következő nagy járvány végeredményében az igazgatási oldal nagyobb szerepet kapott. A vizsgált korszakra esett a polgári közigazgatás megteremtése. A megszűnő Helytartótanács közegészségügyi közigazgatással kapcsolatos feladatait a Belügyminisztérium vette át, melynek tisztviselői kara nagyrészt szintén a Helytartótanács korábbi tisztviselői közül került ki.⁵¹ A minisztériumon belül külön – igaz kis létszámú osztály jött létre és foglalkozott a közegészségügyi igazgatás feladataival. (A munkát 1883-ig 5 orvos tanácsos, fogalmazó, néhány irodai tiszt végezte, és a tisztviselői létszám igazán jelentősen nem bővült a dualizmus időszakában).

Nem tekinthető tehát előzmény nélkülinek a minisztériumon belül kialakított közegészségügyi osztály működése. Működését tekintve megállapítható, hogy tudományos-szakmai szempontból megfelelően dolgozott, azaz a rendelet-anyagban nyomon követhető a tudomány fejlődése. A részletesebben vizsgált korszak, az 1872–1873-as kolera időszaka a közegészségügyről szóló törvény előkészítésének időszaka is volt. Sokan, és sok szempontból gondolkodtak el a létező és a kialakítandó egészségügyi rendszer alapjairól.⁵² Ekkor azonban még nem fogalmazódott meg a későbbiekben oly gyakran elhangzott, a rendszer hatékonyságának fogyatékosságaival indokolt követelés, hogy szükséges lenne az önálló egészségügyi minisztérium létrehozása.⁵³

A probléma sarokpontját a kortársak szerint is sokkal inkább a végrehajtás kifejezetten gyenge hatásfoka képezte. A betegség elleni védekezés legfontosabb, ekkorra kidolgozott elemei – annak ellenére, hogy a kolera kórokozója ekkor még ismeretlen volt – alkalmasak lettek volna a járvány pusztításának mérséklésére. A tiszta ivóvíz biztosítására és a fertőtlenítési szabályok betartására ebben a korszakban elvileg már rendelkezésre álltak a megfelelő eszközök.⁵⁴ Miért lehetett mégis oly hatalmas a kolera pusztítása? Az igazgatási oldalt vizsgálva szembetűnő, hogy a minisztérium sok esetben nem volt képes hatékonyan végrehajtani a vonatkozó rendeleteket. A középszintű végrehajtás, azaz a törvényhatósági szint lényegében nem állami szférát képezett, ahol a minisztérium jogosítványai sok esetben elégtelennek bizonyultak⁵⁵ (meg kell jegyezni ugyanak-

kor, hogy a minisztérium sem rendelkezett megfelelő anyagi eszközökkel, az egészségügyi kiadások nem képeztek különösebben komoly tételt a költségvetésben⁵⁶). A törvényhatóságok működése pedig a járvány alatt rendkívül sokféle volt. Igazán jó megoldást a miniszteri biztosok kiküldése sem jelentett, mivel ezek kiküldésére akkor került sor, amikor már nyilvánvaló volt, hogy az adott törvényhatóság nem képes megküzdeni a járvánnyal. A törvényhatóságok járvány alatti működésének kérdését tovább árnyalta a kórházi ápolási, és a kolera elleni védekezés költség-viselési rendszerének elhibázottsága, mely finoman fogalmazva óvatossá tette a törvényhatóságokat a nem ottani illetőségűek kórházi fölvetelésében. Annak ellenére tehát, hogy elvileg kötelesek lettek volna bizonyos körülmények között fölvenni más helységben illetékes betegeket, ezt gyakran nem tették meg, mivel a tapasztalatok szerint, az esetlegesen behajthatatlan kórházi számlák miatt könnyen lehetetlenné válhatott működésük. Az egész korszakban jellemző volt továbbá, hogy a törvényhatóságok a járvány kitörésének tényét általában igen későn jelentették be, mellyel hátráltatták a központi intézkedések kidolgozását.

A végrehajtás problémájának másik oldala az érintettek magatartása. Megfigyelhető az egész korszakban, hogy a lakosság egyes csoportjai körében szinte lehetet-

len a járványellenes intézkedések végrehajtása részben az aktív ellenállás, részben a tudatlanság miatt, melynek következtében pontatlanul hajtották végre az előírásokat. Arra pedig egyetlen törvényhatóságban sem volt lehetőség, hogy ezt állandó ellenőrzéssel, felügyelettel oldják meg. Végül szólni kell az orvoshiányról.⁵⁷ A vizsgált korszakban az országban a szükségesnél kevesebb orvos dolgozott, és ez a kevés is egyenlőtlen területi megoszlásban.⁵⁸ A statisztikai adatok szerint mintegy 3300 lakos jutott egy orvosra, de mivel az orvosok közel fele városban dolgozott, így a nagyobb városokban nem igazán lehetett komoly orvoshiányról beszélni, a falvak, főleg a szegényebb vidékeken (pl. Erdélyben) sok esetben lényegében teljesen ellátatlanok maradtak.⁵⁹

Ezen tényezők összhatásával magyarázható tehát a XIX. századi Magyarország egyik legnagyobb járványkatasztrófája. Az 1872–1873-as járvány sokja után a kolera elleni küzdelem új szakasza kezdődött el, amit többek között a közegészségi törvény megalkotása (1876), a kolera kórokozójának 1884-es felfedezése, valamint a városi csatorna- és vízvezeték-hálózatok fokozatos kiépítése határozott meg. Az 1872–1873-as járványhoz hasonló méretű járvány ezért már nem alakult ki Magyarországon, jóllehet a kolera a század hátralevő, sőt, a következő század első éveiben többször viszatért még.⁶⁰

Jegyzetek

* Készült a T043731 sz. OTKA kutatás keretében.

¹ Markusovszky Lajos: *Egyesületek és a társadalom közreműködése az egészségügy előmozdítására* (in: *Az 1885. évi Országos Orvosi és Közegészségügyi Congresszus Tárgyalásai* (Bp., 1885., 254–255. pp.))

² A nagy európai pestis, mely a XIV. század közepén félelmetes pusztítást végzett a kontinens lakosai között, a Krím félszigetről, genovai közreműködéssel érkezett Dél-Európába. A tatárok által ostromlott Kaffa városába behajított pestises hullák a korszak sikeres „biológiai fegyverének” bizonyultak, mely hatásában sokszorosan fölülmúlta a várakozásokat. Több tényező együtthatása következtében ugyanis Európa lakossága egyes szerzők szerint csak a XV. század közepére/végére érte el a XIV. század elejének számát. (Megjegyzendő azonban, hogy újabb kutatások szerint nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy az ekkor pusztító betegség azonos a még a XIX. században is fölbukkanó, baktérium okozta pestissel, mivel a XIV. században pestis néven pusztító betegség lefolyása inkább vírusos eredetre utal.)

³ A járvány-hírek hatására 1830 végén föllállították a katonai kordont a galíciai határon, de ezt három hónappal később föloldották. 1831 májusában azután ismét föllállították, de ez már nem tudta megakadályozni a járvány áttérjedését az ország területére. Id.: Pajkossy Gábor: *A reformkor* [in: *Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, (Osiris, Bp., 2003., 197. p.)]

⁴ Például az ekkor Galíciában állomásozó 4. huszárezredet is mozgósították, és a legszorosabb határláncot kellett kialakítani Brody-től Hussiatyn-ig. 1831 áprilisától, a kolera galíciai megjelenésétől szeptemberig a védvonalból 72 katona esett a járvány áldozatául. Id.: Gustav Ritter Amon von Treuenfest: *Geschichte des k. u. k. Husaren Regiments Nr. 4.* Arthur Herzog von Connaught und Strathearn. (Wien. 1903., 463464. pp.)

⁵ Utasítás az Egészségre ügyelő Hivataloknak nem különben a Pestis-mennő (Contumácia) Intézeteknél felügyelő személyek számára hogy a Cs. Kir. austriai Tartományoknak határai a Cs. Orosz Birodalomban dühösködő Járvány-Epe-Kórságnak (Cholera morbus) berontása előtt bátoraságha tétessenek és béronthatása esetében elterjedése meggátoltsan. (Buda, Egyetemi

Ny., 1830.)

⁶ A Helytartótanács intézkedéssorozatának adott esetben laikusok számára is nyilvánvaló tétovasága csak fokozta a járvánnyal sújtott vidékek lakosságának kétségbeesését. Fest Imre (1817–1883, hírlapíró, majd az osztrák-magyar bank egyik alkormányzója, elnöke a budapesti igazgatóságnak, tagja a központi főtanácsnak) így emlékszik vissza a szepességi eseményekre: „Az 1831. évi nyári szünidő – ami októberig tartott szomorúan emlékezetes időszak volt. A kolera, ez az új, borzasztó járvány könyörtelenül dühöngött, s szülővárosomban is megtizedelte a lakosságot. Egyik haláleset követte a másikat, és még a nyílt utcán is görcsök között estek össze a megbetegedettek. Még jó atyámnak is át kellett esnie egy erős rohamon, amely az erőteljes, mindig egészséges férfit ijesztő gyorsasággal letörte. (...) A hatóságok, különösen a királyi helytartótanács ennek az ismeretlen betegségnek láttán teljesen fejüket vesztették, és amikor egy helytartótanácsi rendelet egyszer azt parancsolta, hogy „lőjék le a háztetőkről a varjakat, mert ezek is terjesztik a járványt,” akkor mindenki tompa rezignációval ölébe tette a kezét, hiszen a világ vége látszott eljönni.” Fest Imre: *Emlékirataim*, (Universitas, Bp., 1999., 17. p.)

⁷ Az orvosi képzést és az egészségügyi igazgatást a Helytartótanácsban belül működő egészségügyi osztály vezetőjeként irányított szakember.

⁸ idézi: Szállási Árpád: *Egy kolera-kiadvány 1831-ből* (in: *Orvostörténeti Közlemények* 8788., 1979.)

⁹ Robert Koch (1843/1910) német bakteriológus, a korszerű tudományos bakteriológia megalapítója. Felfedezte az anthrax-bacillus spóráképzését, a tuberkulózisbaktériumot (1882) és a kolera-vibriót (1884). 1905-ben Nobel-díjjal tüntették ki.

¹⁰ A miazma elmélet számos tudományos vitát váltott ki, mely elméletet így vetett el Korbélyi Endre 1867-ben: „Szabadjon még e helyen szülőföldemet, Tatát a szomszéd Komárommegyéből fömlélni, hol is a kolera először a neustift-utczában ütő föl a fejét egy munkáson, kiről állítattott, hogy Komáromban sánczásás közt betegedett meg, ki is csakhamar elhalt, utána egy pár a virrasztók közül s így tovább terjedt ugyanazon felén az utczának, míg a posgerjnek nagyobb foka és kiterjedése miatt a cholera is na-

gyobb mérvűvé vált, a sarokházból terjedt a szomszéd utcába s így tovább a nélkül, hogy a mocsáros lázgejres Tóvároson 3 hét lefolyta alatt csak egy cholera-eset mutatkozott volna, holott az öreg városon előbb fölkeres az maga magas fekvésű utcákat is, hol a talajvíz állása éppen nem igazolja Pettenkofer gyanítványát. Ha ezeket elfogulatlanul átpillantjuk, kétségünk nem lehet, hogy a cholera-ürülék életművezetben nemzett, életművezetről életművezetre közvetve a posgerj által átszarmazó hatány, nem pedig mint némelyek állítják, járványos ismeretlen légköri befolyás következménye.” Korbélyi Endre: *Az 1866-iki járványos cholera elméleti és gyakorlati ismertetése* (in: A magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartott 12. nagy gyűlésének munkálatai 1867., (Pest, 1868. 282–285, 283. pp.))

¹¹ Aujeszky Aladár: *A kolera magyarországi centenáriuma*, (Bp., 1931. 4. p.)

¹² Olyannyira, hogy két nevezetesebb lázadás is kitört a kolera-ellenes intézkedések miatt. Az első Pest-Budán, amit a nyári szünetre hazatérni kívánó diákok robbantottak ki, a második pedig az ország észak-keleti részén, jellemzően paraszti résztvevőkkel zajlott. Ez utóbbit a szakirodalom nagy része az utolsó középkori típusú parasztlázadásaként tartja számon.

¹³ 1835–37, 1848–1849, 1855, 1866. Id.: Kapronczay Károly: *Adatok az 1848/49. évi szabadságharc egészségügyéről* (in: Orvosi Hetilap 1998/12. 708710. pp.), *Betegápolás a szabadságharc idején* (in: *Lege artis medicinae* 1994/7., 700. p.) Balogh Kálmán: *Az 1865. évi cholera járvány* (Orvosi Hetilap, 1865. 44., 46. 709–711., 739–743. pp.), Dóka Klára: *Közegészségügyi viszonyok Pesten az 1866. évi kolerajárvány idején*. (Orvostörténeti közlemények (80.) 1976., 49–60. pp.)

¹⁴ „A kholera, melly egész hazánkat bejárta s mindenütt olly kiméletlen pusztítást tett, a hol csak megjelent, fővárosunk iránt aránylag még igen udvariasan viselte magát(…)” Vasárnapi Újság, 1854. okt. 29., 35. sz.

¹⁵ B.S.: *Miképp lehet a kolerajárvány lappangó mérgét kikerülni?* Vasárnapi Újság, 1855. aug. 26.

¹⁶ A vándorgyűlések történetéhez ld.: Chyzer Kornél: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. (Sátoraljaújhely 1890.)

¹⁷ Kátai Gábor: *A fertőtlenítő szerek és fertőtlenítés értékéről* (in: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1874. augusztus 24-től augusztus 29-ig Győrött tartott XVII-ik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*, szerk.: Fehér Ipoly. (Bp., 1875., 163–169., 165. pp.)

¹⁸ A korabeli kémiai szaknyelvhez ld.: Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *A magyar kémiai szaknyelv kialakulása* (in: Szabadváry Ferenc, Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *A kémia története Magyarországon*. (Akadémiai Kiadó. Bp., 1972.)

¹⁹ Kátai, 165. p.

²⁰ Grósz Lipót: *Az 1872/3 évben uralgott cholera-járvány keletkezése, terjedése s lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok* (K.n. Bp., 1874.)

²¹ Kőrösi szerint a járvány nem a keleti határvidéken jelent meg, hanem az ország közepén, a Győr vármegyében található Bezi községben, aztán a nagyikindai kerületben. Id.: Kőrösi József: *A pestvárosi kolerajárvány 1872 és 1873-ban*. – különnyomat a „Pestvárosi halandósága 1872 és 1873-ban” című munkából, (Bp., 1876.)

²² A sajtó korábbi kolera-szerű megbetegedésről is hírt ad: „Aug. 26-óta újabb betegülési eset nem mutatkozván, e kór, mely a hazánkban évenként előfordulni szokott cholera-nostros betegséggel azonos volt, a nevezett helyen megszűntnek tekinthető.” *Cholera Magyarországon* (in: Pesti Napló, 1872. szeptember 17.)

²³ MOL K150-182.cs-1872-IV-11-27722

²⁴ MOL K150-182.cs-1872-IV-11-36510

²⁵ u.o.

²⁶ Török János: *Észleletek az 1872–73-ik évi cholera-járványról orvosgyakorlati és állatorvosi megjegyzésekkel* (in: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Győrött tartott 17. nagygyűlésének munkálatai*, 1874., 213–228., 226. pp.)

²⁷ BM 33.251/1873. r. (aug. 14.)

²⁸ A Tanács létrejöttével, működésével kapcsolatban ld.:

Szaplonczay Manó: *A közegészségügyi közigazgatásról*, (Kaposvár, k.n., 1896.), Dr. Varga Lajos: *Az Országos Közegészségügyi Tanács kiemelkedő orvos tagjai (1868–1893)* (in: *Communicationes ex bibliotheca historiae medicae hungarica, supplementum* No.2., 1964), Szemkeő Endre: *Az Országos Közegészségügyi Tanács helye a közegészségügyi szakigazgatásban, és nemzetközi kapcsolatainak jelentősége Magyarország közegészségügyének fejlődésében 1868–1918 között*. (Bölcsészdoktori disszertáció, 1980.)

²⁹ MOL K150-260cs-1873-IV-11-3278-45385

³⁰ a tervezet angol és német példára is hivatkozik

³¹ MOL K150-260cs-1873-IV-11-3278-45385

³² Az orvosi egyesületek történetéhez ld.: Dr. Kapronczay Károly: *Magyar orvosi társulások története* (in: Orvosi Hetilap 132. 16. 871-872.), Dr. Kapronczay Katalin: *Az orvosok érdekvédelmi törekvései a 19. századi Magyarországon a korabeli szaksajtó alapján* (in: Orvostörténeti Közlemények, 4142. (1995–1996), 165–181. pp.)

³³ MOL K150-260cs-1873-IV-11-3278

³⁴ MOL K150-1873-IV-11-28202

³⁵ Például: Abaúj, Sáros, Csongrád, Bártfa, Kassa, Ung, Zemplén, Borsod, Jászkun kerület, Pest, Nagyvárad, Debrecen, Szamosújvár, Szék, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Békés, Máramaros, Szatmár - MOL K150-260cs-1873-IV-11-28202-28387

³⁶ MOL K150-260cs-1873-IV-11-1993, a továbbiakban szereplő idézetek forrása is ezen levéltári hely

³⁷ MOL K150-344-1874-IV-11-193

³⁸ Így jutott támogatáshoz (1000 Ft) Gömör, Bereg, Szabolcs, Zaránd, Zemplén. (2000 Ft) Krassó, Heves, Arad, (1700 Ft) Hunyad (2500 Ft) Szatmár (3000 Ft) Közép-Szolnok és több megye kisebb összeghez, MOL K150-344.cs-1874-IV-11-2104-34729

³⁹ MOL K150-344-1874-IV-11-193

⁴⁰ MOL K150-344.cs-1874-IV-11-2104-34729

⁴¹ Kőrösi József: *A pestvárosi kolerajárvány 1872 és 1873-ban*. – különnyomat a „Pestvárosi halandósága 1872 és 1873-ban” című munkából. (Bp., 1876.)

⁴² A himlő ebben a korszakban – az újraoltások megindulása előtt lényegében állandóan jelen volt az országban. Számos helyen volt hasonló helyzet, mint Fejér megyében: „Már az év első negyedében némely községekben a himlő uralkodott. Budáról ide áthozva, melyet azonban sikerült csakhamar elnyomni, később azonban a nyár folyamán a váltóláz nagy mérvben tűnt fel az egész megyében, végül pedig ősszel a kolerajárvány szintén Budáról áthozva (...)” *Alispáni jelentés az 1872. évről* (Erdős Ferenc: *Alispáni jelentések 1872–1890*. (Fejér megyei történeti évkönyv 24.), http://www.leveltar.fejer.hu/konyvek/evkonyv_24/fejczet_02.html)

⁴³ „Később a himlő s váltóláz-járvány a cholera-val együtt dühöngött, egymásután még ugyanazon egyénen is előjövén.” Török János: *Észleletek az 1872-73-ik évi cholera-járványról orvosgyakorlati és állatorvosi megjegyzésekkel* (in: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Győrött tartott 17. nagygyűlésének munkálatai*, 1874., 213228. pp.)

⁴⁴ „A járvány megszűntével igen makacs váltóláz lépett fel, mely utókövetkezményei által szintén számos halálozást termelt.” Plichta Soma: *Észleletek az 1873-ik évi cholera-járványról Nógrád megyében* (in: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Győrött tartott 17. nagygyűlésének munkálatai*, 1874., 210–212., 211: pp.)

⁴⁵ BM 33.814/1873. sz. r.

⁴⁶ MOL K150- 344cs-1874-IV-11-2104-49131

⁴⁷ Kőrösi említi, hogy Pesten a 2500 kolerában meghaltból csak 1200-an haltak meg kórházban

⁴⁸ MOL K150- 344cs-1874-IV-11-2104-49131

⁴⁹ Kátai Gábor: *A fertőtlenítő szerek és fertőtlenítés értékéről* (in: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1874. augusztus 24-től augusztus 29-ig Győrött tartott XVII-ik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*, szerk.: Fehér Ipoly. (Bp., 1875., 163–169. pp.)

⁵⁰ Gerlóczy Zsigmond: *Védekezésiünk a fertőző betegségekkel szemben* (in: *Közegészségügyi Szemle* 39/I., Bp., 1890., 41. p.)

⁵¹ A minisztérium szervezéséhez, osztálybeosztásához ld.: Székely

Vera: *A Belügyminisztérium tisztviselői (1867–1885)* (in: Levéltári Közlemények 1974., 573–591. pp.)

⁵² Id. pl.: Linzbauer Xavér Ferenc: *Néhány szó a magyar kormányhoz és a parlamenthez a közegészségügy szabályozása tárgyában a municípiumok autonóm igazgatása alapján*, (Bp. 1874. k.n.), aki a minisztérium osztálybeosztásával foglalkozott, vagy Dubay Miklós: *A közegészségügyi törvényjavaslatához*, (Franklin. Bp. 1876.), aki a minisztériumon belül szervezendő egészségügyi helyrajzi osztályt képzelt el az egészségügyi személyzet országon belüli arányosabb elosztásának biztosítására.

⁵³ pl.: Oláh Gyula felszólalása, (in: *A milleniumi közegészségi és orvosi kongresszus tárgyalásai*, szerk. Frank Ödön, Bp., 1897., 156–157. pp.), Balogh Pál: *Közegészségügyi minisztérium* (in: *Egészség* XVIII. Bp., 1904., 177. p.)

⁵⁴ Id.: Hankó Vilmos: *Az ivóvíz Magyarország városaiban* (in: *Egészség*, 1904/10. Bp., 245. p.), Kovács Sebestény Aladár: *A városi szennyvizek elvezetése* (in: Városi Szemle 1908., 774–785), Darvasy Károly: *Budapest csatornázása* (Bp., 1914.)

⁵⁵ Id.: 1870/XLII. tc. a köztörvényhatóságok rendezéséről, 1871/XVIII. tc. a községek rendezéséről, 1872/XXXVI. tc. Budapest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről

⁵⁶ 1870-ben a minisztérium teljes költségvetése 9602704 (o.e.) Ft volt, az egészségügyi kiadások ebből 770900 Ft-ot tettek ki. A következő évben ezek az adatok: 10007814 Ft és 995871 Ft-voltak. 1872-ben is hasonló arányokkal találkozunk, melyet a rendkívüli kiadások növeltek meg. Id.: 1870/XI. tc., 1871/X. tc., 1872/VII. tc.

⁵⁷ Az egész korszakban teljesen általános, amit Fejér megye alispáni jelentésében szerepel: „(...)van szerencsém a tisztelt megyei bizottságnak tudomására hozni, hogy annak a körorvosi intézmény behozatalára való intézkedései annyiban itt-ott nehézségekre találunk, amennyiben egyes közegészségi körökben a körorvosi állomásra való pályázathirdetés eredménytelenül folyt le, s így újabb pályázatot kellett közhírré tenni.” *Alispáni jelentés az 1877. évről*, (Erdős Ferenc: *Alispáni jelentések 1872–1890*, (Fejér megyei történeti évkönyv 24.), <http://www.leveltar.fejer.hu>, vagy pedig Szolnok-Doboka megyében kiírt vármegyei állás, MK 1889. nov. 7., 45. sz.

⁵⁸ Id.: Orosz Éva: *Egészségügyi alapellátás – területi különbségek (1876–1954)*, (in: *Orvostörténeti Közlemények* 113–114., 1986, XXXII., 61–71.), Kapronczay Károly: *Az orvoslétszám alakulása 1841/1989 között* (in: *Orvosi Hetilap* 1996/8. 442–424. pp.)

⁵⁹ Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán: *Magyarország társadalmi és gazdasági fejlődése a 19. század második felében* [in: *Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, (Osiris, Bp., 2003., 402. p.)], Kun Tamás: *Magyarország közegészségügyi közigazgatásáról*, (Különnyomat a Közegészségügyi Szemle júl.-okt. havi füzetéből) (Bp., 1890.)

⁶⁰ 1886-ban, 1892–1893-ban, 1911-ben végül 1915-ben volt Magyarországon kolerajárvány (Id.: Gerlóczy Károly: *Jelentése az 1893. évi koleráról* (Bp., 1894.), Nónay Dezső: *A volt m. kir. szegedi 5. honvéd gyalogezred a világháborúban*, <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/www/1/nonav/fejczet13.html>)

A korai időkben „a rómaiak még igen emberségesen bántak szolgáltaikkal, együtt dolgoztak és étkeztek velük, s ez családi viszonyt alakított ki közöttük. Nagy büntetésnek számított már az is, ha a vétkecs rabszolgának a kocsirudat alátámasztó fadarabbal a hátán kellett végigmennie a szomszédok között, mert akire ilyen büntetést szabtak ki, elvesztette minden becsületét a saját házában és a szomszédok előtt is. Az ilyen rabszolgát *furcifer*-nek nevezték, mert amit a görögök támasztéknak vagy villának hívnak, azt a rómaiak *furca*-nak nevezik” – olvashatjuk Plutarkhosznál.¹ A bűnös szolgákat ezek szerint a rómaiak kezdetben úgy szegényítették meg, hogy a nyakukba tették azt a villa alakú (valószínűleg fordított V vagy háromszög alakú) fadarabot, amelyet az álló helyzetben lévő, kétkerekű kocsik rúdjának alátámasztására használtak.² Erre Sevillai Szent Izidor (Isidorus Hispalensis) is utal egy helyen: a VI–VII. században élt tudós érsek szerint *furcifer*-nek egykor azt nevezték, akit valamilyen enyhébb büntetés miatt – inkább megszegényítése céljából, semmint büntetésül – arra kényszerítettek, hogy egy *furcát* hordozzon körbe az úton, hirdelve közben saját bűnét, és figyelmeztetve a többieket, hogy ne kövessenek el hasonló büntetést: „*furcifer dicebatur olim qui ob levi delicto cogeatur ad hominis ignominiam, magis quam supplicii causa, furcam circa viam ferre, praedicans peccatum suum, et monere ceteros ne qui simile peccarent.*”³

E megszegényítő büntetést később azzal súlyosbították, hogy a *furcát* cipelő szolgát – akinek a kezeit a villa két szárának végéhez kötötték – út közben ostorral verték. Livius a Kr. e. V. század elején történt események előadásakor említést tesz arról, hogy az ünnepi játékok reggelén „*servum quidam pater familiae ... sub*

Sáry Pál:

A furca és a patibulum használata a római büntetőjogban

furca caesum medio egerat circo”, vagyis az „egyik család fő rabszolgáját ütlegelve hajította végig a circuson, nyakát villába szorítva.”⁴ Plautus műveiben többször is utal a *furca* használatára: „tudom jól, hogy villa alatt (*sub furca*) vesszőkkel tángáltak el” – olvashatjuk például „Az ikrek” (*Menaechmi*) című vígjáték egyik dialógusában.⁵ Bizonyos büntettek esetén a „villa alatti” vesszőzés mellékbüntetésül is szolgálhatott a szabadság elvesztése (*capitis deminutio maxima*) mellett. Livius szerint Kr. e. 138-ban a néptribunusok előtt azt a vádat emelték C. Matienus ellen, hogy Hispániában megszökött a hadseregből. A marasztaló ítélet meghozatala után az elítéltet villával a nyakában sokáig vesszőzték, majd pénzért eladták: „*C. Matienus accusatus est apud tribunos plebis, quod exercitum in Hispania deseruisset, damnatusque sub furca diu virgis caesus est et sestertio nummo veniit.*”⁶

A városban a „szegényletes villa” (*furca ignominiosa*) helyett sokszor *patibulum*-ot alkalmaztak hasonló célra.⁷ *Patibulum*-nak eredetileg azt a vastag rudat nevezték, melyet tolózárként, ill. reteszként (*sera*) az ajtók zárására használtak: „*patibulum sera qua ostia obcluduntur*” – mondja Nonius Marcellus.⁸ E fából ké-

szült egyenes rudat keresztben ráfektették a rabszolga két vállára, s kétoldalt hozzákötötték a kezeit. Így vezették végig a városon, s közben korbáccsal ütlegették.

A rabszolgákkal való bánásmód az idők folyamán – a szolgák számának növekedésével párhuzamosan – fokozatosan romlott, és a büntetések is szigorodtak. Idővel mind a *furca*, mind a *patibulum* kivégzőeszközzé vált. Az ún. „büntető villa” (*furca poenalis*) használatát Suetonius tömören így ismerteti: „*nudi hominis cervicem inseri furcae, corpus virgis ad necem caedi*”, vagyis „a meztelenre vetkőztetett ember nyakát befogják egy villába, testét meg halálra vesszőzik.”⁹ A *patibulum* alkalmazása még kegyetlenebbé vált: e gerendát a hozzákötözött rabszolgával együtt felemelték egy földbe ásott, függőlegesen álló, másik gerenda tetejére, odaerősítették, s a szolga lábait is rögzítették. Így alakult ki a keresztre feszítés (*crucifixio*), ami hosszú évszázadokon keresztül a legsúlyosabb büntetést (*summum supplicium*) jelentette a Római Birodalomban. *Patibulum*nak inentől kezdve a kereszttel (*crux*) vízszintes szárát nevezték, melyet általában maguk az elítéltek cipeltek a vesztőhelyre: „*patibulum ferat per urbem, deinde offigitur cruci*” – írja például Plautus egy helyen.¹⁰ Clodius Licinus is azt állítja, hogy a *patibulum*hoz kötözött személyeket körbehurcolják és keresztre szegeznek: „*deligati ad patibulum circumferuntur et cruci affiguntur*.”¹¹ Firmicus Maternusnál szintén azt olvashatjuk, hogy a *patibulum*hoz szegezett személyt felemelik a keresztre: „*patibulo subfixus in crucem tollitur*.”¹²

Forrásaink szerint I. Constantinus (Nagy Konstantin) a keresztre feszítés alkalmazását keresztény érületből (a Szent Kereszt iránti tiszteletből) megtiltotta.¹³ A keresztbüntetés helyébe az akasztás egy speciális formája lépett. E jelentős változást Justinianus császár jogászai is figyelembe vették a klasszikus (II–III. századi) jogi

szövegek VI. századi kompilációja során. A törvénykönyvekbe szerkesztett régi szövegeket oly módon módosították (interpolálták), hogy a *crux* szó helyébe mindenhol a *furca* szót írták. E szövegmódosítás leginkább egy Paulus-fragmentumból tűnik ki. A posztklasszikus korban összeállított *Sententiarum libri* szerint a lázadásra és felkelésre felbujtókat, a nép lázítóit, társadalmi rangjuk szerint vagy keresztre feszítik, vagy vadállatok elé vetik, vagy egy szigetre száműzik: „*auctores seditionis et tumultus vel concitatores populi pro qualitate dignitatis aut in CRUCEM tolluntur aut bestiis obiciuntur aut in insulam deportantur*.”¹⁴ E részlet a justiniani Digestában így szerepel: „*auctores seditionis et tumultus, populo concitato, pro qualitate dignitatis aut in FURCAM tolluntur, aut bestiis obiciuntur, aut in insulam deportantur*.”¹⁵

A *furca* e kései korban a rabszolgák nyakába akasztott villa helyett már akasztófát, bitófát jelentett, csakúgy, mint a *patibulum* (a két szó között már nem volt jelentésmegkülönböztetés). Szent Izidor szerint a *patibulum*, amit közönségesen *furcának* neveznek, enyhébb büntetés, mint a kereszttel, mert a *patibulum* a felakasztott személyeket azonnal megfojtja, míg a kereszttel a megfeszítetteket sokáig kínozza: „*patibulum vulgo furca dicitur... sed patibuli minor poena quam crucis; nam patibulum adpensos statim examinat, crux autem subfixos diu cruciat*...”¹⁶ A bitófát Y alakja miatt nevezték *furcának*; a kivégzés úgy történt, hogy az elítéltek nyakát egy fadarabbal a villa két ága közé szorították, ami gyors fulladást eredményezett.¹⁷ Érdekességgé megemlíthető, hogy pontosan ilyen Y alakú bitófák láthatók a kánaáni királyok kivégzését ábrázoló Józsue-tekerccsen, mely a X. századi bizánci könyvfestészet egyik legkiemelkedőbb alkotása, s melyet ma a Vatikánban őriznek.¹⁸

Jegyzetek

¹ Plut. Cor. 24 (Máthé Elek ford.).

² Vö. J. Adrien Blanchet: *Furca, furcilla*, in: Charles Victor Daremberg–Edmond Saglio: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* [továbbiakban: DAGR] (II/2, 1896, 1409. p.); Hermann Fulda: *Das Kreuz und die Kreuzigung* (Breslau 1878, 254–263. pp.); Pius Strasser: *Das Kreuz als Strafwerkzeug der alten Völker* (Linz 1884, 22–24. pp.); Hermann Ferdinand Hitzig: *Furca*, in: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft [továbbiakban: RE] (VII/1, 1910, 305–307. pp.).

³ Isid. Hisp. Etym. 10,108. Később a *furcifer* („villát hordozó”) kifejezést „gazember”, „csirkefogó” értelemben is használták (vö. Hor. Sat. 2,7,22; Plin. Ep. 7,29; Apul. Met. 10,4,7; 10,9,1; 10,16,4).

⁴ Liv. 2,36 (Kis Ferencné ford.). Vö. Cic. De div. 1,26,55; Dion. Hal. 7,69,1–2; Val. Max. 1,7,4; Macr. Sat. 1,11,3.

⁵ Plaut. Men. 943 (Devecseri Gábor ford.). Vö. Plaut. Cas. 389; 438.

⁶ Liv. Per. 55.

⁷ Vö. Fulda: im. 118. p.; Christoph H. Brecht: *Patibulum*, in: RE (XVIII/4, 1949, 2167–2169. pp.).

⁸ Non. Marc. 366.

⁹ Suet. Nero 49 (Kis Ferencné ford.). Vö. Eutr. 7,15; Aur. Vict. Ep. 5.

¹⁰ Plaut. Carb. frg. 2 (apud Non. Marc. 221).

¹¹ Clod. Lic. frg. 21 (apud Non. Marc. 220).

¹² Firm. Mat. 6,31,58.

¹³ Vö. Aur. Vict. Caes. 41,4; Szozm. Hist. eccl. 1,8,13; Cassiod. Hist. eccl. trip. 1,9,13.

¹⁴ Paul. Sent. 5,22,1.

¹⁵ Paul. D. 48,19,38,2.

¹⁶ Isid. Hisp. Etym. 5,27,34.

¹⁷ Vö. Edmond Saglio: *Crux*, in: DAGR (I/2, 1887, 1575. p.); Pio Franchi de' Cavalieri: *Della furca e della sua sostituzione alla croce nell diritto penale romano*, in: Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana (XIII, 1907, 63–114. pp.); Fausto Parente: *Patibulum, crux, furca. Alcune osservazioni a proposito di un libro recente*, in: Rivista di filologia classica (CVII, 1979, 377–388. pp.); Eva Cantarella: *I supplizi capitali in Grecia e a Roma* (Milano 1991, 199–201. pp.); Erika Dinkler-von Schubert: *Nomen ipsum crucis absit* (Cicero, Pro Rabirio 5,16). Zur Abschaffung der Kreuzigungsstrafe in der Spätantike, in: Gymnasium (CII, 1995, 227. p.).

¹⁸ Vö. Jacob Stockbauer: *Kunstgeschichte des Kreuzes* (Schaffhausen 1870, 34–35. pp.); Otto Kresten: *Die Hinrichtung des Königs von Gai* (Jos. 8,29). Der realienkundliche Beitrag des Skylitzes Matritensis zur Klärung eines ikonographischen Problems im Josua-Rotulus der Bibliotheca Apostolica Vaticana (Cod. Vat. Pal. gr. 431), in: Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse (CXXXVI, 1989, 111–129. pp.).

2005. március 16-án, délután került sor dr. Nótári Tamás, egyetemi adjunktus „*Juridicophilologica Mureniana – Jog, vallás és retorika Cicero Pro Murenájában (26–27)*” című PhD értekezésének nyilvános vitájára. A Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán megrendezett védés előzményeként megemlítendő még a 2004. október 4-én tartott munkahelyi vita, mely során minden véleményező – elismerő hozzászólását követően – egybehangzóan az értekezés nyilvános vitára bocsátását javasolta.

A kora délután kezdődő, Nótári Tamás eddigi, vitán felül impozáns tudományos munkásságában egy korszakot lezáró, vagy ha úgy tetszik megnyitó esemény, meglehetősen nagy számú érdeklődőt vonzott a református egyetemre. A helyi oktatói gárda tagjain túl a többi jogi kar jeles képviselői, továbbá jó néhány érdeklő töltötte meg a már-már családias hangulatú oktatási intézmény Tanácstermét.

Nótári Tamás dolgozata valóban méltán tarthat számot akár a szakma, akár a szélesebb, a római jogi-jogtörténeti tudományosságra fogékony nagyközönség figyelmére.

Az értekezés célja – a tézis megfogalmazása szerint – a Pro Murena jogi, történeti és retorikai hátterének feltárása után annak az alcímbe említett két, a huszonhatodik és huszonhetedik paragraphusának elsődlegesen jogtörténeti, ám a forrás jellegéből adódóan szükségképpen vallás- és retorikatörténeti elemzése volt.

A jelölt az értekezés elején kitűzött célt, hogy a Pro Murena két paragraphusának – mindösszesen egy caputjának – jogi és filológiai hátterét feltárva, következtetéseket vonjon le az ezekben taglalt jogintézményekről és retorikai eszközökről, illetőleg ezeknek az oratio szerkezetében betöltött funkciójáról, mind a munkahelyi, mind pedig a nyilvános vitán elhangzott hozzászólások alapján sikeresen megvalósította. Mindemellett a „*Juridicophilologica Mureniana*” címben jelzett interdiszciplinaritás követelményét is folytonosan szem előtt tartva kiváló szerkezetben és logikus felépítésű gondolatmenet során teljes mértékben eleget tett azon metodikai célkitűzésének is, hogy a megjelölt cicerói forrás alapján a fent említett szférák összefonódását, továbbá a jog-, a vallás- és a retorikatörténeti elemzés szerves egymásrautaltságát a lehető legnagyobb alaposítással elemezze.

A dolgozat széleskörű és tudományterületeken átvéltő áttekintést nyújtó jellege, valamint a megalapozott gondolatmenete és cizellált kimunkaltsága alapján vitathatatlan, hogy a munkában feltárt eredmények egyfelől a római jog és az antik jogtörténet kutatói, másfelől azonban az ókori vallástörténet és a latin filológia művelői számára nyújthatnak mind a tudományos vizsgálódás, mind pedig az oktatás terén támpontokat.

Kiemelendő még – a munkahelyi vitán is elhangzott tény –, miszerint Nótári Tamás írása mindezekén túl azért is kimagasló, mert a szerző az érintett tudományterületek (római jog, ókortörténet, klasszika filológia) arányainak kiegyensúlyozottságát mindvégig megtart-

Jog, vallás, retorika Cicero Pro Murenájában

NÓTÁRI TAMÁS
PHD DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK
NYILVÁNOS VITÁJA

va, dolgozta össze ezeket szerves egységgé. Itt hangsúlyozandó még az értekezés – előzményeivel, a már publikált „Cicero – Négy védőbeszéd” c. fordításkötettel és „*Juridicophilologica*” c. tanulmánykötettel való – hiánypótló jellege és megközelítésmódjának eredetisége.

Emellett figyelemreméltó Hamza Gábor, az értekezés konzulense által a munkahelyi vitán megfogalmazott azon gondolat, miszerint hangsúlyozandó Nótári Tamás széleskörű erudíciója és kiemelkedő nyelvi felkészültsége, amely a disszertációban és eddigi munkásságában is megnyilvánul.

A nyilvános vita Török Gábor, intézményvezető egyetemi tanár megnyitó és a bizottság tagjait bemutató mondatait követően Sándor Istvánnak a jelölt rövid életrajzáról és eddigi szakmai eredményeiről tájékoztató felszólalásával vette kezdetét. Ezt követően az opponensek ismertették röviden az írásban már korábban megküldött véleményük legfőbb pontjait.

Molnár József mindenekelőtt ismételten kiemelte, hogy a dolgozat széleskörű filológiai és jogi forrásanyagra épül, továbbá méltatta a jelölt eddigi oktatási és tudományos tevékenységét. Majd ezen elismerő mondatokat követően felvázolta kritikai álláspontjának három fő pillérét. Ezek szerint a Szegedi Tudományegyetem Jogi Karának kiváló oktatója hiányolja Cicero nézeteinek bírálatát az 'aequitas' kérdése kapcsán. Emellett vitatja, hogy az ún. „Ubi tu Gaius, ego Gaia” mondat a házassági jog kapcsán névfelvitelre vonatkozó formula lett volna, szerinte ugyanis mindössze mintaként szolgálhatott. Végezetül Molnár József arra a kérdésre, hogy a kísérletet Cicero korában már büntették-e, igennel felel. Ezzel szemben egyértelmű források hiányában, konkrét állásfoglalás mellőzésével, a jelölt azon felfogást képviseli, miszerint „valószínűleg” már ebben az időszakban sem maradt büntetlen az elkövetés ezen stádiuma.

Maróti Egon általános elismerő bevezető gondolatok után röviden körvonalazta a doktori értekezés legfőbb értékeit. A munka egyes részei tartalmának felvázolása és értékelése után pedig az előtte felszólaló opponenshez hasonlatosan ő is javaslatot tett a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Doktori és Habilitációs Tanácsának, hogy a doktori fokozatot ítélje meg a jelöltnek.

Rövid tanácskozás után pedig *Nagyné Szegvári Katalin*, *Földi András* és *Török Gábor* tagként, továbbá *Maróti Egon* és *Molnár József* opponensként, zárt szavazáson maximális támogatottsággal, 25 ponttal ítélte oda a PhD címet Notári Tamásnak.

Az értekezés megkérdőjelezhetetlen szakmai értéke és a háttérét képező kutatómunka, illetőleg a jelölt köz-

ismerten magas szintű nyelvismerete és szaktudása olyan meggyőzőnek bizonyul, hogy még a bizottságnak az ülés egésze során az eljárás formai követelményeire vonatkozóan tanúsított mérsékelt érdeklődését is feledtetni tudja a hallgatósággal.

Davidovics Krisztina

Az 1647-es gályarabper jegyzőkönyve Textus és értelmezése

S. VARGA KATALIN
DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Tanuló ifjúságunk – sajnos – már évtizedek óta szinte semmit, vagy alig-alig valamit tanul az 1600-as évek utolsó harmadában lezajlott református prédikátorok és iskolamesterek ellen folyó gályarabperéről, sőt azt is nyugodtan kijelenthetjük, hogy a hívő reformátusok sem igen tudnak többet annál az általános, de koránt sem teljes részgazságnál, hogy a gályarabper az ellenreformáció egyik legigazságtalanabb tette volt az új hit követői ellen.

A valóság azonban sokkal árnyaltabb és gazdagabb ennél a summázott véleménynél. Eltekintve most a 19. sz. kutatások (fél)eredményeitől, említsük meg csak a legutóbbi évtizedek írásai közül talán a legtöbb új ismeretet publikáló Némethy Sándor közleményeit (Theológiai Szemle 1980-1984. évf.) a pozsonyi törvényszék munkálkodásáról. De figyelemmel lehetünk arra is, hogy az 1980-as, 1990-es években megszülettek azok a kiadványok, amelyek, egy-egy levélben, egy-egy per anyagának feltárása során ugyancsak új ismeretekhez juttatva a kutatót, gazdagították a gályarabperre, illetve a korszakra vonatkozó tudásunkat. Kétségtelen az is, hogy az S. Varga Katalin doktori disszertációjának alapjául szolgáló, általa felfedezett, és tudománytörténeti szempontból is kegyelmi pillanatnak tekinthető eredeti összefoglaló jegyzőkönyv szövegének megtalálása (1999) a legnagyobb lökést jelentheti a további kutatások számára. A jegyzőkönyv az Esztergomi Prímási Levéltár Archivum Ecclesiasticum Vetus [Acta Religionaria 1790/4] elnevezésű iratkötegeiben rejtőzött és az első híradástól kezdve figyelemre méltó izgalmat keltett a történészek, és a vallástörténészek körében egyaránt. A 74 kettős folio terjedelmű latin nyelvű szöveget S. Varga Katalin rendkívül szakszerűen, hatalmas munkával és imponáló nyelvtudással, nyelvi lelemény-nyel fordította magyar nyelvre, és 2002-ben publikálta „Vitetnek ítélőszékre ... az 1674-es gályarabper jegyző-

könyve” címmel (Pozsony, Kalligram Kiadó, 2002, 344. p.). A jegyzőkönyv – az eddig ismert, hézagos és részben romlott szövegű, tehát félrevezető ismereteket kínáló jegyzőkönyvi dokumentum mellett – végre –, ugyan most sem teljes, de az eddigi ismereteket döntő módon kiegészítő, azokat sok tekintetben módosító információkhoz juttatja a kutatót.

S. Varga Katalin dolgozatában arra vállalkozott, hogy a jegyzőkönyvet nem elsősorban történészi, nem vallástörténeti szempontból, hanem a *jegyzőkönyv szövegének értelmezésével*, elemzésével dolgozza fel. A feldolgozás minél teljesebbé tételéhez jelentős és lehetőleg mindenre kiterjedő kutatómunkát végzett a Magyar Országos Levéltárban, az ausztriai, a szlovákiai levéltári anyagokban, az Országos Széchényi Könyvtár, a Sárospataki Református Könyvtár, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára kéziratáraiban, valamint az egri Érseki Gyűjteményben.

Úgy gondoljuk, hogy egy frissen megtalált, igen-igen lényeges történelmi dokumentum ilyen módon történő – a szöveg értelmezésére koncentráló – feldolgozása, elemzése meglehetősen szokatlan, úttörő jellegű vállalkozás, és – bocsánat a kifejezésért –, de az opponenseket is részben elbizonytalanította. A szövegértelmezéssel, szemantikai jelentésének elemzésével foglalkozó tudós bíráló kitűnő munkát végzett a saját szakterületét érintő vélemény kifejtésében, de – érthető módon – kevesebb figyelmet fordított a történelmi, vallástörténeti kérdések boncolgatására. A dolgozat történelmi megközelítését elemző opponens viszont – ugyancsak fel nem róható módon – kevesebb figyelmet szentelt a szövegelemzés és a vallástörténet kérdéseinek. Erre a bizonytalanságra, a téma hovatartozásának – újszerűségéből adódó – besorolására utal az a tény is, hogy a disszertációt a Miskolci Egyetem BTK Magyar Középkori, Koraiújkorai és Történelem Segédtudományi Tanszéke, valamint Irodalomtudományi Doktori Iskolája is befogadta. Amire egyértelműen azt kell mondanunk, hogy ez így rendjén is van! De S. Varga Katalin ilyen úttörő jellegű, a tudományos életben nem mindennapi feladatra vállalkozó dolgozata, óhatatlanul is érintett vallástörténeti, jogtörténeti kérdéseket is, amelyek véleményezésére az opponensi bírálatokban alig-alig került sor. Szerencsésebb lett volna az opponensek körét úgy összeállítani, hogy a dolgozat minden kérdéskörét sokrétűen ismerő tudósok is részt vettek volna a disszertáció megítélésében. Hogy ennek a két szakterületnek – vallás- és jogtörténet – a bevonására milyen nagy szükség lett volna, azt jól mutatja, hogy az opponensi vélemények,

ha érintették is egy-egy mondattal ezeket a kérdéseket, inkább további vitára készítették megállapításaikkal, mintsem lezárták volna az általuk kérdésesnek ítélt gondolatokat, vagy hiányolt megállapításokat. A nyilvános vitán résztvevők soraiban természetesen jelen voltak a társtudományok – vallástörténet, jogtörténet – képviselői is, és hozzászólásukkal, észrevételeikkel hozzájárultak a tanulmány értékeinek kibontásához, a hangsúlyok egyensúlyba hozásához. Sokkal izgalmasabbá vált így a dolgozat vitája és S. Varga Katalin további munkájához is jelentős segítséget kapott a különböző szakterületek képviselőitől.

Feladatunk azonban nem az, hogy a hiányzó szakterületek opponenseinek a jelenlétét kérjük számon, hanem az, hogy röviden mutassuk be a végül is Summa cum laude minősítést nyert dolgozatot.

A 17. sz. utolsó harmadában a három részre szakadt Magyarországnak csak egy szűk karéja, a nyugati országrész és a Felvidék maradt a Habsburgok kezén, tehát hatalmukat is csak ezen a viszonylag kis területen érvényesíthették. A zömmel római katolikusok által lakott területen azonban – mint a tények is mutatják – ha nehezen is, de lassan teret hódítottak a protestáns vallások követői is, akik vallásuk elfogadtatása érdekében újra és újra összeütközésbe kerültek az udvarral és a római egyház képviselőivel is. Hogy a protestáns vallás végül ezen a földrajzi területen is jelentősen tért hódított, azt jól mutatja, hogy az 1674-ben Pozsonyban sorra került „gályarabper”-ként ismert eljárásban a bíróság elé idézettek közül 543 papot és tanítót ítélték el. Nem kevés szám, még a katolikus többséghez viszonyítva sem.

A per létrejöttét azonban nemcsak az ellenreformáció legerőszakosabb cselekedetei egyikének tekinthetjük, hanem az uralkodóház szándékaival találkozó, jól időzített visszacsapásnak is.

A vasvári béke, a törökök felett aratott sorozatos győzelem ellenére, a magyarok számára szégyenletes eredménnyel ért véget: hiába voltak Zrínyi Miklós sorozatos győzelmei, hiába verte meg Montecuccoli Szentgotthárdnál döntő fölénnyel a már-már Ausztria határárt fenyegető törököket: mindezek ellenére, a békekötés során nem aknázták ki a győzelem kínálta lehetőségeket. Ez hatalmas felzúdulást és elkeseredést váltott ki a magyar rendekben, teljes joggal cserbenhagyottnak és becsapottnak érezték magukat. Sokan úgy érezték, hogy betelt a pohár, és kisebb nagyobb, különböző formában megnyilvánuló ellenállást fejtettek ki. A viták, amelyek már 17. sz. első harmadától meghatározták a két fél viszonyát, a békekötés után gyakran torkoltak konfliktusokba, összezsapásokba. Ennek a – mai szóhasználattal élve – „ki az úr a háznál?” – erőpróbának volt a végső kiteljesedése a Wesselényi-féle, a Zrínyi-Frangepán-féle összeesküvés per-sorozata is.

A Habsburg-ház minden áron, minden eszközt bevetve próbálta letörni a magyarországi ellenállást. A gályarabper megrendezése is egyike volt a megfélemlítés eszközeinek. Tehát nemcsak egy elszigetelt, a vallási küzdelem részét képező per volt, hanem a politikai

játszmákba jól beilleszthetően a korszak világi- és egyházi hatalomért folytatott harcainak a részét képezte. Az természetesen már csak az elmúlt évszázadok történelmi felejtésének, és a hangsúlyok eltolódásának a következménye, hogy a pernek egyre inkább csak a vallási küzdelmi része maradt meg a köztudatban: a reformáció és az ellenreformáció erőpróbájának legkegyetlenebb eseményeként.

S. Varga Katalin minderre nagyon alaposan rávilágít dolgozatában, szinte mondatról mondatra, bekezdésről bekezdésre bizonyítja, hogy a per egy komoly politikai, hatalmi játszma része volt, amelyben az egyházi hovatartozás kérdése csak részben – bár döntő részben – játszott szerepet. Azt hogy a per 10 évvel a vasvári béke után került megrendezésre alig két hónap alatt, az is azt bizonyítja, hogy előre elhatározott cél érdekében, csupán csak a formaság kedvéért került sorra. Ha alapos, mindenre kiterjedő tárgyalásra került volna sor – bármilyen alapos előkészítés után is –, egyszerűen lehetetlen lett volna 1674. március 5 és április vége között lebonyolítani. Márpedig az a tény, hogy Szelepcsényi György esztergomi érsek április 30-án kézjegyével és pecsétjével látta el a pert összefoglaló jegyzőkönyvet, azt bizonyítja, hogy a hatalomnak esze ágában sem volt a felségárulással, istenkáromlással, a törökkel való összeesküvéssel vádolt prédikátorokat és iskolamestereket komoly, alapos egyénienkénti tárgyalás elé állítani.

A gályarabper legalább két, jól elkülöníthető vád-sorozatból állt. Az egyik a királyi hatalom és annak megdöntésére szövetkezők elleni vád, a másik a római katolikus egyház ellen fellázadó protestáns papok elleni vádsorozat: a már említett istenkáromlás, a Szűz Máriával és a szentekkel szembeni tiszteletlenség – végső esetben Mária országának a gyengítése. Feltűnő az is, hogy a pert *csak* a király képviseletében indította az ügyész és nem az egyházi bíróság. Pedig, ha tisztességes eljárásról lett volna szó, akkor ez a különbségtévesztés, elválasztás a legelemibb kötelesség lett volna.

S. Varga Katalin minderre, nagyon körültekintő szövegelemzés során mutat rá. Módszere az volt, hogy megkeresse azokat a kulcsszavakat, amelyek egyértelműen bizonyítják a per előre elhatározott voltát, sőt a per végső kimenetelét is. Ezért használja a vádat képviselő ügyész a cinkosok, a rebellesek, a lázítók, a titkos összeesküvők, illetve az istenkáromlók, a felbujtók kifejezést.

Így, ilyen módszerekkel tárja fel S. Varga Katalin az egész jegyzőkönyv teljes szövegét, bebizonyítva, hogy előre elhatározott, és végső kimenetelében is eldöntött támadásról van.

A történészben az a kérdés is felvetődik, hogy miért éppen a protestáns prédikátorokra, illetve iskolamesterekre esett a választás? Társadalmi súlyúk, kreált politikai szerepük, „törökösségük,” a Habsburg-ház megdöntésére irányuló tevékenységük viszonylag csekély, a hatalom számára mindenesetre csekély súllyal bír, csaknem elhanyagolható volt. A per „alanyainak” kiválasztását minden valószínűség szerint a perbe fogottak „köztes állapota” indokolta. Nem tartoztak a rendi ne-

mességhez, legfeljebb elszegényedett, vagyontalan kisenemesek voltak, de mindenképpen felette álltak a jobbagyságnak. Tanultságuknál fogva alkalmasak „lehetek volna” mindazoknak az elkövetésére, amelyekkel vádolták őket. Figyelemre méltó az is, hogy a vasvári békekötés után több mint tíz évvel került sor csak a per megrendezésére, ezzel mintegy nyitányként felhúzza a függönyt később sorra kerülő, és a főnemeseket összeküvéssel vádoló perek előtt.

Perbe fogásukkal a hatalom elévülhetetlen gesztust is gyakorolt a római katolikus egyház felé, és egyúttal a főnemességet is figyelmeztették, elgondolkodásra készítették, akik viszont képesek voltak (és később lettek is!) a Habsburgok elleni összefogásra és összeesküvésre. A hatalom minden eszközt igénybe vett a vád minél erőteljesebb bizonyítására. Nem riadtak vissza a levélhamisítástól, a hamis tanúvallomásoktól, nemzetközi szalak konstruálásától stb. Az eredmény nem is maradt el: száműzésre, vagyonvesztésre és gályarabságra ítélték a perbe fogottakat.

Végezetül még egy gondolatot kell megfogalmaznunk: igaz, hogy az S. Varga Katalin által megtalált jegyzőkönyv eredeti, de nem a per során, a helyszínen készült írás, hanem egy summázat, végső összefoglaló. Ez pedig soha sem lehet azonos azzal, ami a valóságban elhangzott. Mindig tükrözi az összeállítók szemléletét, az általuk fontosnak ítélt dolgok hangsúlyozását, a bizonyítékok (esetleges) önkényes csoportosítását. Tehát eredeti is a jegyzőkönyv, meg nem is! Érdemes tehát a

kutatást tovább folytatni, éppen úgy, mint a már megtalált összefoglaló jegyzőkönyv további elemzését elvégezni történeti és vallástörténeti szempontok figyelembevételével. Persze az is könnyen lehetséges, hogy a tárgyalás során semmiféle jegyzőkönyv nem készült, csak feljegyzéseket gyártottak és ezek ismeretében született meg a jegyzőkönyv.

Mindez semmit nem von le S. Varga Katalin munkájának értékéből. Köszönet szívós kutatómunkájának és annak az új eredményeket, új megközelítési módot hozó interdiszciplináris kutatási módszernek, amellyel a rendelkezésre álló jegyzőkönyvet feldolgozta és a levéltári kutatások eredményeivel gazdagítva, kiegészítette eddig ismereteinket a tragikus kimenetelű gályarabperről. Sajnálatos és nagyon szomorú, hogy a hatalom az alig másfél évszázados múlta visszatekintő, és éppen a vallás megtisztulásáért, puritánságáért létrejött protestáns egyház – lényegében ártalmatlan – tisztségviselői százainak perbefogásával, elítélésével kívánta bizonyítani erejét.

S. Varga Katalin alapos és kitűnő disszertációja azt bizonyítja, hogy ha rendszerszemlélettel közelít valaki egy témához, akkor olyan új ismeretek is kitarulkoznak a kutatók előtt, amelyek a hagyományos kutatási módszerekkel könnyen elkerülhetik a figyelmet. Ezért is tartom igen értékesnek és jelentősnek S. Varga Katalin megközelítési módját, amellyel a gályarabper jegyzőkönyvéhez hozzányúlt.

Tóth Béla

Német-magyar jogtörténeti szeminárium Rothenburgban

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke több éve sikeres csereszemináriumot szervez német egyetemek – elsősorban a jénai Georg-Friedrich Schiller Universitát –, jogtörténettel foglalkozó tanszékeivel. 2004 nyarán mi láttuk vendégül barátainkat pár napos tudományos eszmecserére Pécsen, ahol a konferencia témaként a XX. századi diktatúrák témáját dolgoztuk fel közösen.

Idén rajtunk volt a sor, hogy kollégáink hazájába, Németországba utazzunk. A helyszín Rothenburg ob der Tauber volt, egy festői szépségű kisváros, amely gyönyörűen renovált épületegyütteseivel és az utcára kilógó arany cégérekkel igazán kellemes hangulatot teremt. Érkezésünk napján, csütörtökön rögtön megízlelhetjük a bajor konyha különlegességeit az egyik helyi étteremben, ahol lehetőségünk nyílt ismét találkozni a tavalyi konferencián is részt vevő kollégákkal, továbbá megismerkedni az újonnan érkezőkkel. A kellemes, ba-

rati hangulatú beszélgetések jó alapot nyújtottak az ezt követő két nap szakmai munkájához.

A szemináriumnak a városban található Kriminallmuseum adott otthont. Ez a múzeum a város különlegessége és több tízezer látogatót fogad minden évben. Itt egészen egyedülálló gyűjtemény található az emberi kreativitás bizonyítékaiból, a különböző korok kínzóeszközeiből. A múzeum igazgatója, Schneider úr maga vezetett végig minket a kiállításon, hogy pikáns apróságokkal megtűzdelve eleven képet fessen elénk arról, hogyan, mily módon és milyen eszközökkel vetettek véget emberek más emberek életeinek a történelem sötét évszázadaiban az igazságszolgáltatás fedőneve alatt. A hasonló témákat ismertető múzeumoknál szinte alapkelléknek számító vasszűz (vasból öntött nőalak, amelyben belül kb. 10 centiméteres szögek álltak befelé), ujjprés (apró satu-szerű szerkezet, amelyet beismertő vallomás kicsikarására használtak oly módon, hogy a terhelt ujját szorították bele) és hegedű (általában fából készület eszköz, amelybe a bűnös fejét és valamelyik oldalra mindkét kezét bezárták) ugyanúgy megtalálhatók voltak itt is, mint korabeli krónikák, karikatúra-rajzok vagy egy-egy népcsoportot célzó speciális büntetések részletes leírásai.

A kétnapos szakmai konferencia témája a társadalom peremvidékére szorult csoportok büntetőjogi szabályozása volt. Ezen belül azonban a legkülönlegesebb,

legérdekesebb és meglehetősen aktuális kérdések egyaránt megjelentek. Az előadóknak tizenöt perc állt a rendelkezésükre, hogy az általuk kutatott témát bemutassák a hallgatóságnak. Alapvetően elmondható, hogy az előadók hazájuk jogtörténetének egy-egy különlegességét próbálták bemutatni.

Így *Mohácsi Barbara* a magyar államalapítás korának pogánylázadásait vizsgálta azzal a céllal, hogy megállapítsa: vajon politikai vagy vallási kérdésekről volt-e szó a korabeli harcokban? *Bathó Gábor* a kunok népcsoportjáról beszélt végigkövetve a történetüket a XIII. században, amikor betörték Magyarország területére egészen azon kvázi kompromisszumos törvénykezésig, amely jogokat biztosított számukra az államvédelemben betöltött szerepükért. *Macska Brigitta* a felvilágosult abszolutizmus korából származó boszorkánypekről beszélt, míg *Mónus Ildikó* szomszédos országunkba tekintett, a huszitizmus gyökereit és azon belül a vallási köntösbe bújtatott nacionalizmust kutatva. *Képesy Imre* a betyárok titokzatos csoportjáról beszélt, akiket évszázadokon keresztül bűnözőknek tartottak, bár szervezett bűnözésre sohasem fajultak azok a kisebb, főleg bagatell bűncselekmények, amelyek a nevükhöz fűződnek. Kultúrájuk pusztán az emberek fantáziájában él tovább napjainkig. *Ábel Csaba* egy máig igen nehezen kezelhető téma kereteit feszegette előadásában, amely a Magyarországon élő, elsősorban az 1848–1849-es szabadságharcban résztvevő kisebbségek és vallási etnikumok jogi helyzetén keresztül próbálta bemutatni a kisebbségben élő népcsoportok általános politikai jelentőségét, azok lehetséges és valódi szerepét végigvezetve a gondolatsort egészen a XX. század közepéig. *Csoór Dorothea* a prostituáltak vitatott jogi státusát vizsgálta humort sem nélkülöző referátumában. *Davidovics Krisztina*, a Magyar Jogtörténeti tanszék doktorandusza a három részre szakadt Magyarország jogi visszásságaiba engedett rövid, szemlélődő jellegű betekintést.

A német előadók közül – a teljesség igénye nélkül – említendő meg *Annett Chojnacki* jénai hallgató előadása, aki az eretnekekkel szemben alkalmazott szankciókról beszélt vagy *Hans-Olaf Richter* (Jéna) és *Sabine Kossenbau* (Hannover) kiválóan összeegyeztetett és kidolgozott előadása a Weidig úr ellen elkövetett gyilkosságról. *Ulrike Glatz* előadása az 1848-at követő években kriminalizált szocialista megmozdulásokról, szervezkedésekről szolgált érdekességekkel, míg *Lankia Georgion* a németországi roma csoportok történetéről nyújtott részletes és rendkívül gyors ismertetőt.

Az első nap igen termékeny tudományos munkáját *Professor Günther Jerouschek* díszelőadása zárta Goethe jogászai tevékenységének megítéléséről egy korabeli gyerekgyilkosságról szóló ügy tükrében. Az előadás a helyi közösség számára is nyilvános volt és igen sokan mutattak kifejezett érdeklődést a téma iránt. Mindezek után baráti borozgatás következett Rothenburg egyik hangulatos éttermében.

A konferencia második napja sem szenvedett hiányt az érdekességekben. A magyar hallgatók részéről *Lenkovics Judit* a nyilaskeresztes diktatúra közel nyolc hónapig tartó uralmának visszásságairól beszélt, míg *Pafféri Zoltán* a Tanácsköztársaság igazságszolgáltatási rendszerét és a kiszabott büntetések arányosságát kérdőjelezte meg előadásában. *Frey Dóra* hannoveri kolléganőjével, *Sarah Safital* a Harmadik Birodalom idegének és izraeliták ellen irányuló törvénykezését tekintették át, míg *Ilka Carlsen* jénai hallgató a Németországban 1949–1950-ben született államvédelmi törvényeket elemezte. *Elisabeth Remmers* a „parancsra tettem” problematikáját vázolta néhány esettel szemléltetve az alapvető problémákat.

Természetesen volt néhány előadás, amely igen tárgyan értelmezte a társadalom peremvidékére szorult csoportok ilyenfajta megfogalmazását. *Julia Hiltmann* (Hannover) a büntetőjogi szabályozás szigorítását választotta témájául a terrorizmus ellen irányuló harc tükrében, míg *Cornelia Zilch* (Hannover) azt a kérdést próbálta megválaszolni, hogy vajon milyen mélységig avatkozhat be a büntetőjog az iszlám közösségek életének szabályozásába. *Kathrin Hammon* a jénai egyetemről az eutanázia kérdéskörének történetét vázolta, míg e sorok írója a tengerentúl egyik legellentmondásosabb intézményét, az 1929-es gazdasági világválság következményeként kialakult munkanélküliség megfékezésére létrehozott Polgári Tartalék Hadtest szerepét és legitimitását firtatta. A tudományos munkának hivatalosan véget vető zárszót *Professor Hinrich Rüping*, a hannoveri egyetem tanára tartotta hangsúlyozva a jogtörténeti kutatások jelentőségét.

A konferencia záróakkordjaként meglátogattuk Ansbach városát, ahol Kaspar Hauser legendáját és misztikus életútját követtük végig egy helyi idegenvezető segítségével.

A konferencia alapvetően igen sikeresnek mondható, sok élménnyel lettünk gazdagabbak és szakmai ismereteink olyan területen bővültek, amelyek itthon nemigen találhatók. A csereszeminárium azonban a tudományos ismereteken, az emberi kapcsolatokon és az utazás élményén túl azért is jelentős, mert meglehetősen magas szintű nyelvtudást igényel minden magyar hallgatótól, hiszen előadásuk anyagát mindannyian maguk készítették német nyelven és németül kellett megtartaniuk is. Így tehát elmondható, hogy a résztvevő hallgatók nemcsak szakmailag, hanem nyelvtudásukat illetően is jól teljesítettek. *Dr. Mezey Barna* tanszékvezető egyetemi tanár felügyelete és szakmai segédlete mellett a hallgatók maguk végezték a szükséges kutatásokat.

Nagy örömeinkre szolgál, hogy a több éve sikeres együttműködésnek lesz folytatása jövőre, 2006 nyarán Magyarországon. Arról még nem lehet tudni, hogy mi lesz a választott téma, de a könyvtárak és levéltárak tele vannak felfedezésre váró anyagokkal, így kutatható témában nem lesz hiány.

Beke-Martos Judit

A Scharnsteini Bűnügyi és Csendőrmúzeum

KRIMINAL- UND
GENDARMERIE-MUSEUM SCHARNSTEIN

A Bűnügyi és Csendőrmúzeum a Felső-ausztriai Almtalban, a scharnsteini kastélyban működik. A műemlék, reneszánsz várkastély kulturális létesítményeknek ad otthont: a bűnügyi múzeum mellett a Osztrák Legújabbkori Történelmi Múzeumnak (Museum für Österreichische Zeitgeschichte) is. Ez utóbbi Ausztria 20. századi történelmét mutatja be.

1973-ban a kastély néhány termében büntetőjogi múzeum nyílt, amelynek fő témája a középkori büntetőjog volt. A kis kiállítást 1980-ban jelentősen kibővítették Prof. Dr. Klaus Jarosch vezetésével: ekkor helyeződött a hangsúly a bűnüldözés és a bűnözés történetére, amely ma a múzeum fő profilját jelenti. Ekkor kapta az intézmény az Osztrák Bűnügyi Múzeum nevet. 1982-ben, több neves professzor kezdeményezésére létrejött a kastélyban működő Történelmi Kriminológiai Intézet (Institut für Historische Kriminologie), amely azóta is számos neves tudóst vonz, rendszeresen szervez szemináriumokat, és publikációs lehetőséget biztosít a téma szakértőinek. 1999-ben, a kastély tulajdonosának kezdeményezésére jött létre a Felső-Ausztriai Csendőrségi Múzeum. A két múzeum közös igazgatás alatt áll és azonos szakmai elvek szerint végzi munkáját. Ennek megfelelően a kiállítás több részre tagolódik. Több mint húsz kiállítóteremben

mutatja be az osztrák igazságszolgáltatás és rendvédelem történetét a késő középkortól napjainkig.

A kastély korábban igazságszolgáltatási létesítményként funkcionált, 1584-től 1848-ig a Landgericht (tartományi bíróság) működött falai között. Ebből az időszakból maradt fenn a kínzókamra, amely ma a kiállítás részeként eredeti formájában megtekinthető. A kiállítás számos installáción mutatja be a büntetőeljárás régebbi korokra jellemző folyamatát, a kínvallatás módjait és eszközeit, valamint a büntetés-végrehajtás fejlődését.

Mindemellett átfogóan dokumentálja a kiállítás a Csendőrség múltját és jelenét, valamint azokat a látványos bűnügyeket, amelyek felderítésében a Csendőrség

főszerepet játszott. Bemutatásra kerülnek a testület felszerelése, fegyverei és egyenruhái 1849-es felállításától kezdve egészen napjainkig.

A kiállítást a bűnügyi felderítés, az igazságszolgáltatás, az igazságszolgáltatási orvostan és a büntetés-végrehajtás fejlődésének bemutatása egészíti ki. Külön termet szenteltek a halálbüntetés történetének. A kiállítás mindezek mellett néhány híres és látványos bűnügy kapcsán szemlélteti a bűnügyi felderítés és az igazságszolgáltatás fejlődését.

Jelenleg rendezés alatt áll a kiállítás másik része, amely a modern bűnüldözés eszközeit és módszereit mutatja be, a közelmúlt leglátványosabb büntényeivel illusztrálva. A kiállításon például bemutatnak egy terrortámadás során megrongálódott

autót is.

A múzeum májustól októberig látogatható, hétfő kivételével naponta 9 és 17 óra között. Pontos címe: Schloß Scharnstein, Almtal, Oberösterreich A-4644 Tel.: +43 664 300 56 77 Forrás: <http://www.kriminalmuseum.at/krimscharn.html> (2005. március 29.)

Frey Dóra

A nyár elején vehettük kezünkbe *Stipta Istvánnak*, a Miskolci Egyetem tanszékvezető professzorának „Die vertikale Gewaltentrennung” címmel megjelent, német nyelvű tanulmánykötetét. A vertikális hatalommegosztás problémája – közel három évtized óta – a szerző legfontosabb kutatási területe. Ez idő alatt a vármegyék polgári típusú átalakításának szinte minden részterületét feldolgozta, amelynek kapcsán a területi önkormányzatok speciális típusait (pl. Hajdú-kerület) is érintette. Ehhez szorosan kapcsolódott a közigazgatás bírói kontrollja, amely a polgári átalakulásnak szintén egy fontos, és új intézménye. A most megjelent kötet az említett kutatások – zömében itthon már publikált – eredményeit adja közre német nyelven, amellyel azok így a szélesebb nemzetközi szakirodalom részévé válhattak. Mindezek mellett a szerző – röviden – más területeken folytatott kutatási eredményeit is publikálja: megtaláljuk Kossuth Lajos alkotmány-tervezetéről, illetőleg az európai integráció történetéről megjelent munkáinak egy részét is. A vázlatosság különösen az utóbbira vonatkozik, hiszen a huszonöt oldalnyi anyag csak töredéke annak, amit a szerző már eddig itthon publikált. Így a tanulmánykötet tartalmában két különböző célt lehet felfedezni. A legfontosabbnak az tűnik, hogy a nemzetközi szakirodalom részére hozzáférhetővé váljék a magyar alkotmány fejlődésének egy igen fontos mozzanata: a vármegyék polgári típusú átalakítása, és a közigazgatás feletti bírói kontroll hazai kiépítése. Mindemellett azonban – második célként – a szerző megragadja az alkalmat, hogy röviden egyéb kutatási eredményeiről is tájékoztassa a szélesebb nemzetközi szintű olvasói kört. Hasonló elhatározás vezethette abban is, hogy egy, a címhez szorosan szintén nem tartozó, harmadik elemmel is kiegészítette kötetét. S ez rögtön az első fejezet, ahol bő ötven oldalon keresztül a hazai jogtörténeti tudomány fejlődését mutatja be, annak XVIII. századi kialakulásától napjainkig. A kiegészítő elemek terjedelménél azonban ügyel arra, hogy a cím és a tartalom kapcsán ne tévessze meg az olvasót. A munka több mint kétharmada valóban a címben meghatározott vertikális hatalommegosztásról, illetőleg az ahhoz kapcsolódó bírói felügyeletről szól, és így a kiegészítő részek nem érik el a terjedelem egyharmadát.

A mű címe által képviselt rész tehát két jelentős elemből: a közigazgatás feletti bírói kontroll hazai kialakításának, illetőleg a polgári átalakulást célzó vármegyei reformok folyamatának bemutatásából áll. Mindkettőre jellemző a részletes kimunkáltság. A konkrét, és könnyen megismerhető törvényi szabályozások bemutatása mellett a szerző jelentős energiát fordít a törvénytervezetek előkészítésének folyamatára, azok parlamenti vitájára. Az elméleti alapokat azonban még tovább viszi, a konkrét törvénytervezetek előkészítését megelőző időszakokra. A magyar polgári átalakulásra talán legnagyobb befolyással bíró két személy: Deák Ferenc és Kossuth Lajos munkásságát, mint fontos kiindulópontot ragadja meg. Mindemellett kitekint a külföldi mintákból eredő befolyásoló tényezőkre is. Így a konkrét jogintézmények kialakulásának minden fontos elemét megtalálhatjuk: az elméleti alapok megjelenése, a törvényterve-

A vertikális hatalommegosztás

István Stipta: Die vertikale Gewaltentrennung.

Ungarische Rechtshistoriker. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 332. p. ISBN 963 9567 99 x

zetek előkészítése, a külföldi minták befolyása, és a sajátos mellőzhetetlen politikai determinációk, amelyeket leginkább a törvénytervezetek parlamenti vitája közvetített.

A közigazgatás bírói kontrolljának megjelenésében a legfontosabb elméleti előzményt Deák Ferenc állambíró-sági koncepciója jelentette. Így az erre vonatkozó fejezetet a szerző is ennek a problémakörnek a feldolgozásával kezdi. A másik jelentős tényező az osztrák minta befolyása volt. Magyarország abba a sajátos helyzetbe került, hogy egy olyan országgal alkotott közös államalakulatot, ahol a közjogi bíraskodás egész Európában a legfejlettebbek közé tartozott. Bár ez hazánkra konkrét közjogi kényszert nem jelentett, hiszen a Deák által megkonstruált kiegyezés fontos alapelve volt, hogy Magyarország belső kormányzatát tekintve önálló, de ennek ellenére sem lehetett figyelmen kívül hagyni. A kormányra a törvénytervezetek előkészítésekor az osztrák modell sokszor kellemtelen, de a jövő szempontjából talán hasznos befolyást gyakorolt. A közigazgatás bírói kontrolljának megteremtése ugyan nem volt vitatott cél, annak tényleges terjedelme és ereje azonban már megosztotta a jogtudomány és a politikai élet szereplőit. A szerző is jelzi, hogy a Közigazgatási Bíróságról szóló 1896: XXI. tc. egy kompromisszum eredménye lett. Az új bírói testület súlya az osztrák oldalon működő hasonló fórumét nem érte el, ugyanakkor talán erősebb lett annál, mint amire külső befolyás nélkül, önerőből tellett volna.

A vármegyerendszer polgári típusú átalakításánál a tételes törvényhozás kapcsán először – a mértékét tekintve – nem túl jelentős 1848-as reformot tekinthetjük át, annak az utolsó rendi országgyűlésben lefolytatott vitájával együtt. Majd az 1870-es második megyetörvény következik, a külföldi hatások vizsgálatával és a történelmi tradíciók befolyásának elemzésével. Ezután a hajdú-kerület polgári kori helyzetének vizsgálatát tekinthetjük át. A polgári átalakulás idejére azonban már ezeknek a több évszázados múltra visszatekintő közigazgatási egységeknek sem lehetett más a sorsuk, mint a megyerendszerbe történő betagozódás. Az önkormányzati rendszer további vizsgálataként a szerző Deák Ferencnek és Kossuth Lajosnak a témában kifejtett munkásságát veszi vizsgálat alá, azokat a lényegesebb periódusokra bontva.

A munkáról összességében megállapíthatjuk, hogy a magyar alkotmányfejlődésnek egy olyan elemét dolgozta fel, amely nemzetközi szinten még nem került publikálására, így mindenképpen hiánypótló.

Az életmű összegzése

TRÓCSÁNYI ZSOLT POSZTUMUSZ KÖNYVE

Trócsányi Zsolt:
Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben
Gondolat Kiadó Budapest, 2005. 328 p.
ISBN 963 9567 89 2

Trócsányi Zsolt (1926–1987) szinte egész történeti, levéltárosi munkásságát Erdély történelmének szánta, ezt túlzás nélkül állíthatjuk. A pápai református teológiai akadémia egykori filozófiaprofesszorának fia 1944 őszén kezdte meg egyetemi tanulmányait történelem-latin szakon, de a háború miatt a tanév már az első félévben félbeszakadt. Az akkor 18 éves Trócsányi Zsolt társaival merényletet szervezett a Pápára érkező Szálasi Ferenc ellen, amiért a nyilasok 1944 karácsonján halálra ítélték. A kivégzéstől, majd az őrizetből megmenekülve, amerikai hadifogságba került. 1945 nyarán jutott haza, itthon tovább folytatta tanulmányait, de immár történelem-levéltár szakon. Már ekkor, a kezdet kezdetén elkötelezte magát az erdélyi történelem kutatása mellett. Erre céltudatosan készült, az angol és a német után megtanult románul is, az 1947–1948-as tanévben pedig a Bukaresti Tudományegyetemen ösztöndíjasként a román történelmet és történetírást tanulmányozta. 1949-ben friss diplomásként a Magyar Országos Levéltár tudományos munkatársa lett, ott az Erdélyi Kancellária anyagát gondozta.

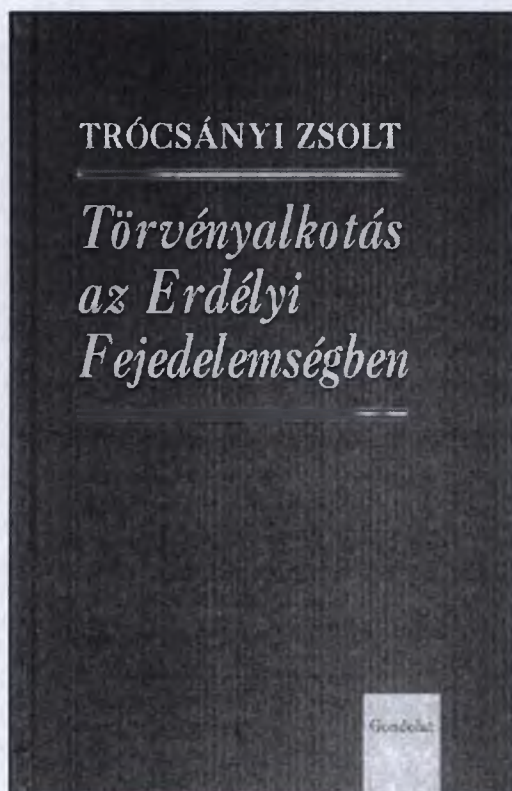
Már első jelentősebb monográfiái is elsősorban Erdély történelméhez kapcsolódtak. Ilyen volt például *A Rákóczi szabadságharc történetének forrásanyaga az erdélyi levéltárakban és az erdélyi udvari kancellária levéltárában*, illetve az *Erdélyi kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában* című tanulmánya. Az előbbi 1954-ben, az utóbbi pedig 1955-ben jelent meg. Ugyancsak 1955-ben írta doktori disszertációját az 1848–49-es erdélyi parasztmozgalmakról, amivel kandidátusi fokozatot szerzett. Ettől kezdve évente jelentek meg Erdély történelmével foglalkozó munkái, amelyek rendkívül széles spektrumot öleltek fel. Trócsányi elemezte az erdélyi történelmi statisztika forrásait, az összeírásokat,

adalékokat gyűjtött a nagyenyedi kollégium történetéhez, foglalkozott az erdélyi központi bányaigazgatási szervezet történetével éppen úgy, mint az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmával, vagy az erdélyi kormányhatósági levéltárak anyagával. Az erdélyi történelem számos kiemelkedő személyiségéről írt egyéni hangú és új szempontokat is felvető tanulmányokat, többek között Báthory Istvánról, a lengyel királlyá lett erdélyi fejedelemről, Bethlen Gáborról és a Rákócziakról is. Az 1960-as évek elejétől legalább fél tucat jelentős írását szentelte Wesselényi Miklós személyének és politikai szereplésének. Wesselényi történelmi jelentőségét méltatta akadémiai doktori disszertációjában is. Az 1960-as és 1970-es években több tanulmányúton járt Romániában és Lengyelországban, majd Bécsben is folytatott levéltári kutatásokat. Kutatói munkájának eredményeit rendszeresen

publikálta tudományos folyóiratokban és kötetekben, de annak ellenére sem kerültek nyilvánosságra azok a levelei és feljegyzései, amelyekben a tudomány és a kultúra prominenseit tájékoztatta az erdélyi magyar tudományos élet ellehetetlenítéséről, és arról, milyen siralmas állapotba kerültek ottani tudományos gyűjtemények, hogy tagja volt a magyar-román vegyesbizottságnak. Élete utolsó éveiben társszerzője lett a 3 kötetes *Erdély történetének*, amiért 1986-ban megosztva Akadémiai Díjat kapott.

Trócsányi Zsolt most megjelent posztumusz kötete, a *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben* sorra veszi a fejedelmi tisztségre vonatkozó törvényeket, a rendek jogait szabályozó törvényeket és a kormányzatot illető törvényeket is. Külön részt szán a bíraskodásnak

és a törvényhozás folyamatának. A mű, amely a felsőoktatásban használatos tankönyv is egyben, részletesen ismerteti a fejedelmi jogkört, kitérve a fejedelmi méltóság védelmére. Trócsányi a fejedelmi jogkört szabályozó törvények mellett a főhatalom más gyakorló jogkörének meghatározásáról is szól, így külön foglalkozik Fráter György és Petrovics Péter személyével, valamint a gubernátorokkal. Később sorra veszi a kiváltságos és a nem kiváltságos társadalmi rétegek jogait szabályozó törvényeket is. Kitér a vagyoni jogi kérdésekre és a vallásügyi, valamint a családjogi törvénykezésre is. Áttekinti a kormányzat, a közigazgatás működését, beleértve a rendészet, a bányaügy és az oktatás kérdéseit is. Önálló fejezetet szán a kincstári ügyeknek, ezen belül az aranyváltásnak, a pénzverésnek és a Királyföld különleges ügyeinek, de igen rész-

letesen szól a sóbányászatot és a sókereskedelmet szabályozó törvényekről is. Megtudhatja a kötet olvasója, mi számított cégéres vétéknek az Erdélyi Fejedelemségben, és azt is, mit jelentett az 1600-as években az úgynevezett török földre csatázás büntette, meg azt is, hogy mindezt milyen szigorúan büntették. Legalább ennyire érdekes a jogtörténet tanulmányozójának az is, amit Trócsányi a korabeli erdélyi perjogról ír, ebből a részből példaként most csak a *per non venit-ítéletet* és a *brevis processust* említjük meg.

Trócsányi Zsolt könyve kitűnően érzékelteti, hogy a korlátozott szuverenitású Erdélyi Fejedelemség sajátos függetlensége hogyan hatott a jogalkotásra. Végigköveti a jogrendszer fejlődését, láttatva azt, miként épül be a magyar tradicionális jog és a szokásjog az új szellemű erdélyi törvényalkotásba. Trócsányi életművében részletesen feltárta az erdélyi országgyűlés, a fejedelmi hatalom és a kormányzat történetét, mindezek jogtörténelmi elemzését e munka összegzésének és bizonyos

értelemben csúcspontjának szánta. 1987-ben bekövetkezett halála miatt ezt a munkát már nem tudta befejezni, műve mégsem maradt torzó, mert hátrahagyott kéziratának gondozói a kötet végére emelték azt az összegzést, amelyet Trócsányi egy korábbi munkájában még 1976-ban elvégzett. A család által őrzött kéziratot a kiadásra az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, valamint a Magyar Országos Levéltár készítette elő, megjelenéséért személy szerint sokat fáradozott Gecsényi Lajos, a Levéltár főigazgatója, Tóth Béla nyugalmazott főlevéltáros és Mezey Barna tanszékvezető egyetemi tanár. A könyvet a Gondolat Kiadó az Oktatási Minisztérium és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelentette meg. A jól áttekinthető, világosan szerkesztett munkához illik finoman elegáns külseje is. Érdemes kézbe venni, jó kézbe venni.

Nánási László

- *Paternalismus und Recht* címmel 2005. szeptember 1–3 között rendezte Angela Augustin emlékének ajánlva tudományos konferenciáját *Winkenhof, Riehenben*, a baseli egyetem, illetve a heidelbergi universitas. Angol, német, osztrák, svájci és magyar szakemberek fejtették ki véleményüket az angolszász jogban egyre nagyobb teret nyerő jogi paternalizmus kérdéséről. A főként történeti-jogbölcseleti megközelítésben, a tételes jogi szabályozás problémájaként fölvezetett előadások egyik fő kérdése volt a paternalizmus eszméjének angol jogi talajon sarkadt újkeletű eszméje és a felvilágosodás kontinentális jogában megfogalmazódott emberi jogok szabályozásának viszonya. (Néhány előadás: *Philosophische Fragen des Paternalismus* [Jean Claude Wolf, Freiburg], *Die Rechtsegeschichte Begründung für eine Berücksichtigung des Anderen* [Markus Scahefer, Basel], *Paternalismus und Mündigkeit im Naturrecht des 18. Jahrhunderts* [Frank Graunert, München] *Vom verwaltenden Wohlfahrtsstaat zum aktivierenden Sozialstaat, Zur Geschichte des Schwangerschaftsabbruchs in Ungarn* [Barna Mezey, Budapest], *Paternalismus als Grund der Kriminalisierung* [Andrew von Hirsch, Cambridge].

- A szécsényi országgyűlés megnyitásának háromszázadik évfordulóján rendezte meg „*Rákóczi állama Európában*” címmel tudományos konferenciáját a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet 2005 szeptember 15–17-én a Krúdy Gyula Városi Művelődési Központ és Könyvtárban. A történet-tudomány és a jogtörténet-tudomány képviselői az országgyűlés kísérő eseményei, belpolitikai megítélése és nemzetközi visszhangja mellett alapvető alkotmánytörténeti kérdéseket feszeget-

tek. Ezek egyfelől a II. Rákóczi Ferenc által egybehívott országgyűlés legitimációjával, másrészt a rendek által életre hívott konföderáció mibenlétével voltak kapcsolatosak, melyekről élénk polémia bontakozott ki. (Fontosabb idevágó előadások voltak: *Törvények a békéről* – a szécsényi országgyűlés [R. Várkonyi Ágnes], Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció [Gebei Sándor], Rákóczi és a vallási türelem [Köpeczi Béla], *Törvényalkotás Rákóczi országgyűlésein*, különös tekintettel a szécsényi országgyűlésre [Mezey Barna])

- Bónis György és Both Ödön halálának 20. évfordulójára tudományos emlékülést szervezett 2005. szeptember 23–24-én a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara és az MTA Szegedi Akadémiai Bizottsága. Az alábbi előadások hangzottak el: Balogh Elemér: Bónis György és Both Ödön hagyatéka, Révész T. Mihály: Sajtóbüntettek és kodifikáció a 19. századi Magyarországon, Blazovich László: Megjegyzések Gyula társadalmához egy 16. századi rendtartás alapján, Szabó Béla: A Planum Tabulare zálogjoga, Peres Zsuzsanna: A 18. században alapított hitbizományok jellegzetességei a magyarországi jogi szabályozás és a gyakorlat tükrében, Tamás Csaba: Világi és egyházi illetékesség a polgári kor házassági jogában, Balogh Judit: A polgári jog tárgyának tudományos lehatárolása, mint a modern kodifikáció előkérdése, Delacasse Krisztina: Urbéri szerződések Zalában a 18. század első felében, Varga Norbert: A községi illetőség és az

HÍREK

állampolgárság a dualizmusban, *Homoki Nagy Mária*: Megjegyzések az ősiségi pátenz végrehajtásának egyes kérdéseire.

- *Hatvan Város Önkormányzata* a település fennállásának 770. és várossá nyilvánításának 60. évfordulóján, négyszáz nyolcvan évre az 1525. évi országgyűlés után tudományos konferenciát szervezett Werbőczy István és a hatvani „lármás” országgyűlés témában. *Kubinyi András* akadémikus előadása (Az 1525-ös hatvani országgyűlés) a korszakról kialakult sztereotípiákat bontotta le, reális keretbe ágyazva a nemzetközi dinasztikus hátteret, a belpolitikai viszonyokat, a pártharcokat és a politikai intrikákat. Fölvázolta a megerősödő rendiség útkereső közjogi törekvéseit a formálódó országgyűlési processzusok kialakulásában. *Mezey Barna* (Eötvös Loránd Tudományegyetem) Werbőczy István 1525. évi nádorrá választása kapcsán a politikai karrierje csúcspontjára ért jogász ellentmondásos életpályáját elemezte, kiemelve a vagyongyűjtő, cinikusan realista politikus, rabulista ügyvéd, a konzervatív, jobbágy-kizsákmányoló, magyar földbirtokos negatív arcélét, szemben az országos jogegységre törekvő, széles műveltségű, tudományosan felkészült, mecénásként jótékonykodó reneszánsz jogtudós, a Tripartitum megteremtőjének pozitív alakjával. *Tringli István* (Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet) „Hatvan környéke a Jagelló korban” címmel a 15. század birtokviszonyairól, gazdasági fejlődéséről, a privilégiumok behatárolta piacolás és vámolás középkori rendjéről beszélt. *Török József* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) tekintettel a hatvani prépostságra, a premontrei rend magyarországi megjelenése, és megtelepedése körülményeit ismertette. *Füzes Ádám*, a Magyar Tudományos Akadémia Liturgiatudományi Kutatócsoportjának munkatársa korrefereált Török József előadásához, a premontrei rend liturgiájának ismertetésével. *Nógrády Árpád* (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) pedig Tringli István előadását kiegészítve országos elemzésének eredményeit ismertette, mely a hiedelmekkel ellentétben azt igazolta, hogy Magyarországon ebben az időben jelentős gazdasági fejlődés zajlott, a kiviteli megkészszerződött, a belső forgalom többszörösére emelkedett. A jobbágyterhek kapcsán kimutatta, hogy a jobbágygazdaságokat sújtó (állami, egyházi, földesúri) teljes adó a bruttó bevételnek legfeljebb 25–30%-át tette ki. Ez nyilvánvalóan az árutermelés és pénzgazdálkodás megerősödésének irányába mutató adat. Az előadásokat hozzászólások és vita követte. A nagy nyilvánosság mellett zajló tanácskozást köszön-

tötte *Érsek Zsolt* polgármester, a zárszót *Eperjesi Tamás* alpolgármester tartotta.

- Kiállítási sorozata keretében az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára 2005. október 5-én 14 órakor A kódextől a szépség-galériáig címmel mutatta be új tárlatát Tíz évszázad portréiról az Egyetemi Könyvtár gyűjteményeiben. Az anyagot *Papp Júlia*, a Magyar Tudományos Akadémia TKI és az Egyetemi Könyvtár Kézirat és Ritkaságtárának munkatársa válogatta. A kiállítást *Buzási Enikő* művészettörténész, a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa nyitotta meg.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorának védnöksége mellett került sor 2005. október 12-én az egyetem Dísztermében a Természettudományi Kar Multimédiapedagógiai és Oktatástechnológiai központ által készített, Eötvénhat című film bemutatására. A filmben a kor szemtanúi, az egyetem oktatói és volt hallgatói idézik fel az 1956. október 23-ai forradalomhoz vezető történelmi eseményeket úgy, hogy azt az egyetemi ifjúság átélte, formálta. A megszólalók (*Borzsák István, Hanák Péter, Kelemen Elemér, Román Károly, Sinkovits István, Szabad György, Szabó Miklós, Szakáts Sándor, Varga János* és mások) által, hitelesen körvonalazódik az egyetem szerepe a társadalom nagy pillanataiban. A film alkotói: *Maros Gábor, Nagy Ernő, Péterffy András és Szabó Sóni László*.
- Október 13-án tartotta az ELTE Állam- és Jogtudományi karának szenátusi termében ünnepi előadását *Kurt Seelmann*, az egyetem díszdoktora, „Die anderen haben es auch getan? Weniger Verantwortung bei Verantwortungsteilung?” címmel a professor honoris causa előadássorozat keretében.
- A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Vaja Nagyközség Önkormányzata, a Vay Ádám Múzeum és Baráti Köre Thököly Imre fejedelem halálának 300. évfordulója alkalmából Vaján a Vay Ádám Múzeumban 2005. október 13–14-én tudományos ülésszakot szervezett, melynek keretében több egyéb előadás mellett *R. Várkonyi Ágnes* Magyarország esélyeiről szolt a hatalmi átrendeződés idején. *Zahar József* a Thökölyszabadságharc bécsi forrásairól, *Czigány István* a katonarétegek szerepéről Thököly politizálásában, *Köpeczi Béla, Varga J. János és Tóth Ferenc* pedig a nemzetközi környezetről beszélt. *Nyakas Miklós* a hajdúvárosok és Thököly fejedelem viszonyáról, *Kónya Péter* pedig az eperjesi vértörvényszék politikai és jogi következményeiről értekezett.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Albert Albert főiskolai docens, Rendőrtiszti Főiskola, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék); **Bakonyi Péter** jogtanácsos, Verseg Önkormányzat jegyzője, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék); **Bató Szilvia** egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszék; **Beke-Martos Judit** egyetemi hallgató Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Davidovics Krisztina** jogi előadó, Igazságügyi Minisztérium, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék); **Domokos Andrea** PhD., tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Büntetőjogi Tanszék; **Frey Dóra** egyetemi hallgató Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Gyekiczky Tamás** PhD., tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Munkajogi Tanszék; **Lőrincz József** CSc., egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék; **Mezey Barna** CSc., tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Nánási László** újságíró, Független Hírügynökség; **Pálvölgyi Balázs** egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Győr Jog- és Gazdaságtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék; **Sáry Pál** PhD., egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi Tanszék; **Szabó István** CSc., tanszékvezető egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Egyetemes Jogtörténeti Tanszék; **Tóth Béla** ny. főlevéltáros, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Zinner Tibor** tudományos kabinetfőnök, a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tiszteletbeli tanára

E lapszám megjelenését a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara támogatta

Tisztelt Szerzőink!

A Jogtörténeti Szemle Szerkesztőbizottsága a szoros szerkesztési határidőre tekintettel kéri, hogy a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében íásaikat e-mailen két címre (katat@axelero.hu; agihorvath@ajk.elte.hu) küldjék meg WORD 6 formában. Kérjük, hogy a szerzők nevük feltüntetésével mellőlje beosztásuk és munkahelyük pontos és teljes megnevezését is!

A szerkesztőség legfeljebb 1 íves (40 000 n) tanulmányokat fogad el!

Kérjük szíveskedjenek a következő jegyzetelési előírásokat figyelembe venni:

Nem végjegyzetet, hanem lábjegyzetet kér a Szerkesztőség.

Az irodalomban közölt szerző(k) teljes nevét kérjük feltüntetni, ugyanez vonatkozik az idézett mű címére is.

A megjelenés helyét (rövidítés nélkül), évét, oldalszámát, kiadóját, ha folyóirat, annak címét, évfolyamát, számát, megjelenési évét zárójelben kell megadni.

Az oldalszámot a magyaros „o” helyett „p” (pagina) jelzéssel kérjük ellátni.

A rövid kötőjel (-) helyett hosszú kötőjelet (–) használjanak az oldalszámok közötti megjelölésre.

A már említett művek jelzése: vezetéknev + im. + oldalszám

Kérjük, hogy hosszú kötőjelet (–) használjanak a születési, halálozási évszámok között is!

Az illusztrációkat digitális (min. 300 pixel/inch, 300 dpi) formában e-mailen a fent megadott címekre két példányban vagy fénykép (nem fénymásolat), formájában postán kérjük megküldeni!

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

**Paolo Becchi – Kurt Seelmann:
GAETANO FILANGIERI
ÉS AZ EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS**

Jogtörténelmi Értekezések 32

A 18. század második felének jelentős nápolyi jogtudósának és kodifikátorának, Gaetano Filangierinek (1753-1788) munkásságáról szól ez a mű, melyet a szerző (Paolo Becchi, a Genovai Egyetem Állam- és jogtudományi karának jogfilozófia professzora és Kurt Seelmann, a Baseli Egyetem büntetőjogász, jogbölcselettel foglalkozó professzora az 1799-es Nápolyi Köztársaság két-századik évfordulójának megünneplése kapcsán, az Istituto Italiano per gli Studi Filosofici által koordinált kutatások keretében készítették el. A mű Filangieri életútjának ismertetése mellett figyelmet fordít a kor kodifikációs munkálatainak elemzésére, Filangieri közreműködésének részletezésére, Filangieri és a felvilágosodás büntetőjogi filozófiája között fennálló szoros

kapcsolat értékelésére is. A mű első ízben foglalkozik magyar nyelven a nápolyi jogtudós életművével. A kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar állam- és jogtörténelmi tanszékének kiadványsorozatában, a Jogtörténelmi Értekezésekben látott napvilágot.

Budapest, 2005 – Gondolat Kiadó, 92 o., 18 c, fve, ISBN 963 9610 03 8, ISSN 1587-1509

**Eike von Repgow:
A SZÁSZ TÜKÖR**

**Közreadja: Blazovich László, Schmidt József
A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5.**

A Sachsenspiegel (Szász Tükör) a német joghistória egyik legismertebb jogkönyve, a 13. század első harmadának jelentős és nagyhatású prózai alkotása nemcsak a saját korában, hanem a későbbiekben is hatalmas befolyást gyakorolt a német és a szomszédos területek szokásjogára. A tükör, melyben a szerző különböző dolgokat rak össze egy képben, kedvelt műfaj volt a középkori literátorok számára. A munka nagy társadalmi kulturális és gazdasági változások előhírnöke volt. A Szász Tükör most első ízben jelent meg teljes terjedelmében magyarul, Schmidt József értő tolmácsolásában, Blazovich László kimerítő bevezető tanulmányával és jegyzeteivel.

Szeged, 2005 – Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár, 365 o., 24 cm kve, ISBN 963 86736 6 4, ISSN 1786-352X

**Berta Gyula:
BÖRTÖN, BÖRTÖN, BÖRTÖN...**

A Somogy megyei büntetés-végrehajtási intézet története
Berta Gyula, a somogyi bűnözés és büntető igazságszolgáltatás ismert krónikása ezúttal a megyei börtön (s különösképpen a jelenlegi büntetés-végrehajtási intézet) építésének, működésének történetét foglalja össze. Az olvasó bepillantást nyerhet a régi idők rendelkezéseibe, megismerheti a megyei börtön kötődését a megyeszékhelyhez, információkat kap a fogvatartottak életkörülményeinek változásairól, az örök tevékenységéről, a rabsegélyezés kiépítésére tett kísérletekről. Szerző végigkíséri az új börtönépület építésének sorsát és a tervek hányattatásait. Az alapos levéltári kutatásokon nyugvó ismeretek nagyközönség elé tárása olyan lehetőséget ad a téma után érdeklődőknek, melyekkel eddig nem rendelkezhetek: pontos adatokkal illusztrált intézettörténetet olvashatnak Berta Gyula jóvoltából.

Kaposvár, 2005 – Somogy Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet, 212 o., 18 cm, kve, ISBN 963 218 674 5

Peter Stein:
A RÓMAI JOG EURÓPA TÖRTÉNETÉBEN

Osiris Könyvtár

A római jog története nem ért véget a Nyugat-Római Birodalom bukásával, mert azóta is mindmáig jelen van Európában. E ténynek köszönhetjük az európai kultúra egyik alapvető értékét, a jog uralmát, (rule of law) de egyszersmind az egész európai kultúra számos jellegzetes vonását is. A neves brit jogtudós, Peter Stein, a Cambridge-i Egyetem nyugalmazott regius professora ebben a művelt nagyközönség számára is jól befogadható módon megírt könyvében az ókori kezdetektől egészen a jelenkorig követi nyomon hogyan gyakorolt hatást a római jog az európai jogrendszerek és az európai jogtudomány fejlődésére.

Budapest, 2005 – Osiris Könyvkiadó, 197 o., 18 cm fve 2.280 Ft, ISBN 963 389 766 1, ISSN 1219 1485

Ruszoly József
EURÓPA ALKOTMÁNYTÖRTÉNETE

Előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről

Az ismert szegedi jogtörténész-professzor, Ruszoly József egyetemes állam- és jogtörténeti előadásait és tanulmányait tette közzé a kötetben. Az írások a középkori és újkori intézményeket tárja föl a meghatározó jelentőségű európai államokban, a párhuzamos fejlődés mellett a jelentős eltérések jegyében. A kötet tanulsága a szerző megfogalmazásában – távolabb, a Rajnán túli nyugatra is tekintve az, hogy a középkori európai „közös jog” (kánonjog és római jog: jus commune) hatására is a magyar jog – bizonyos werbőczyánus sajátosságaival – megfelelt a Rómára tekintő Keresztyén Európa mindenkori jogainak. A kötet a Szegedi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének tansegédletei között, a 12. számként látott napvilágot.

Budapest, 2005 – Püski, 552 o., 22,5 cm fve 3.336 Ft, ISBN 963 9306 56 5

Király Tibor:
**SZEMELVÉNYEK ÖTVEN ÉV BÜNTETŐJOGI
ÉS MÁS TÁRGYÚ TANULMÁNYAIBÓL**

Bibliotheca Iridica Publicationes Cathedrarum 26.

A 85 esztendőes jogtudós, büntetőeljárás-jogász, professor emeritus és akadémikus előtti tisztelgésnént jelentette meg ezt a tanulmánykötetet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara a Bibliotheca Juridica – Publicationes Cathedrarum 26. számaként. A gyűjtemény Király Tibor tanulmányaiból ad válogatást, hű tükrét nyújtva egy félévszázados tudományos munkásság alakulásának. A szerző saját szerkesztésében napvilágot látott tanulmányok egy jelentős része, keletkezésének időszakát tekintve önmagában is a jogtörténet térréumába tartozna, de Király Tibor jogtörténeti érdeklődéséről tanúskodik számos, már eredetileg is joghistorikus megközelítésben írott munkája

Budapest • 2005 • Eötvös Loránd Tudományegyetem Büntetőeljárás- és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék, 264 o., 24 cm fve, ISSN 1586-8265

